

СОБИР ХОҶАЕВ

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК

КИТОБИ ДАРСӢ БАРОИ СИНФИ **7**

НАШРИ ДУЮМ

*Вазорати маорифи
Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсия кардааст*

«Матбуот»
Душанбе
2011

ББК 63.3 (2 тоҷик) Я 72
Х – 79

Хочаев С.

Таърихи халқи тоҷик, китоби дарсӣ барои синфи 7-ум.
Душанбе, «Матбуот», соли 2011, 192 саҳифа.

Ҷадвали истифодаи иҷоравии китоб:

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли хониш	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали сол	Охири сол
1.					
2.					
3.					
4.					
5.					

ISBN 978-99747-34-15-9

© «Матбуот», 2011

МУҚАДДИМА

Китоби дарсие, ки дар даст доред, зиёда аз панҷуним қарнро дар бар мегирад: аз ибтидои асри IX – ба сари ҳокимият омадани сулолаи Тоҳириён (821–873), то миёнаи асри XIV – соҳиби тахт шудани хонадони Темуриҳо (1370–1507).

Шумо ҳангоми мутолиаи китоби дарсӣ бо меҳнат ва тарзи зиндагии аҷдоди дар ин асрҳо ҳаёт ба сар бурда шинос мешавед. Мефаҳмед, ки чӣ тавр халқи меҳнаткаши тоҷик ба муқобили аҷнабиён мубориза бурда, барои озодӣ шӯришҳо бардоштааст.

Дар тӯли ин асрҳо олимон, адибон, муаррихони гузаштаи мо садҳо китоб таълиф намудаанд, вале аксарияти халқамон аз онҳо баҳра набурдаанд, чунки «Таърихи халқи тоҷик» то солҳои охир, аниқтараш то соли 1989 дар мактабҳои ҷумҳуриамон ҳамчун фанни алоҳида омӯхта намешуд. Акнун ин фан аз синфи 5 сар карда то синфи 11 ҳеле пурра (назар ба гузашта) омӯхта мешавад. Хонандаро дар рӯҳияи беҳтарин ҳислатҳои инсонӣ – нақӯкорӣ, озодихоӣ, сулҳпарварӣ, меҳнатдӯстӣ, ватанхоӣ, ҳурмату эҳтироми миллатҳои дигар тарбия мекунад.

Мардуми тоҷик ҳеҷ гоҳ дар таърихи чандинҳазорсолаи худ ба муқобили халқҳои дигар, барои забти замини бегона наҷангидааст. Тоҷикон танҳо сарзамин, шараф ва номи худро аз аҷнабиён ҳифз намудаанд.

Шумо тавассути ин китоб бо таърихи таъсис ёфтани давлатҳои тоҷикон – Тоҳириён, Саффорӣён, Сомониён, Ғуриён, Мулуки Курти Хирот, Сарбадорон ва заволи ёфтани онҳо шинос мешавед. Инчунин дар якҷоягӣ таърихи давлатҳои Қарахониён, Ғазнавиён, Салҷуқиён, Хоразмшоҳиён ва истилои мугулҳоро, то замони ба сари ҳокимият омадани сулолаи Темуриҳо (соли 1370) меомӯzed.

Шумо хоҳед донист, ки дар давраи вучудияти давлати мутамаркази пуриқтидори тоҷикон – Сомониён (875–999) савияи тамоми ҷабҳаҳои ҳаёти мардуми тоҷик, махсусан адабиёту таърих ва фарҳанг ба пояи баланд расид, раванди ташаккули халқи тоҷик пурра анҷом ёфт, давлати он ба вучуд омад, маданияти моддию маънавии халқ инкишоф

ёфт. Ин давраи инкишофи шахрҳои қадимии Шарқ–Бухоро, Самарқанд, Марв, Нишопур, Ҳирот, Балх, Хучанд, Бунҷикат, Ҳулбук ва ғайра буд. Аз байни тоҷикон фарзандони барӯманду мутафаккирони оламшумул, аз ҷумла Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ, Носири Хусрав, Абӯалӣ ибни Сино, Абулқосими Фирдавӣ ва дигарон бароманд, ки бо асарҳои безаволи худ ба ҳазинаи тамаддуни ҷаҳон ҳиссаи арзанда гузоштаанд. Инчунин шумо бо қаҳрамонию муборизаҳои озодиҳоҳои фарзандони далеру шӯҷои миллати тоҷик бар зидди истилогарони аҷнабӣ шинос хоҳед шуд.

Дар ҷанд соли охир, хусусан ба муносибати 1100-солагии давлати Сомониён, бисёр китобҳои нав дастраси хонанда гардиданд. Яке аз ин китобҳо Хрестоматияи «Давлатдорӣ тоҷикон дар асрҳои IX–XIV» мебошад, ки мураттиб ва муҳаккики он Нурмуҳаммади Амиршӯҳӣ аст.

Илова бар ин ҳангоми мутолиаи «Таърихи халқи тоҷик» шумо бо баъзе муаррихони машҳури гузашта шинос мешавед ва аз эҷодиёти онҳо – китобҳои таърихӣ порчаҳо кироат хоҳед кард. Ба ҷуз Абӯҷаъфар Табарӣ ва Абӯбакри Наршахӣ, ки барои шумо то андозае шиносанд, боз бо эҷодиёти бисёр муаррихони забардаст, аз ҷумла Абӯсаид Маҳмуди Гардезӣ, Абӯалӣ Ҳасан ибни Алии Тӯсӣ, ки бо номи Низомулмулки Тӯсӣ машҳур аст, Байҳақӣ Абулфазл Муҳаммад, Алоуддин Атомалики Ҷувайнӣ, Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ, Низомии Арӯзии Самарқандӣ, Минҳоч Сирочи Ҷузҷонӣ, Сайфӣи Ҳиравӣ ва дигарон шинос мешавед.

Барои маълумоти фаровонтар гирифтани хонандагон дар бораи давлатдорӣ тоҷикон боби "Давлатҳои тоҷикон дар асрҳои XI–XIV" алоҳида ва васеътар дода шуда, аз хронология сарфи назар шудааст.

БОБИ I

РАҲОЙ АЗ ХИЛОФАТИ АРАБ

§1. ОҒОЗИ МУБОРИЗАИ ХАЛҚИ ТОҶИК БАРОИ ХАЛОСӢ АЗ ИСТИЛОИ АРАБ

Авчи ҳаракатҳои зидди хилофат. Ҳанӯз аз аввали ҳокимияти сулолаи Умавиён (661) гурӯҳҳои алоҳида зидди сиёсати давлатдорӣ онҳо баромаданд. Аҳволи мардуми заҳматкаш, хусусан кишоварзону пешаварон, сол аз сол бад мешуд. Ҳамаи ин боиси шӯришҳои пай дар пай мегардид. Ошӯби калонтарин, ки яке аз сабабҳои асосии барҳам хӯрдани сулолаи Умавиён гардид, шӯриши Абӯмуслим буд. Дар натиҷа сулолаи Аббосиён ҳокимиятро соли 750 ба даст даровард, вале аз ин аҳволи мардуми заҳматкаш беҳтар не, балки бадтар гардид. Сулолаи нав ваъдаҳои худро фаромӯш кард.

Аббосиён андозро зиёд карда, ҳатто баъзе солҳо аз кишоварзон ду маротиба андоз меситониданд. Аз заминҳои лалмӣ ними ҳосил ва аз заминҳои обӣ аз чоряк то сеяки ҳосил ба ҳазинаи Аббосиён медаромад. Ин буд, ки шӯришҳои мардуми камбағал дар замони салтанати Аббосиён афзуданд ва онҳо пояи давлатро заиф гардонданд. Калонтарини онҳо шӯриши Синдбоди Муг (соли 755) дар Хуросон ва исёни Муқаннаъ (соли 776) дар Мовароуннаҳр буданд.

Аз охири асри VIII заифии хилофати араб аён шудан гирифт. Бисёр ашрофони маҳаллӣ аз ин истифода бурда, худро мустақил мешумурданд ва ҳатто лашкари алоҳида нигоҳ медоштанд. Ҳамаи ин шаҳодат меод, ки арабҳо ба воситаи қувваи лашкар дигар мамлакатро идора карда наметавонанд. Роҳи дигар ёфтан даркор буд. Чунин роҳро арабҳо ба воситаи ҷалб намудани ашрофи маҳаллӣ ба идораи давлат ёфтани шуданд. Онҳо бо ин рафторашон меҳостанд дар мавридҳои зарурӣ барои паҳш намудани шӯришҳои халқӣ ашрофи соҳибмартабаи маҳаллиро истифода баранд.

Ҳукмронии хонадони Аббосиён дар замони халифаҳо Мансур (754–775), Маҳдӣ (775–785), Хорунрашид (780–

809) ва Маъмун (813–833) ба авчи тараққиёти худ расид. Аммо ҳокимияти Аббосиён дар охири асри VIII тадричан рӯ ба инқироз ниҳод ва музофотҳои алоҳида аз тобеъияти он баромаданд. Бо вучуди ин ҳокимони маҳаллӣ ханӯз барои пур кардани хазинаи хилофат андоз ҷамъ мекарданд ва таъмини лашкар ба зиммаи мардуми камбағали маҳаллӣ буд. Тамоми замин мулки хусусии халифа ҳисоб мешуд. Онҳо заминро ба ҳешовандон ва одамони содиқи худ тақсим карда меоданд. Дар аҳди Аббосиён замин бойғарии асосӣ буда, онро акнун ба одамони ҳарбӣ ва ашроф меоданд. Чунин замин ба забони арабӣ «иктаъ» (китъа, пора) ном дошт ва соҳиби онро иктаъдор меномиданд. Ду шакли иктаъ вучуд дошт: иктаи тамлик (заминро ба ихтиёри касе додан) ва иктаи иҷора. Иктаи тамлик аз ҳисоби заминҳои бекорхобида ба муддати се сол иҷора дода мешуд ва соҳиби замин ба давлат андоз меод. Иктаи иҷора ҳамчун тӯхфа ба одамони ҳарбӣ ва ғайриҳарбӣ (ашроф) ба ҷои маош дода мешуд. Баробари тараққиёти ҷамъият моҳияти иктаъ ҳам тағйир меёфт.

Дар натиҷа синфи феодалон ба вучуд омад ва онҳо кишоварзонро дар иттиҳоди худ нигоҳ меоданд.

Дар Осиёи Марказӣ кишоварзӣ бо обёрӣ саҳт вобаста буд. Бо амри халифа меҳнати ҳазорон деҳқонони камбағал дар соҳтмони каналҳои обёрӣ истифода бурда мешуд. Ҳам каналҳо ва ҳам сарбандҳои об аз ҷониби халифа ва феодалони калон буданд. Кишоварз барои заминашро обшор намудан андоз меод.

Шумораи гуломон дар хилофат ниҳоят бисёр буд ва онҳоро дар қорҳои вазнин истифода мебуданд. Масалан, гуломон дар қонҳо қор мекарданд, ботлоқзорҳо меҳушқонданд, биноҳу қӯшқҳо месоҳтанд ва дар қанғҳои шаҳид дар сағи пеш меҷанғиданд.

Аз аввали асри IX раванди инқироз ва парокандашавии давлати Аббосиён пурзӯр гардид.

Бисёр мамлакатҳо ва сарзаминҳои алоҳидаи тобеъи хилофати араб, аз ҷумла Миср, Мовароуннаҳру Хуросон аз ҳайати хилофати араб баромада, истиқлолият ба даст дароварданд. Ниҳоят, дар Мовароуннаҳру Хуросон давлатҳои нави маҳаллии феодалӣ, аз ҷумла давлатҳои Тоҳириён, Саффриён ва Сомониён таъсис ёфтанд.

Дар натиҷаи шӯришҳои пайвастаи мардуми заҳматкаш ва пурзӯр шудани мустақилияти ҳокимони маҳаллӣ хилофати араб инқироз ёфт.

Шӯриши соли 806 ва аҳамияти он. Баъд аз Осиёи Марказиро забт намудани арабҳо шӯришҳои халқӣ пай дар пай сар мезаданд. Соли 806 бо сардории Рофеъ ибни Лайс дар Самарқанд шӯриши нав ба амал омад. Худи Рофеъ лашкаркаши араб буд. Рофеъ ибни Лайс нағз медонист, ки аҳолии маҳаллӣ аз зулму бедодгарии арабҳо ба дод омадааст ва аз ин хеле моҳирона истифода бурд. Ӯ ба кӯшишу ҳаракати мардуми маҳаллӣ, хусусан ҷавонон таъя намуда, ба кушкҳои ҳокими Самарқанд ҳуҷум кард ва ҳокимро ба қатл расонда, шаҳрро ба даст даровард. Шӯриш ба зудӣ Самарқанд, Бухоро, Хучанд, Истаравшан, Хатлон, Хоразм, Фарғона, Балх, Тахористон, Насаф ва дигар шаҳру ноҳияҳоро фаро гирифт. Рофеъ бародарашро ҳокими Бухоро таъйин кард.

Дар байни шӯришчиён тарафдорони Муқаннаъ-сафедҷомагон бисёр буданд. Муборизаи диловаронаи шӯришчиёни Чоч (Тошканд) намунаи ибрат буд. Аксарияти шӯришчиёни ин шаҳр иштирокчиёни исёни Муқаннаъ буданд. Ҳокими Чоч муборизи ғаъли зидди арабҳо ҳисоб меёфт ва яке аз аввалинҳо шуда бо дастаи ҷанговарони худ ба ёрии Рофеъ ибни Лайс ба Самарқанд омад. Дар ин вақт шӯришчиёни Насаф аз Рофеъ кӯмак талабиданд ва дастаи ҷанговарони аз Чоч омада ба ёрии насафиён равои шуд. Ба шӯришчиён туркони бодиянишин мадад мерасонданд.

Халифаи араб Ҳорунаррашид барои фуру нишондани шӯриш бо лашкари зиёд ба Тӯс (Машҳад) омад, вале соли 809 дар он ҷо вафот кард ва ба тахт писараш Маъмун нишаст. Маъмун назар ба халифаҳои пешина нисбатан адолатпарвар буд. Ӯ дар идоракунии давлат бештар ба ашрофи маҳаллӣ таъя мекард. Баъд аз байни ашрофи маҳаллӣ бисёр ходимони намоёни давлатӣ ва лашкаркашон баромаданд. Хусусан хонадонҳои Бармакиён ва Сомониён хеле нуфуз пайдо карданд ва намоёндагонии онҳо то ба вазиҷаҳои вазири расиданд.

Дар ҳайати лашкаре, ки халифа Маъмун барои фуру нишондани шӯриши Рофеъ ибни Лайс ба Самарканд фиристода буд, Асад ибни Сомон (писари Сомонхудо – асосгузори хонадони Сомониён) бо чор писараш мечангиданд. Дар ин асно рохбари шӯриш Рофеъ ибни Лайс ба шӯришчиён хиёнат карда, ба тарафи душман гузашт ва соли 810 шӯриш фуру нишонда шуд. Баъд аз ин ҳам ҳар сари чанд вақт дар Сугд, Истаравшан ва Фаргона шӯришҳо сар мезаданд. Ин шӯришҳо гувоҳи он буданд, ки арабҳо дар Осиёи Марказӣ фақат бо қувваи силоҳ ҳукм меронанд.

Қувват гирифтани ашрофи маҳаллӣ. Бармакиён. Аз давраи гасби Осиёи Марказӣ аз тарафи арабҳо шӯришҳои халқӣ муттасил ба вуқӯъ меомаданд. Халифаҳои араб, чунон ки дар боло ёдовар шудем, барои паҳш кардани ин шӯришҳо аз нимаи дуюми асри VIII сар карда ашрофи маҳаллиро бо ҳар роҳ истифода мебарданд.

Дар байни хонадонҳои бонуфузи ҳамон давра хонадони Бармакиён аз ҳар ҷиҳат фарқ мекард. Бармакиҳо аз тоҷикони Балх буда, барои аз зулми арабҳо озод шудан хизмати босазое кардаанд. Ин сулола ғайбӣ сиёсии ҳудро аввал ҳамчун саркоҳини дайр (монастири буддӣ) сар кардаанд ва минбаъд, чунон ки сарчашмаҳо гувоҳӣ медиҳанд, ханӯз дар давраи салтанати Сосониён (224–651) вазифаҳои баланди давлатиро соҳиб шуданд. Онҳо дар замони истилои арабҳо низ мансабдорони давлат ҳисоб меёфтанд. Яке аз Бармакиёни машҳур писари Бармак–Холид (705–781) сардори девони лашкаро хироч, вазир ва ҳокими Табаристон (яке аз музофотҳои таърихӣ Эрон) буд. Вай дар сохтмони шаҳри Бағдод ширкат варзидааст. Писари Холид – Яҳё мураббии шохзода Ҳорунашрашид буд ва бисёр вазифаҳои баланди замонашро ба ӯҳда дошт. Аз байни хонадони Бармакиён шахси маъруфу донишманд ва сиёсатмадорони машҳур ба камол расида, дар ободонии Хуросону Мовароуннаҳр ҳиссаи арзанда гузоштаанд.

Бармакиҳо 50 сол дар идораҳои гуногуни хилофати араб хизмат карда, ҳукм рондаанд. Ниҳоят, халифа Ҳорунашрашид аз нуфузу эътибори афзудаистодаи ин хонадон ба воҳима афтода, барои ба қатл расондани ин

хонадон амр кард. Дар натиҷа бисёр одамони машҳури ин сулола кушта шуданд. Сарнавишти хонадони Бармакиён ба таври фоҷиавӣ анҷом ёфт. Соли 803 намоядаи Бармакиён Ҷаъфар кушта шуд. Яҳё ва се писари ӯ – Фазл, Муҳаммад ва Мӯсо дар зиндон ба қатл расонида шуданд. Ин фоҷиа дар таърих бо номи «Нақбати Бармакиҳо», яъне бадбахтии Бармакиҳо машҳур аст. Бо вучуди кушта шудани бисёр намояндагони ин хонадон чанде аз онҳо минбаъд дар замони ҳукмронии сулолаҳои Сомониён ба мартабаҳои баланд соҳиб шуданд. Масалан, дар аҳди Сомониён Муҳаммади Бармакӣ вазир буд ва Ҳасани Бармакӣ дар замони Ғазнавиён мартабаи баландро соҳибӣ мекард.

Савол ва супориш

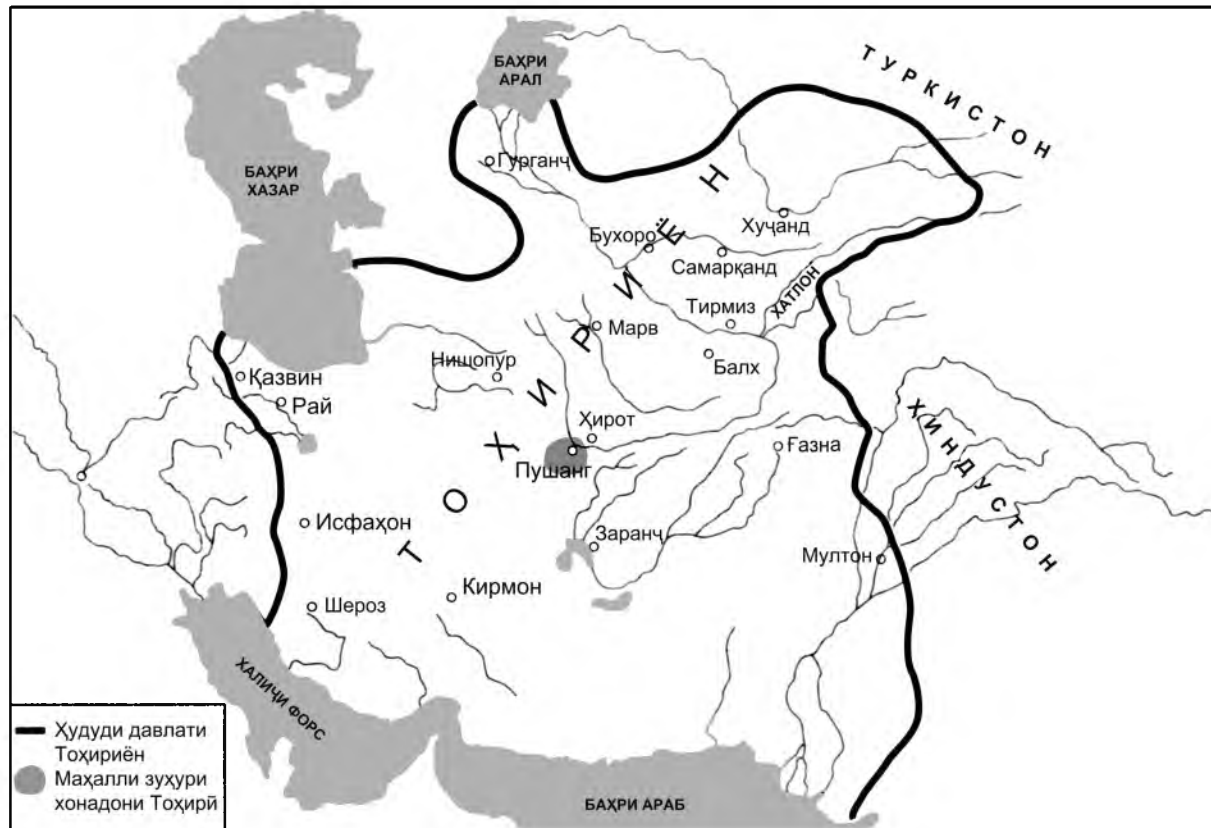
1. Сабабҳои инқирози давлати Аббосиён кадомҳоянд?
2. Аҳволи мардуми захматкаш дар давраи ҳукмронии Аббосиён чӣ хел буд?
3. Кадом шаклҳои иқтаъ амал мекарданд?
4. Мехнати гуломонро дар кадом корҳо истифода мебуданд?
5. Кадом давлату сарзаминҳо аз тобеияти хилофати араб баромаданд?
6. Дар Мовароуннаҳру Хуросон кадом давлатҳо таъсис ёфтанд?
7. Дар бораи шӯриши соли 806 нақл кунед.
8. Бармакиҳо кӣҳо буданд? Чаро халифа аз нуфузи ин хонадон ба тахлука афтод?
9. Сарнавишти хонадони Бармакиён чӣ тавр анҷом ёфт?

§ 2. ДАВЛАТИ ТОҲИРИЁН

Давлати Тоҳириён дар асри IX дар Хуросон таъсис ёфтааст. Асосгузори ин сулола Тоҳир ибни Ҳусайн аз ашрофзодагони тоҷики шаҳри қадими Пушанги Ҳирот мебошад. Ин давлат бо вучуди муддати кӯтоҳи таърихӣ (821–873) вучуд доштан, дар сарнавишти таърихӣ мардуми Хуросону Мовароуннаҳр барои аз зулму бедодгарихои аҷнабиён озод шудани он ва таъсис намудани давлати мустақили маҳаллӣ хизмати бузург

Давлати Тоҳирӣ

10

кардааст. Бераҳмиҳои дар ҳақи хонадони Бармакиҳо кардаи Аббосиён ҳам пеши роҳи мардуми маҳаллиро гирифта натавонист. Намояндаи Тоҳириён Тоҳир ибни Ҳусайн яке аз музофотҳои Ҳиротро идора мекард. Вай ҳамчун лашкаркаши боистеъдод ва сиёсатмадори моҳир дар дарбори халифаи араб – Маъмун соҳиби обрӯву шӯҳрат мешавад. Вақте ки соли 811 дар байни ду бародар – писарони Ҳорунаррашид – Амин ва Маъмун барои тахт ҷанг мешавад, Тоҳир ибни Ҳусайн лашкари Маъмунро сарварӣ намуда, ғалабаи комил ба даст мебарорад. Ӯ соли 818 шаҳри Бағдодро ғасб намуда, барои ба сари тахт омадани Маъмун хизмати бузург мекунад. Маъмун ҳам некиҳои Тоҳир ибни Ҳусайнро қадридонӣ карда, ӯро аввал ҳокими Алҷазира (шимоли Байнаннаҳрайн) ва баъд фармондеҳи қувваҳои ҳарбии пойтахти хилофат – шаҳри Бағдод, сардори девони андоз дар Ироқ таъйин менамояд.

Соли 821 Тоҳир ибни Ҳусайн волии Хуросону Мовароуннаҳр таъйин мешавад ва дигар ба хилофати араб итоат намекунад. Мувофиқи фармони Тоҳир хангоми хутбаи намози ҷумъа дигар номи халифаро ба забон намегирифтанд. Ин маъноӣ канда шудани робита бо Бағдодро дошт. Тоҳир ибни Ҳусайн соли 822 вафот кард. Ақидае вучуд дорад, ки ӯро заҳр дода куштаанд. Бо вучуди он ки баъди вафоти Тоҳир ибни Ҳусайн дар байни Тоҳириён ва халифа ноҳушиё ба миён омад, халифа маҷбуран писари Тоҳир – Талҳаро ба тахт (822) шинонд. Акнун давлат на аз Бағдод, чунон ки дар замони Тоҳир буд, балки аз Нишопур идора карда мешуд. Қариб тамоми қорҳои давлатӣ дар дасти Тоҳириён буданд, аммо андозу хирочи солона ба ҳазинаи халифа – ба Бағдод фиристода мешуд ва баъзан сипоҳиёни Тоҳириён дар лашкаркашиҳои халифа меҷангиданд.

Талҳа шӯриши дар Сиистон ба амал омадаро сарқӯб намуд. Баъд аз вафоти Талҳа Абдуллоҳ ибни Тоҳир (828–844) бо амри халифа Маъмун соҳиби тахт шуд. Абдуллоҳ яке аз лашкаркашони машҳур буд. Ӯ дар ғасб намудани Мисру Искандария қорнамоиҳо нишон дод, онҳоро ба қаламрави хилофат ҳамроҳ кард. Абдуллоҳ ибни Тоҳир бо диловариву нақӯкорӣ соҳиби шӯҳрат гардид. Соли 834–835 музофоти Сиистонро хушксолӣ фаро гирифт. Ӯ барои

начот додани мардум аз хазинаи давлат сесад хазор дирам чудо кард.

Абдуллоҳ ба худсариву бедодгарихои ашрофи маҳаллӣ зарбаи саҳт зад. Дар қорҳои давлатдорӣ ба рӯҳониёни ислом тақя менамуд. Худаш мисли падараш шоир буд. Вай бо ҳар восита мекӯшид, ки зулму фишори заминдорон нисбат ба барзгарон кам шавад. Ӯ фармони махсус бароварда, аҳволи барзгаронро қадре ба сомон овард. Баъди Абдуллоҳ писараш Тоҳири II (844–862) ба сари қудрат омад. Вай соли 862 вафот кард. Ӯ аз падараш бисёр қорҳои давлатдориро омӯхта буд. Давраи салтанати падару писар давраи нашъунамои фарҳанги мардуми эрониноҷод махсуб мешавад. Дар мамлакат нисбатан тартибу интизом қорӣ гардида, кишоварзӣ ва ҳунармандӣ ривоч меёбанд, зулму худсарихои ашрофу феодалон қадре суст мешавад ва илму маданият пеш меравад.

Аз ҷиҳати сиёсат душмани асосии Тоҳириён ҳилофати Аббосӣ буд ва ҳуди онҳо ба ҳамон вилоятҳое тақя мекарданд, ки аксари аҳолиашон форсизабон буданд. Маҳз аз ҳамин сабаб Тоҳириён ба адибон, шоирон, ҳусусан ба пайравони ҷараёни муҳолиф (оппозитсия) – шуубихо рӯҳсат доданд, ки оид ба таърихи пеш аз дини ислом, мардуми эрониноҷод асарҳо офаранд, қаҳрамонону подшоҳони пешинаро васфу ситоиш кунанд ва онҳоро бо арбобони замони Тоҳириён қиёс намоянд.

Қатъи назар аз ин, аҳволи мардуми заҳматкаш, ҳусусан кишоварзону ҳунармандон, тоқатфарсо буд. Андозҳои сершумор бори гароне буданд бар дӯши аҳоли. Ҳамаи ин боиси норозигии мардуми заҳматкаш мегардид. Дар натиҷа ошӯбу шӯришҳо паси ҳам сар мезаданд, ки калонтарини онҳо шӯриши кишоварзони Сиистон (музофот дар Афғонистон) буд.

Минбаъд дар заминаи давлатдорӣ сулолаи Тоҳириён давлатҳои бузург, ба монанди давлатҳои Сомониён, Ғазнавиён, Қарахониён, Салҷуқиён ва Ғуриён ба вучуд омаданд.

Бо ҳамин ҳукмронии Тоҳириён дар Хуросону Мовароуннаҳр ва музофотҳои шарқии Эрон ба охир расид ва ба ҷои он соли 873 Саффорӣҳо ба сари қудрат омаданд, ки то соли 903 салтанат ронданд.

Савол ва супориш

1. Дар асрҳои IX–X кадом хонаводаҳои заминдорони маҳаллӣ намоён шуданд?
2. Аз хусуси хонадони Бармакиҳо нақл кунед.
3. Сулолаи Тоҳириён кай ба сари ҳокимият омад ва нисбат ба халифаҳои араб чӣ гуна сиёсат пеш гирифта буд?
4. Дар бораи ғаёлияти Абдуллоҳ хикоя кунед.

Аз «Таърихи Табарӣ»

Маъмун (халифаи Аббосиён) тобистони соли 833 саҳт бемор шуд ва бародараш Абӯисҳокро пеш хонд ва вақте буд, ки дардаш саҳт шуда буд ва ҳис карда буд, ки фармони Худои расида, бад-⁹ гуфт: «Эй Абӯисҳок, паймону қарори Худо ва таъахҳуди (қореро ба зимма гирифта) Паймбари Худо, салаллоҳу алайҳи вассалам ба гардани ту, ки ҳаққи миёни бандагони вай ба по дорӣ ва итоати вайро бар маъсият (гуноҳ) мураҷҷах (баргар шумурда шуда) дорӣ, ки ман ин қорро аз дигаре ба ту интиқол додам... Бингар ҳар қасро шундаӣ, ки ман ба забони хеш тақдим медиҳам, тақдими вайро ду баробар кун, Абдуллоҳ ибни Тоҳирро ба қораш воғузур ва таҳриқаш (игво қардан) мақун. Медонӣ, дар айёми зиндагии ман ва ба ҳузури ман миёни шумо чӣ рафта¹, бо вай ба дил меҳрубонӣ кун ва ӯро ҳосси некии хеш кун, ки талошу қорсозии вайро дар бораи бародарат донистай (10 августи соли 833 Маъмун аз дунё гузашт)...».

Ва Абдуллоҳ (ибни Тоҳир)... муддати ҳукумати ӯ дар Хуросон ҳафдаҳ сол буд. Ва умуман ба қавле чиҳилу ҳафт сол буд. Адлу саҳоват бениҳоят дошт. Шуаро дар бораи ӯ маросӣ (марсия) гуфтаанд.

...Овардаанд, ки дар айёми ҳукумати Абдуллоҳ ибни Тоҳир чамъе маҷус (оғобпараст, оташпараст) дар Ҳирот муқорини (ба ҳам наздик) масҷиде оташкада доштанд ва чунон ки дар шаръ (оину тариқати ислом) муқаррар аст, қизя (андозе, ки дар мамлакатҳои мусулмонӣ аз гайри мусулмонон гирифта мешуд) меоданд ва ҳеҷ қас муъризи эшон намешуд.

Рузе яке аз воизон, ки дар Қаряи Болон ваъз мегуфт, дар аснои сухан фармуд, ки дар ин шаҳр мусулмонӣ заиф аст, муайиди (тақвиятдиҳанда) ин мақол, он ки масҷиде ва оташкада мутғасили якдигар воқеъ шуда ва аҳли ислом дар дафъи ин сурат эҳмолу тағофул (саҳлангорӣ ва худро ба нодонӣ задан) менамоянд. Аз ин қалимот ирқи ҳайияти мусулмонон дар ҳаракат омада, ҳалқе қасир (бисёр) игтифоқ қарданд ва чун шаб шуд, дар таҳриби (вайрон қардан) масҷиду оташкада саъй намуда ва аз иморати он ду мавзеъ асар нагузоштанд. Ва дар ҳамон шаб масҷиде қадид ба қои он масҷиду оташкада тарх (иморат сохтан) андохтанд.

¹ Мумкин дар байни онҳо нохушии ба миён омада бошад.

Мачус чун сабоҳ сар аз хоби гафлат бардоштанд, аз масҷиди кадим ва оташкадаи ҳеш нишоне наиданд, дуди хайрат ба димоги эшон роҳ ёфта, мутафакхисси (таҳқиқкунанда) он қазия гаштанд. Ва чун аз ҳақиқати ҳол иттилоъ ёфтанд, аз Ҳирот ба Нишопур рафта, ба арзи Абдуллоҳ расониданд, ки дар айёми давлати ту чунин ҳайфе бар мо рафта, акнун ба тазаллум (шикоят аз зулм) омадаем ва умед медорем, ки доди мо биситонӣ.

Абдуллоҳи Тоҳир фармон дод, ки аз ҳақиқати он муҳим истеълом (хабар додан) намоянд. Чун умано (вакил) дар мақоми тафтиш омаданд, чаҳор ҳазор пири муаммар (солхӯрда) аз нуфуси Ҳирот ва қурову балда (маҳали аҳолинишин) мучтамеъ (ҷамъшаванда) гашта, гувоҳӣ доданд, ки мо муддати исҳивоги ин масҷидро ба ҳамин ҳайсиат (қудрату тавоноӣ), ки ҳоло воқеъ аст, дидаем ва қабл аз ин дар мавзё на оташкада ва на биное дигар буда ва дар адои ин шаҳодат тамаъ савоб доштанд.

§ 3. ДАВЛАТИ САФФОРИЁН¹

Дар асрҳои IX–X монанди асрҳои пешина ҳукуматдорон барои муҳофизат намудани сарҳадҳои худ аз ҳучумҳои гонатгаронаи кӯчманчиён дастаҳои алоҳидаи мусаллаҳ ташкил менамуданд. Онҳоро гозиён, яъне муборизони роҳи дин меномидад. Ин дастаҳои мусаллаҳ, асосан аз кишоварзон, ҳунармандон ва дигар тоифаҳои хонахаробгашта иборат буданд. Касби асосии гозиён ҷанг буд. Онҳо мебоист сарҳаду шаҳр ва воҳаҳои ободро аз бодиянишинон муҳофизат менамуданд, вале аксар вақт дар фуру нишондани шӯришҳои халқӣ, ки бар зидди ашрофу феодалон равона шуда буданд, иштирок мекарданд.

Тадричан дар охири асри IX ин дастаҳо – гозиён дар Хуросон ба қувваи тавоно табдил ёфтанд. Дар байни онҳо бародарон Яъқуб ибни Лайс ва Амр ибни Лайс бо қорнамоиҳои худ дар ноҳияву шаҳрҳои гирду атроф машҳур гаштанд. Асосгузори ин сулола Яъқуб ибни Лайс буд. Бародарон дастаҳои сершумори роҳзанон ташкил намуданд. Шумораи ҷанговаронашон рӯз аз рӯз меафзуд. Яъқуб ин қувваро истифода бурда, соли 861 ҳокими Сиистонро сарнагун намуд ва маркази он шаҳри Заранҷро гирифт. Дар дахсолаи оянда водихои Кобул ва Синд,

¹ Мувофиқи маъхазҳо Яъқуб мисгар, яъне саффор будааст ва барои ҳамин ин сулола номи саффорӣро гирифтааст.

Кирмон ва Форсро тасарруф кард. Халифа Муътамид (870–892) ба Яъқуб вазифаи ҳокими Балх ва Тахористонро супурд. Халифа ва ашрофи араб мекӯшиданд бо ҳамин роҳ хонадони Тоҳириён ва Саффориёнро ҷанг андозанд, то ки онҳо заифу нотавон гашта, дигар ба муқобили хилофат мубориза набаранд ва аз иттиҳоди хилофат гардан натобанд. Ҳамаи ин ниятҳои арабҳо барбод рафтанд.

Соли 858 Яъқуб хоҳиши мардуми Сиистонро ба ҷо оварда, вазифаи ҳокимиро ба зимма гирифт. Солҳои 862–864 ду маротиба ҷангида, вилояти Бустро ба даст даровард. Соли 867 бо лашкари зиёд роҳи Хуросонро пеш гирифт ва ҷанд шаҳру музофотро ғасб намуд. Ў аҳли хонадони Тоҳириёнро асир гирифт ва бо ҳамин ба сулолаи Тоҳириён хотима дод. Ин амалиёти Яъқуб қаҳру ғазаби халифаро ба миён овард. Халифа аз афзудани обрӯи Яъқуб дар бим афтод ва соли 874–875 маҷбур шуд, ки Мовароуннаҳрро ба Наср ибни Аҳмади Сомонӣ пешкаш намояд, то ки Яъқуб онро ҳам ғасб накунад. Дар ҳақиқат, дар он давра қуввае набуд, ки пешро роҳи Яъқубро бигирад ва ҳафси аз миён рафтани хилофати Аббосиён ба миён омада буд.

Яъқуб ибни Лайс ҳангоми ба Бағдод бори дуюм лашкар кашиданиаш ба ҳамаи ҷидди роҳ дод. Дар ҳамин солҳо зангиён бо сарвари Алӣ ибни Муҳаммади Бурқай шӯриш бардошта буданд ва он қариб 14 сол (869–883) давом кард. Яъқуб аз кӯмаки пешниҳоднамудаи Бурқай даст кашид ва ин яке аз сабабҳои шикасти ӯ буд.

Қувваи Саффориён бо сарвари Яъқуб беш аз пеш меафзуд. Вай соли 873 ба лашкари Муҳаммад ибни Тоҳир зарбаи сахт зад ва ҳуди ӯро асир гирифт. Пойтахти Тоҳириён шаҳри Нишопурро ғасб намуд. Соли 874 халифа аз ноилҷӯи Хуросон, Табаристон, Ҷурҷон ва Райро ба ихтиёри Яъқуб дод. Яъқуб ҷанговари шӯҷоъ ва ҳоксор буд. Ба сарулибос ва дабдабаи дарборӣ ҷандон аҳамият намедод. Вай дар байни ҷанговарон интизоми сахт ҷорӣ намуд ва ҳангоми муқоробаҳо доим дар сафи пеш меҷангид. Дар яке аз задухӯрдҳо сахт маҷрӯҳ шуд ва дар давоми бист рӯз танҳо ба воситаи найча гизо меҳӯрд, вале ҳамин ки ба ӯ ҳаст, боз роҳи майдони муқоробаро пеш гирифт. Яъқуб аввалин шахсе буд, ки орзуи ташкил

кардани давлати тоҷиконро дошт. Яъқуб ифтихори халқаш буд.

Ҳангоми муҳорибаҳо бештар ба қувваи асосии худ – «ихтиёриён» таъя менамуд, ки мардум онҳоро айёр, ҷасур, ҷобук ном мебарданд. Онҳоро «муборизони роҳи дин» ҳам меномиданд. Сафи «ихтиёриён» аз ҳисоби кишоварзони беамин ва ғурезаҳо меафзуд. Онҳо тахти сарвари Яъқуб ибни Лайс бо рӯҳбаландии зиёд қорнамоиҳо нишон меоданд. Ҳамроҳи айёрҳо фарзандони кишоварзон ва заминдорони қалон ҳам меҷангиданд, ки онҳо дар байни мардум бо номи «озодагон» машҳур буданд. Дар сафи лашкари Яъқуб ғуломон низ хизмат мекарданд. Дар аввал Яъқуб 2-3 ҳазор лашкар дошт, вале солҳои 874–875 вай метавонист то 15 ҳазор аскарони савораро ба ҷанг дарорад.

Лашкари Саффорӣён мошинҳои деворшикан ва филҳои ҷангӣ дошт. Яъқуб ду маротиба ба муқобили хилофати араб ба Бағдод ҳуҷум овард. Бори якум ба шикаст дучор гардид, бори дуюм ба Бағдод нарасида қасал шуд ва дар бозгашт соли 879 вафот кард.

Яъқуб барои забони тоҷикиро забони давлатӣ қунонидан бисёр заҳмат қашид. Бо амри Яъқуб шоирони форсу тоҷик, ки асосан ба забони арабӣ менавиштанд, акнун бо забони модариашон иншо мекардагӣ шуданд. Бисёр китобу дастурҳо ба забони форсӣ-тоҷикӣ гардонда шуданд. Баъди вафоти Яъқуб бародараш Амр ибни Лайс ба тахт нишаст. Ӯро ҷанговарони содиқаш соҳиби тахт карданд. Вай роҳи дӯстиро бо халифа Муътаид (870–892) пеш гирифт ва халифа бори дигар хонадони Саффорӣёнро ба расмият шинохт. Халифа ба Амр маншур (фармон)-и нав фиристода, ҷунин вилояту шаҳрҳо ба ӯ дод: Порс, Қирмон, Исфохон, Қӯхистон, Қургон, Табаристон, Балху Қобул, Сиистону Синд, Мовароуннаҳр ва шаҳнагии (ҳоқими шаҳр) Бағдод. Амр ҳар сол ба ҳазинаи халифа, ба Бағдод 20 миллион дирам, инчунин дар мавридҳои зарурӣ ғоҳ-ғоҳ лашкар ҳам мефиристод. Ин дӯстии байни онҳо дер давом накард ва халифа ба ҷанги зидди Амр бархост. Дар ин муҳорибаҳо Амр ғолиб омад. Халифа макру найрангро ба қор бурд. Вай Исмоили Сомониро ба муқобили Амр барангехт, вале аз ягон тараф задухӯрд нашуд ва ҳатто қасе

захм набардошт. Исмоили Сомонӣ ноилоҷ, гайри хоҳишаш Амрро ба Багдод фиристод ва ӯ дар зиндон ҳалок гардид. Аз рӯи сарчашмаҳо Амр сиёсатмадори мохир ва лашкаркаши боистеъдод будааст.

Пушту паноҳи Амр лашкар ва феодалони хурде буданд, ки манфиати онҳоро ҳарчониба ҳимоя менамуд. Аз сиёсати Амр ашрофи олимартаба ва заминдорони калон норизо буданд. Дар натиҷа давлати Саффорӣён инқироз ёфт ва мулкҳои он ба итоати давлати Сомонӣён гузашт.

Давлати Саффорӣён ҳамчун давлати мустақил ба зудӣ дар Эронзамин паҳн гашт ва исбот намуд, ки камбағалон ҳам метавонанд давлати мустақили худро бисозанд. Қариб аксарияти давлатдорони Саффорӣён аз тоҷикон буданд ва бисёриашон забони арабиро наметодистанд.

Маъхазҳои бозғатимод исбот намудаанд, ки байни давлатҳои Саффорӣёну Сомонӣён ҳеҷ гуна душманӣ вучуд надошт, гарчанде Аббосӣён меҳостанд онҳоро ба муқобили ҳамдигар бархезонанд.

Савол ва супориш

1. Сулолаи Саффорӣён чӣ хел ба сари ҳокимият омад?
2. Оид ба қаҳрамонӣ ва қорнамоиҳои Яъқуб ибни Лайс ва бародараш Амр ибни Лайс нақл кунед.
3. Лашкари сулолаи Саффорӣён аз ҷиҳати иборат буд?
4. Яъқуб ибни Лайс кадом шахро музофотхоро гасб намуд?
5. Аз хусуси лашкаркашии Яъқуб ибни Лайс ба Багдод ҳикоя кунед.
6. Муносибати Амр ибни Лайс бо халифа чӣ гуна буд ва оқибаташ чӣ хел шуд?
7. Дар аввал шумораи лашкари Яъқуб ибни Лайс чӣ қадар буд ва тадриҷан чӣ қадар лашкари савора дошт?
8. Мардум лашкари Саффорӣёноро чӣ хел ном мегирифтанд?
9. Амр ҳар сол ба халифа чӣ қадар дирам мефиристод?
10. Сабабҳои инқироз ёфтани давлати Саффорӣёноро гуед.

Аз «Таърихи Сиистон»

Гуфтор дар азоёи оли Лайс ва ибтидон кори Яъқуб то он замон, ки ба салтанат расид ва ин ҷамоатро арбоби таърих Саффория гӯянд

Лайс – падари Яъқуб рӯйгаре (саффор) буд дар Сиистон. Ва се писар дошт: Яъқуб, Амр ва Алӣ. Ва ҳар се писараш ҳукумат карданд. Аммо ҳукумати Алӣ зиёда имтидод (тӯл, дарозӣ) надошт. Яъқуб низ дар мабдаи (аввал, ибтидо) ҳол рӯйгарӣ кардӣ ва ҳар чӣ аз он хирфа (касб, ҳунар) ба даст овардӣ, қўдаконро зиёфат намудӣ. Чун ба синни рушду тамйиз расид, ҷамъе аз мардуми ҷалд (чусту чолок, зирак) ба хидмати ӯ камар бастанд. Ва ба раҳ задан машғул шуд, то асбоби сардорӣ мураттаб (ба тартиб оварда шуда) созад. Ва дар он кор шарти инсоф нигоҳ доштӣ ва ба андак чизе аз ояндаву раванда хурсанд гаштӣ.

...Ва дар санаи 851–852, ки Хуросон ва тавобеъи он ба Тоҳир ибни Абдуллоҳ мутааллиқ буд, шахсе аз аҳди Буст, ки ӯро Солеҳ ибни Наср гуфтандӣ, ба таллуб (ҳукумате, ки фақат дар асоси зурӣ голиб мешавад) бар мамлакати Сиистон муставлӣ (голиб омадан) гашт. Ва Яъқуби Лайс нӯкари Солеҳи мазкур шуд...

Ва кори Солеҳ ибни Наср ба Буст бузург шуд, ба сипоҳу силоҳ ва ҳазинаи мардон. Ва ҳаме қуввати сипоҳи ӯ аз Яъқуб ибни Лайс ва айёрони Сиистон буд. Ва ин андар ибтидои кори Яъқуб буд...

Чун Яъқуб аз фатҳи Ҳироту Пушанг фориғ шуд, пас шуаро ӯро шеър гуфтандӣ ба тозӣ (мансуб ба араб). Чун шеър бархонданд, ӯ олим набуд, андар наёфт. Муҳаммад ибни Васиф ҳозир буд ва дабири расоили ӯ буд ва адаб нақў донист. Ва ба он рӯзгор номае порсӣ набуд. Пас, Яъқуб гуфт: «Чизе, ки ман андар наёбам, чаро бояд гуфт?» Муҳаммад ибни Васиф пас шеъри форсӣ гуфтан гирифт. Ва аввал шеъри порсӣ андар Аҷам ӯ гуфт ва пеш аз ӯ касе нагуфта буд, ки то порсиён буданд. Суҳан пеши эшон ба руд боз гуфтандӣ, бар тариқи Хусравонӣ. Ва чун Аҷам барканда шуданд ва араб омаданд, шеър миёни эшон ба тозӣ буд ва ҳамгинонро (ҳама, ҳамкорон) илму маърифати шеъри тозӣ буд...

Яъқуб бар Нишопур қарор гирифт. Пас ӯро гуфтанд, ки мардумони Нишопур мегӯянд, ки Яъқуб аҳду маншури амиралмўминин (лақабе, ки ба халифаҳо ва бисёр подшоҳони Шарқи исломӣ дода мешуд) надорад ва хориҷӣ аст. Пас ҳоҷибро гуфт: «Рав мунодӣ (эълон кун, ҷор задан) кун, то бузургон ва уламову фуқаҳои Нишопур ва руасои (сарвар, сардор) эшон фардо ин ҷо ҷамъ бошанд. То аҳди амиралмўминин бар эшон арза кунам». Ҳоҷиб фармон дод, ки то мунодӣ карданд... Ва Яъқуб тег баргирифт ва бичунбонид. Он мардумин бештар беҳуш гаштанд. Гуфтанд, магар ба ҷонҳои мо қасде дорад. Яъқуб гуфт. «Тег на аз баҳри он овардаам, ки ба ҷони касе қасде дорам, аммо шумо шикоят кардед, ки Яъқуб аҳди амиралмўминин надорад, хостам бидонед, ки дорам!» Мардумон боз ҷою хирад бозомаданд. Боз гуфт Яъқуб: «Амиралмўмининро ба Бағдод на ин тег нишондааст?» Гуфтанд: «Бале». Гуфт: «Маро ба ин ҷойгоҳ низ ҳамин тег нишонад. Аҳди ман ва он амиралмўминин якест!».

Б О Б И П

ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

§ 4. ТАЪСИСИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

Баъди он ки арабҳо мардуми Мовароуннахр ва Хуросонро ба итоати худ дароварданд, шӯришҳои халқӣ низ паси ҳам ба вукӯъ меомаданд, ки калонтарини онҳо шӯришҳои Абӯмуслим, Муқаннаъ ва Рофеъ ибни Лайс буданд.

Барои фуру нишондани ин шӯришҳо халифаҳои араб ашрофу феодалони маҳаллиро истифода мебарданд. Чунон ки дар боби якум сухан рафт, соли 806 дар Самарқанд ва дар Сиистону Истаравшан шӯришҳои пурзӯр ба вукӯъ пайвастанд. Аз ин рӯ халифа маҷбур буд, ки вазифаҳои давлатиро ба намояндагони мардуми маҳаллӣ супорад. Аз соли 821, вақте ки сулолаи маҳаллии Тоҳириён ва баъдтар сулолаҳои Саффорӣёну Сомонӣён ба сари ҳокимият омаданду Хуросону Мовароуннахрро мустақилона идора менамуданд, мавқеи ашрофи маҳаллӣ боз ҳам пайдортар гардид. Баъди сулолаҳои Тоҳириёну Саффорӣён обрӯи хонадони дигари тоҷикон – Сомонӣён дучанд мешавад. Ин хонадон дар фуру нишондани шӯриши Рофеъ ибни Лайс, ки ба муқобили ҳилофат равона карда шуда буд, фаъолона иштирок намуд ва бисёр намояндагони ин хонадон соҳиби мартабаҳои баланд гардиданд.

Нихоят, умеди халифаҳои араб, ки меҳостанд бо роҳи ҷалб намудани феодалони маҳаллӣ мавқеи худро пурзӯр намоянд, барор нагирифт. Баръакс сулолаҳои маҳаллӣ бо тамоми ҷиддият мекушиданд, ки аз итоати ҳилофати араб пурра озод шаванд. Албатта, ин ба осонӣ ба даст наомад. Бисёр муборизон дар ин роҳ чун нисор карданд (фочиаи хонадони Бармакиҳоро ба хотир биёред). Сулолаи Тоҳириён ва Саффорӣён тавонистанд озодӣ ба даст дароранд, вале хонадони Сомонӣён бо хираду заковат ва маҳорати қордонӣ тавонистанд қомилан озод шаванд.

Ба сари ҳокимият омадани сулолаи Сомонӣён. Бунёдгузори сулолаи Сомонӣён Сомонхудо (ҳокими Сомон) мебошад. Мувофиқи сарчашмаҳо ҷои баромади оли Сомон музофоти Балх, ё наздикии Самарқанд ё Тирмиз

аст. Ҳар сеи ин ноҳияву шаҳрҳо музофоти Сомонро ташкил медоданд.

Сомонхудо барои хизматҳои босазояш аз тарафи Асад ибни Абдуллоҳ, ки волии халифаи араб дар Хуросон буд, соҳиби мартабаи баланд мешавад. Сомон барои ҳурмату эҳтироми худ нисбат ба Асад ибни Абдуллоҳ ба писараш Асад ном мегузорад. Асад чор писар дошт: Нӯҳ, Аҳмад, Яҳё, Илёс. Онҳо дар замони салтанати халифа Маъмун вазифаҳои баланди давлатӣ, аз ҷумла ҳокимии шаҳру музофотҳои алоҳидаро ба зимма доштанд. Нӯҳ дар Самарқанд, Аҳмад дар Фарғона, Яҳё дар Чоч ва Истаравшан, Илёс дар Ҳирот ҳоким буданд.

Набераи аз ҳама калони Нӯҳ соҳиби шӯҳрати зиёд мегардад. Вай дар хориҷи мамлакат мисли сардори сулола баромад мекард ва бародарони дигар аз ҳар ҷиҳат ҳурмату эҳтиромашро ба ӯ меоварданд. Ин бародарон бо номи худ танга сикка мезаданд, ҷанговаронро ҷамъ намуда, ба мулкҳои ҳамсоя лашкар мекашиданд. Гарчанде дар итлоати сулолаи Тоҳириён буданд, рӯз аз рӯз бойтару тавонотар мегардиданд.

Баъди вафоти бародари калон Нӯҳ додари ӯ Аҳмад ҳокими Самарқанд ва сарвари хонадони Сомониён мешавад. Вай шахси оқилу доно буд ва дар пойдории сулолаи Сомониён хизмати бузург дорад. Ҳангоми зинда буданаш ҳокимии Самарқандро ба писари калониаш Наср дода буд. Соли 875 халифаи араб Муътамид ба дасти Наср ҳуҷҷате дод, ки мувофиқи он тамоми Мовароуннаҳр ба итлоати Наср даромад ва ӯро ҳамчун сардори хонадони Сомониён эътироф намуд.

Дар ин вақт дар байни хонадони Сомониён ноҷӯрӣ ба миён омад. Баъзе аз бародарон ва ҳешу табор Насро ҳамчун сарвари сулолаи Сомониён эътироф накарданд ва бо номи худ танга сикка мезаданд. Ин ноҳушӣ оқибат ба ҷанги бародарон оварда расонд. Хусусан муносибати Наср бо Исмоил ниҳоят тезтунд гашт.

Бухоро то соли 874 дар итлоати Сомониён набуд ва Исмоил тавонист мулки Бухороро бо оқиливу доноӣ, хираду заковати худ соҳиб шавад. Мулки Бухоро бой буд. Баъди он ки Исмоил худро тавоно ва мустаҳкам ҳис намуд, аз додани бочу хироч ба бародараш даст кашид ва ин

рафтор боиси чанги бародарон гардид. Соли 888 ин амалиёт рӯй дод ва дар он Исмоил галабаи комил ба даст даровард. Наср асир афтод. Аммо Исмоили окилу доно бародари калониашро на танҳо озод кард, балки уро дар вазифааш, яъне сарвари сулолаи Сомониён монд. Исмоил меҳост Бухороро мустақилона идора кунад ва ба ин мақсадаш расид.

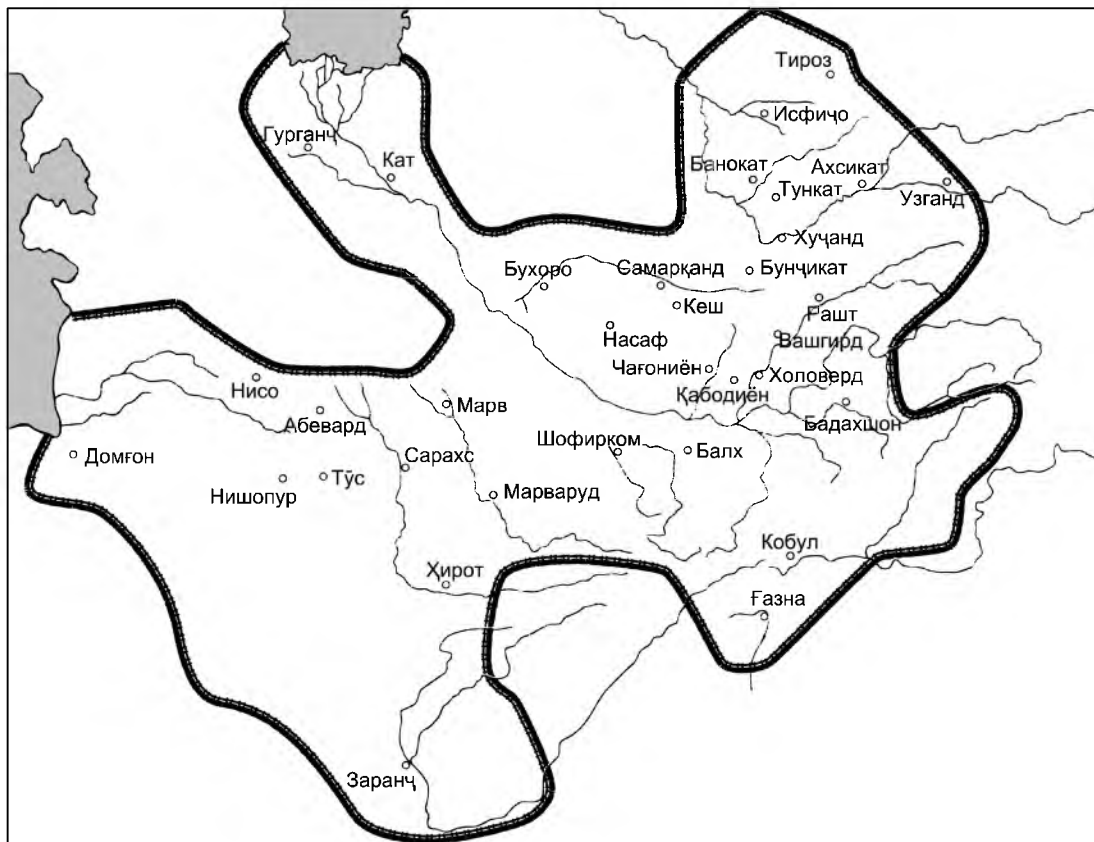
Наср соли 892 вафот кард ва Исмоили Сомонӣ то соли 907 амири давлати Сомониён шуда, Бухороро пойтахт қарор дод. Бо ҳамин ба сулолаи навбатии тоҷикон муяссар гашт, ки давлати худро дар сарзамини Мовароуннахру Хуросон таъсис диҳад. Ин давлат аз соли 875 то соли 999 арзи вучуд дошт. Ин солҳо дар таърихи халқи тоҷик солҳои пешравиӣ кишоварзӣ, пешаварӣ, тиҷорат, адабиёт, фарҳанг, санъат, бинокорӣ ва дигар ҷабҳаҳо ҳисоб меёбанд. Давраи ташаккули халқи тоҷик ба охир мерасад. Асосгузори давлати тоҷикон Исмоили Сомонӣ буд. Ин давлат хангоми салтанати Исмоил ба авҷи тарққиёти худ расид ва ҳамчун давлати мустақили мутамарказ шӯҳратманд гардид. Баъди поён ёфтани ҷангҳои байниҳудӣ ва нисбатан барқарор гардидани оромӣ, масъалаи беҳатарии давлат ба миён омад.

Васеъ шудани ҳудуди давлати Сомониён. Исмоили Сомонӣ дар байни авлоди худ аз ҳамаи ёру бародарон, ҳешу таборон марди ғаюртару ботадбиртар буд. Вай дар ҳунароҳои давлатдориву лашкаркашӣ ва дипломатӣ ҳамто надошт.

Исмоил баъди дар дохили давлати худ нисбатан барқарор намудани тинчиву оромӣ, мебоист онро аз ҳучумҳои аҷнабиён, қabilaҳои бодиянишин муҳофизат намояд. Ў соли 893 ба муқобили бодиянишинон, ки мардуми Бухоро аз дасти онҳо ба дод омада буданд, лашкар кашида, галабаи комил ба даст даровард ва хони бодиянишинонро бо даҳ ҳазор аскар асир гирифт. Баъди ин галаба бодиянишинон ба Мовароуннахр солҳои дароз дигар тохту тоз накарданд.

Баъд аз ин Исмоили Сомонӣ ба водии Талас лашкар кашида, онро бо қонҳои бойи Шелҷӣ ба даст даровард. Ин қонҳо барои пешравиӣ иқтисодиёти мамлакат аҳамияти бузург доштанд.

Давлати Сомониён

Ҳамон соли 893 Исмоил ба музофоти Истаравшан, ки мустақил буд ва яке аз музофотҳои пурқувват ҳисоб меёфт, ҳуҷум карда, онро ба тасарруфи худ даровард. Овозаи Исмоил ва давлати пурқуввати ӯ берун аз Мовароуннаҳр паҳн гашт ва ин боиси изтироби хилофати араб шуд. Халифаи араб бо ҳар роҳ, мекушид, ки давлати Сомониёнро заиф гардонад ва барои ба ин нияташ расидан тадбирҳои гуногунро ба қор мебард. Халифа ба ҳокими Хуросон Амр ибни Лайси Саффорӣ мактуб навишта, дар он ҳокими Мовароуннаҳр шудани ӯро ёд карда буд. Ӯ бо ин меҳост ҳокими Хуросонро бар зидди ҳокими Мовароуннаҳр Исмоили Сомонӣ бархезонад ва таъсири хилофати арабро дар Хуросону Мовароуннаҳр пойдор гардонад.

Баъди гирифтани мактуб ҳокими Хуросон Амр ба муқобили Исмоили Сомонӣ бархост. Исмоил, чунон ки муаррих Табарӣ менависад, «авом ва пешаваронро» мусаллаҳ гардонда, ба пешвози Амр баромад ва роҳи Балхро пеш гирифт. Задухӯрди аввалини онҳо тирамоҳи соли 899 дар ҷанубтари дарёи Аму ба вуқӯъ пайваст. Дар ин муҳориба Исмоили Сомонӣ санъати баланди ҷангӣ нишон дода, бар лашкари Амр ғалаба кард ва соҳиби асирони зиёде шуд. Ӯ ҳамаи асиронро озод кард. Ин рафтори олиҳимматонааш дӯстони ӯро дар байни лашкари Амр хеле зиёд намуд ва обрӯяш дучанд шуд.

Дар бораи мардуми авом ва ҳунармандонро мусаллаҳ, намудани Исмоили Сомонӣ муаррих чунин менависад: «Исмоил Аҳмад дар Мовароуннаҳр ба ҷорчиҳо фармуд эълон кунанд, ки «Амр омадааст, ки Мовароуннаҳрро забт кунад, одамонро ба қатл расонад, молу мулкро ба гораг барад ва занону кӯдаконро гулом гардонад».

Задухӯрди дуюм баҳори соли 900 дар наздикии Балх ба амал омад. Дар ин муҳориба ҳам Исмоили Сомонӣ маҳорати баланди лашкаркашӣ ва диловарӣ нишон дода, ғалабаро ба нафъи худ ҳал намуд. Дар натиҷа тамоми замини давлати Саффорӣён ба итоати Исмоили Сомонӣ гузашт. Дар ин муҳориба ҳам мардуми авом ва ҳунармандон ёрии калон расонданд. Муаррих Наршаҳӣ хабар медиҳад, ки сабаби ғалабаи Исмоил он буд, ки вай

тавонист ҳам ашроф, ҳам авом ва ҳам пешаваронро бо аслиҳаи ҷангӣ мусаллаҳ гардонад ва галабаро бар нафъи худ таъмин кунад. Сабаби шикаст хӯрдани Амр он буд, ки – суҳанашро давом дода мегӯяд Наршаҳӣ – ин қувваи бузургро ба эътибор нагирифт. Дар галабаи Исмоил нақши асосиро оммаи меҳнаткаши камбағал бозид.

Ҳамин тариқ, баъди истилои арабҳо Исмоили Сомонӣ нахустин симои барҷастаест, ки ба туфайли галабаҳо бар бодиянишинон ва ҳокими Хуросон Амри Саффорӣ давлати пурқуввати мутамарказ ва аз хилофати араб мустақилро ташкил карда тавонист.

Давлати Сомонӣён пурқувваттарин давлати тоҷикон буд ва Мовароуннаҳру Хуросон, Хоразм, Сиистон, Ғазна, Помири Ғарбӣ, Қумис ва Райро дар бар мегирифт.

Баъд аз ин Исмоили Сомонӣ ба корҳои дохили мамлакат, таъсиси идораҳои давлатӣ, ташкили лашкари пурзӯр ва ҳарҷониба мусаллаҳ, инкишофи иқтисодиёт, илму фарҳанг ва дигар корҳои давлатӣ машғул шуд.

Савол ва супориш

1. Чаро хилофати араб феодалони маҳаллиро ба корҳои идораи давлатӣ ҷалб мекард?
2. Сулолаи Сомонӣён бо кадом роҳ ба сари ҳокимият омад ва дар байни бародарони ин хонадон чӣ гуна мубориза мерафт?
3. Оид ба шахсияти Исмоили Сомонӣ ҳикоя кунед.
4. Исмоили Сомонӣ кадом шахрҳову музофотҳоро аз дасти бодиянишинон озод кард?
5. Барои чӣ халифаи араб ҳокими Хуросон Амр ибни Лайсро ба ҷанги зидди Исмоили Сомонӣ бархезонд?
6. Дар бораи ҷангҳо ва галабаи Исмоили Сомонӣ ҳикоя кунед.
7. Дар ин ҷангҳо нақши асосиро кадом табақаҳои аҳоли бозиданд?
8. Ҳудуди давлати Сомонӣёнро аз харита нишон диҳед.

§ 5. ТАШКИЛИ ДАСТГОҲИ ИДОРА ВА ЛАШКАР

Дар давраи ҳукмронии Сомониён дар идораи давлатӣ дигаргунии кулӣ ба амал омад. Амир сардори давлат ҳисоб меёфт ва вилоятҳоро ҳокимони аз тарафи амир таъйиншуда идора мекарданд. Исмоили Сомонӣ барои идораи тамоми қорҳои давлати бузурги марказиятнок зарурияти дастгоҳи давлатиро нагз мефаҳмид.

Дар ташкили чунин сохти давлатдорӣ ба ғайр аз Исмоили Сомонӣ боз наберааш Насри II Сомонӣ (914-943) низ нақши бузург бозидааст. Дар замони салтанати Насри II дар атрофи регистони Бухоро даҳ бинои азим сохта шуд, ки дар ҳар кадоми он девонҳои (идораҳои давлатӣ) алоҳида ҷой гирифтанд.

Девонҳо бори нахуст дар давраи ҳукмронии сулолаи Сосониёни Эрон (224-651) пайдо шуда буданд. Минбаъд онро халифаҳои Аббосиёни араб қабул карданд. Дар замони Сомониён девонҳо аз нав дар шакли хеле такмилёфта ба вучуд омаданд. Системаи девонҳо дар давраи Ғазнавиён ва Мангитҳои Бухоро низ амал мекард.

Девонҳои аҳди Сомониён чунин буданд:

Девони вазир ё ҳоҷибӣ бузург асоситарин идораи марказӣ ҳисоб мешуд ва ба қорҳои тамоми муассисаҳои маъмурӣ, сиёсӣ ва иқтисодии давлат назорат мебард. Ба вай сардорони ҳамаи девонҳои дигар итоат мекарданд. Ба мансаби сардори ин девон, яъне ба вазифаи вазирӣ ё ҳоҷибӣ бузург, одатан яке аз намоёндагони се хонаводаи машҳур: Ҷайхонӣ, Балъамӣ ва Утбӣ таъйин мешуданд. Тамоми қувваҳои ҳарбии Сомониён дар ихтиёри ҳоҷибӣ бузург буд.

Девони соҳиб-ул-барид (идораи алоқа – почта) танҳо хизмати ҳукуматро ба ҷо меовард.

Девони муставфӣ ба қорҳои молия, харҷу дахли ҳазинаи давлатӣ назорат мекард.

Девони амидулмулк сардори қорҳои дипломатӣ ва ҳуҷҷатҳои муҳим буд. Онро девони иншо ҳам меномиданд.

Девони соҳибушрот ба лашкари Сомониён назорат бурда, онро бо силоҳ, озуқа, либос ва моҳона таъмин мекард.

Девони мӯхтасиб аз болои хариду фурӯши бозор, тарозу, молҳои ба савдо мерафтагии бозаргонон, ҳунармандон, инчунин баъдтар ба ахлоқи мардум, масҷидравӣ ва истеъмоли нақардани машрубот назорат мебуд.

Девони мушриф (назораткунанда) ба қорҳои давлатӣ, ба хароҷоти даромади ҳазинаҳо сарварӣ мекард.

Ба ҷуз инҳо боз **девори қозӣ**, **девори мулкҳои давлатӣ** ва **девори вақф** амал мекарданд.

Ҳамаи ин девонҳо, ба ҷуз девони соҳиб-ул-барид (сардори алоқа, почта) ба ҳокимони маҳаллӣ ва девонҳои мақказӣ итоат менамуданд.

Ҳокимони музофотҳо бо тавсияи сарвазир ва ашрофи бонуфуз аз тарафи амирони Сомонӣ тасдиқ мешуданд. Аксар вақт ашрофони обрӯманд, ки солҳои зиёд ноҳияву музофотҳоро идора карда меомаданд, вазифаҳои худро ба меросхӯрон во мегузошанд.

Дар пойдор гардондани давлати Сомониён сарвазирони донишманди он, ба монанди Абдуллоҳ Ҷайхонӣ ва Абулфазли Балъамӣ хизмати босазое кардаанд. Амирони Сомонӣ хангоми таъйин намудани ҳокимони вилояту шаҳрҳо дар навбати аввал баромади иҷтимоии онҳоро ба назар мегирифтанд. Шаҳси ба мансаб пешбаришуда мебоист аз ашроф ва феодалон бошад. Ба зами ин шаҳси ба мансаб пешбаришуда мебоист забони тоҷикӣ ва арабиرو хуб донанд. Қоидаҳои шариатро сармашқи амал қарор диҳад ва аз фарҳангу адабиёт бохабар бошад. Ҷунин одамони бомаърифат дар он замон бисёр буданд. Онҳо аксар вақт дабири (мирзо, қотиб) мекарданд ва амалдорон аз ҳамин гурӯҳ таъйин мешуданд. Баъзан аз байни дабирон бисёр шахсон ба мансабҳои олӣ соҳиб мегардиданд.

Вазифаи асосии ҳокимони шаҳрҳо, музофотҳо, ноҳияҳо дар маҳалҳо аз ҷамъ қардани андозҳо ва сари вақт ба ҳазинаи давлат расондани онҳо иборат буд. Фарчанде давлати Сомониён нисбатан осудагиву оромиро ба вуҷуд овард, вале ҳокимони баъзе вилоятҳо ханӯз ҳам худро мустақил медонистанд. Вилоятҳои Хоразм, Ҷағониён, Хатлон, Ғазна, Сиистон ва дигарҳо ниммустақил буданд ва ба ҳазинаи Сомониён мунтазам хироч намедоданд.

Исмоили Сомонӣ лашкарро пушту панохи давлат медонист. Бинобар ин қувваҳои ҳарбӣ бевосита дар ихтиёри сарвазир буданд. То давраи Сомониён қариб ҳар як феодал ва ҳоким дастаҳои ҷангии худро дошт ва хангоми ба сари давлат омадани хавфу ҳатар онҳо бо дастаҳои ҷангии худ ба марказ, ба назди амир ё ҳоким ҳозир мешуданд. Масалан, ҳокими Ҷағониён ба Сомониён пурра тобӯ набуд, вале дар мавридҳои зарурӣ то 10 ҳазор аскарро бо тамоми лавозимоти ҷангиаш ба дарбори Сомониён ҳозир мекард. Баробари тараққиёти феодализм, ривочу раванқи шаҳрҳо, ҳунармандӣ, кишоварзӣ, пайдо шудани давлати пурзӯри марказиятноки феодали барои таъсиси лашкари низомии кироӣ шароит муҳайё гардид.

Исмоили Сомонӣ ва дигар ворисони ӯ, хусусан наберааш Насри II (914–943), барои таъсиси лашкари доимии пурзӯр хизмати зиёде кардаанд. Лашкари Сомониён асосан аз гуломони турки музофотҳои гирду атрофи Мовароуннаҳр иборат буд ва онҳо дар таърихи давлати Сомониён нақши бағоят бузург бозидаанд. Бо қўшишу ғайрати лашкари доимӣ Сомониён тавонистанд бисёр шӯришу ошӯбхоро пахш намоянд. Сомониён ду ҳел лашкар доштанд: якум лашкари низомии кироӣ, ки пурра дар таъминоти давлат буд ва барои хизматашон маош мегирифтанд; дуом ҷанговароне, ки хангоми рӯй додани нокомӣ ва ба мамлакат ҳучум кардани аҷнабиён ҳокимону феодалони калон барои ҷангидан омода мекарданд.

Аз байни ҷанговарони кироӣ бисёр лашкаркашони машҳур баромада, соҳиби бойгариву мулкҳои калон шуданд. Сарлашкар ҳоҷиби бузург ном дошт ва ғайр аз ҷангидан бар зидди аҷнабиён боз тамоми қасру девонҳо ва идораҳои давлатиро муҳофизат менамуд. Ҳоҷиби бузург яке аз унвонҳои баландтарини давлати Сомониён буд. Ҳоҷиби бузург қариб ба тамоми қорҳои давлатӣ даҳолат менамуд ва нуфузаш рӯз аз рӯз меафзуд. Минбаъд ҷандин гуломони пешинаи турк ба ин унвон соҳиб шуданд. Яке аз онҳо Алптегин буд, ки дар синни 35-солагиаш ҷун лашкаркаши қасур ва сиёсатмадори машҳур ном бароварда, ба мартабаи сипахсолорӣ (сарфармондеҳи лашкар) Хуросон расид. Вай дар ихтиёри худ 2700 гулом дошт, инчунин дар Мовароуннаҳру Хуросон сарвати зиёд қамъ карда буд. Дар

замони Алптегин боз гуломи дигар Сабуктегин ба майдон баромад. Ё ҳам лашкаркаши бузург ҳисоб меёфт ва дар чандин муҳорибаҳо галаба ба даст оварда буд. Вай бо Алптегин риштаи хеширо пайваста, ҳокими Ғазна шуд ва баъд ба сулолаи Ғазнавиён асос гузошт. Умуман, Сомониён ба сипохиёни турк таъя менамуданд.

Савол ва супориш

1. Дастгоҳи идораи давлати Сомониён чӣ гуна буд?
2. Дар давраи Сомониён кадом девонҳо амал мекарданд?
3. Ҳочибӣ бузург аз намояндагони кадом хонаводаҳо таъйин мешуд?
4. Вазирони машҳури Сомониён кӣҳо буданд?
5. Ҳокимони вилояту шаҳрҳо аз кадом табақаи аҳоли таъйин карда мешуданд ва нисбати онҳо кадом талаботҳо қорӣ буд?
6. Лашкари Сомониён асосан аз кӣҳо иборат буд?
7. Сомониён чанд хел лашкар доштанд?

§ 6. ТАРАҚҚИЁТИ ИҚТИСОДИИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

Кишоварзӣ. Дар асрҳои IX–X дар Мовароуннахру Хуросон муносибатҳои ташаккулефтаи феодалӣ пурра қорӣ шуданд. Ҳуди давлати Сомониён давлати феодалӣ ҳисоб меёфт ва аслан манфиати ашроф, феодалон, тоҷирон ва рӯҳониёни калонро муҳофизат мекард. Замин, ки бойгариӣ асосӣ буд, дар дасти намояндагони сулолаи Сомониён, заминдорони калон, амалдорони давлатӣ, саркардаҳои ҳарбӣ ва рӯҳониён буд.

Феодалони калон ба ивази меҳнатшон ба деҳа, ноҳия ва вилоят соҳиб мешуданд. Онҳо аз мардуми сокини ин заминҳо бочу хироч мегирифтанд. Феодалони калон меқӯшиданд, ки чунин заминхоро меросӣ карда, аз авлод ба авлод диҳанд. Баъзан ҳукумати марказӣ ба онҳо гузашт мекард. Дар натиҷа сулолаҳои меросӣ ба вуҷуд меомаданд ва онҳо меқӯшиданд, ки аз итоати ҳукумати марказӣ бароянд. Тадричан на танҳо замин, балки об ҳам, ки дар шароити Мовароуннахру Хуросон аҳамияти калон дошт, ба дасти давлат ва феодалони калон гузашт.

Дар замони салтанати Сомониён табакаи нави заминдорони калон, яъне сипохиён ба вучуд омаданд, ки онҳо асосан чанговарони назди дарбор ва аксарияташон аз гуломони турк буданд. Онҳо ба туфайли корнамоиҳо дар майдонҳои чанг аз гуломӣ озод гашта, зина ба зина сохиби мансаб мешуданд ва заминро об, деҳаю музофот ва шаҳрҳои бутунро бо сокинонашон тӯхфа мегирифтанд. Гурӯҳи дигари дар замони Сомониён ба майдон омада, ин рӯхониёни феодал буданд, ки қувваи зиёд ва нуфузи калон доштанд. Дар натиҷа шумораи муассисаҳои дини ислом – масҷид, мадраса ва ғайра хеле афзуд. Рӯхониёни калон ба ҷуз заминро об, боз ба осӣб ва обҷувоз сохиб мешуданд.

Точирони давлатманд, ки табакаи синфи ҳукмронро ташкил менамуданд, на танҳо дар шаҳрҳо қорвонсаройҳо, дӯконҳо, биноҳои боҳашамат доштанд, балки дар деҳаҳо китъаҳои заминро ба даст дароварда, боғоту осӣбҳо ва ғайра месохтанд. Мовароуннаҳру Хуросон асосан кишварҳои кишоварзӣ буданд ва мардумашон ба парвариши зироату чорво машғулият доштанд. Барои таракқӣ додани кишоварзӣ обёрии сунӣ аҳамияти бузург дошт. Каналҳои ҷӯйҳои пеш асосан дар замони ҳукмронии Абдуллоҳ ибни Тохир (828–844) сохта шуда, дорой аҳамият буданд.

Дарёҳои калонтарини Осӣи Марказӣ – Аму ва Сир барои обёрии сунӣ чандон истифода бурда наmeshуданд. Асосан шохобҳои онҳо – Сурхоб, Қофарниҳон, Вахш ва ғайра заминҳоро шодоб мегардонданд. Ин дарёҳо аҳамияти бузург доштанд ва аксари солҳо оби онҳо то дарёҳои Аму ва Сир рафта намерасид, чунки обашон пурра барои обёрӣ истифода мешуд. Шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Панҷакент ва ғайра аз оби дарёи Зарафшон пурра баҳра мебурданд.

Дар асри X мисли пештара дарғоти Варағсари дарёи Зарафшон шабакаи асосӣ ҳисоб меёфт. Се канал ибтидои худро аз ҳамин дарғот мегирифтанд ва ҳамаи заминҳои Ҷануби Самарқандро обшор менамуданд. Каналҳое, ки аз Дарёи Зарафшон об мегирифтанд, бисёр буданд ва онҳо асосан шаҳру деҳаҳоро бо об таъмин менамуданд. Мардуми Варағсар сарбанд ва иншоотҳои обёриро нигоҳубин мекарданд ва барои ин аз додани хироч озод буданд.

Дар асрҳои IX–X дар дараҳои Пасттоги каторкӯхи Нурато сарбанд ва обанбори азиме сохта шуда буд, ки оби онро дар чиллаи тобистон истифода мебуданд. Дар Мовароуннахру Хуросон боз заминхоро ба воситаи корезҳо (чоҳҳои зерин замин) об мебуданд. Заминҳои дар баландӣ бударо ба воситаи чигир (дули обкашӣ) обшор менамуданд ва ҷархи чигирро уштур мегардонд. Дар баъзе ҷойҳо оби чоҳхоро истифода мебуданд.

Заминҳои лалмӣ низ бисёр буданд, ки ҳосили онҳо дар таъмини галла нақши бузург мебуд. Кишоварзон дар заминҳои обӣ гандум, шолӣ, ҷав, лӯбиё, нахӯд ва дигар зироатҳо мепарвариданд. Пахтакорӣ дар водии Сугд, Фарғона, Марв ҳеле тараққӣ карда буд.

Боғу тоқпарварӣ, ки касби бобоии мардуми тоҷик буд, дар давраи Сомониён ҳеле пеш рафт. Шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Хучанд, Панҷакент, музофотҳои Фарғона, Истаравшан ва дигарҳо бо ангур, себ, зардолу, шафтолу, бихӣ, гелос, олуболу, анор, анҷир, чормағз, бодом ва даҳҳо намудҳои дигари мевачоти лазизи худ шӯҳрат пайдо карда буданд.

Дар музофотҳои кӯҳӣ ва ҷӯлҳои Осиёи Марказӣ рамаҳои сершумори бузу гӯсфанд, галлаҳои аспу шутур ва дигар зотҳои ҷорвою ҳайвонот парвариш меёфтанд. Музофоти Хатлон бо аспҳои худ машҳур гашта буд ва онхоро берун аз мамлакат ба савдо мебуданд.

Дар баъзе вилоятҳои Хуросону Мовароуннахр, масалан, дар Марв кирмакпарварӣ, дар Ҳирот занбӯри-асалпарварӣ, дар водии Вахш парвариши зотҳои маҳсуси асп ва дар Ҷағониён гӯсфандпарварӣ ҳеле тараққӣ карда буд.

Сарватҳои зеризаминӣ. Дар асрҳои IX–X ин соҳа низ раванқ ёфта буд. Дар ноҳияҳои музофотҳои Осиёи Марказӣ сарватҳои зиёди зеризаминӣ истихроҷ ва ғудохта мешуданд. Дар наздикии Хучанд нуқра ба даст оварда мешуд. Кӯҳҳои Ғорон аз сангҳои киматбаҳо, нуқра, бечода (санги сурхранг ё зардранг), тилло, лочувард, булӯри кӯҳӣ ва сангпахта бой буданд. Аз кӯҳҳои Вахон ақиқ, ҳелҳои гуногуни лаъл, нуқра, тилло истихроҷ карда мешуд.

Аз ноҳияҳои болооби Зарафшон охан, тилло, нуқра, зок мегирифтанд. Дарвозу Рӯшону Шугнону Ғорон маркази истеҳсоли тилло, нуқра, лаъл ва лочувард буданд.

Дар ҳамон асрҳо мардуми Чоч, Хучанд ва дигар шаҳрҳо бо намаки кони ноҳияи Ашти имрӯза таъмин мегардиданд. Дар Истаравшан маъдани зиёд истихроч ва дар худӣ ҳамон ҷо ғудохта мешуд.

Аҷибаш он аст, ки дар ҳамон давра қариб тамоми худудӣ Осӣи Марказӣ тадқиқ шуда будааст. Дар Қаромазор (наздикии Хучанд) ба миқдори зиёд нукра истихроч мешуд. Сарчашмаҳои таърихӣ аз хусуси кони ангишти Исфара маълумоти муфасссал медиҳанд. Дар Осӣи Марказӣ конҳои зиёде, ба монанди Кони Мансур, Кӯхи Сим, Консой ва ғайра истифода мешуданд. Дар Зарафшон конҳои Амондара, Киштутдара ва ғайра дар истифода буданд. Дар Истаравшан дар наздикии шаҳри Марсманда кони калони маъдани оҳан кор мекард, ки як қисмаш дар худӣ ҳамон ҷо ғудохта мешуд. Маҳсулоти ин конро на танҳо дар шаҳру музофотҳои ғирду атроф, балки дар Хуросону Ироқ дидан мумкин буд. Дар асрҳои IX–X хангоми ҷанг, инчунин муҳосира намудани шаҳру қалъаҳо нафт ба кор бурда мешуд.

Конҳои калонтарини асрҳои IX–X конҳои нукраю сурби Кони Мансур буданд, ки дар наздикии деҳаи Қарамазори Тоҷикистон воқеъ гаштаанд. Кони Мансур ҷандин конҳо, аз ҷумла Ҷаркамар ва дигар конҳоро дар бар мегирифт.

Маданияти истифодаи конҳо барои ҳамон давра хеле баланд буд. Барои устувор шудани ҷохҳо ва нақбҳо (тунел) тирғакҳои ҷӯбин, танбаю болор ва сутунҳоро ба кор мебурданд. Ҷароғҳои сиёҳ, ғарҷанде хира бошанд ҳам, даруни конҳоро равшан менамуданд. Барои аз даруни конҳои ҷуқур баромадан нардбонҳои калони ҷӯбинро ба кор мебурданд. Кӯҳканон дар хонаҳои тангу торикӣ аксар вақт аз санг сохташуда ҳаёт мегузарониданд. Кони Ҷаркамари кӯҳҳои Қарамазор қариб 150 кулба дошт. Дар онҳо 500–600 кӯҳканон мезистанд. Истихрочи маъдан дар ҳаёти иқтисодии Мовароуннаҳру Хуросон назаррас буд.

Сатҳи илму ҳунари маъданкунӣ ва маъданшиносӣ дар аҳди Сомониён хеле баланд буд. Сарчашмаҳои ҳаттии ҳамон давра, осорҳои археологӣ, кӯраҳои маъданғудозӣ, таҳлили фулузоти тайёркардаи устоҳо ин фикрро пурра тасдиқ менамоянд. Мувофиқи маълумотҳои бостоншиносон кӯҳкаторони тоҷик дар ҳамон асрҳо конҳоро кашф

намудаанд, ки ҳатто геологҳои имрӯза қоил мешаванд. Асбобҳои кӯҳкании онҳо ҳеле оддӣ, аз фонаҳои ҷубину оҳанин, зогнули дастадору бедаста, каланду бел, тешаву табар, путку болга иборат буданд, вале барои ҳамон давра олотҳои мукамалтарин ҳисоб меёфтанд. Кӯҳканон аз ҷуқуриҳои калон маъданро ба воситаи сабаду халтаҳо берун мебароварданд. Баъзе қонҳо то 250 метр ҷуқурӣ доштанд.

Археологҳо бисёр шишаҳои «томуғулӣ» ёфтанд, ки онҳо дар асрҳои IX–XII истехсол шудаанд. Шишаҳои маҳз ба асрҳои IX–X – давраи Сомониён дахлдошта асосан дар наздикии Самарқанд, Варахша ва Нисо (наздикии Ашқободи имрӯза) ба даст оварда шуданд. Зарфҳои аз шаҳрҳо пайдошуда зарфҳои рӯзгор ва атриётанд. Онҳо аз ҷому қадаҳо, кӯзаҳои гуногуни дастадору бедаста, косаву пиёла, дӯлчаҳои дастадор ва ғайра иборатанд.

Дар замони Сомониён шишагарони Осиёи Марказӣ тарзи бо усули дамидан тайёр намудани зарфҳои нозуку нафисро пурра омӯхта буданд. Дар ин давра зарфҳои шишагӣ на танҳо барои ашроф, балки барои мардуми захиаткаш низ тайёр карда мешуданд. Дар ин асрҳо шишагарон боз тарзи барои тирезаҳо тайёр кардани шишаро аз худ карда буданд. Намунаҳои шишаҳои тирезахоро археологҳои мо аз Нисо, Афросиёб (харобаҳои Самарқанди қадима) ва дигар шаҳрҳо ба даст даровардаанд. Шишаҳои тирезаҳо на танҳо аз хонаҳои ашроф, балки аз хонаҳои шаҳриёни оддӣ низ ёфт шудаанд. Истифодаи шишаи тиреза қадиме ба пеш буд.

Пешаварӣ. Афзоиши кишоварзӣ ва аз худ намудани сарватҳои зеризаминӣ боиси ривочу раванқи пешаварӣ гардид. Дар Мовароуннаҳру Хуросон одамони зиёде машғули касбу ҳунар буданд. Дар замони Сомониён маҳсулоти ҳунармандони Осиёи Марказӣ берун аз он шӯҳрат доштанд. Маъхазҳои зиёде гувоҳи онанд, ки мардуми ин кишвар молҳои гуногун истехсол менамуданд ва ҳатто қариб ҳоҷати аз дигар кишварҳо овардани ин молҳоро надоштанд. Дар байни ҳунароҳои гуногун касби бофандагӣ ҳеле тараққӣ карда буд. Пешаварон матоъҳои гуногунро аз абрешим, пахта, катон (матои аз загир тайёршуда) мебофтанд. Дар ин сарзамин ҳатто истехсоли баъзе матоъҳои хориҷӣ низ ба роҳ монда шуда буд.

Шахрхою дехаҳои алоҳида бо матоъҳои худ берун аз мамлакат машхур буданд, масалан, матои ведарӣ (деҳаи назди Самарқанд) ва матои деҳаи Зандана (назди Бухоро) бо маҳиниву харири, суфтагиву назаррабоии худ фарқ мекарданд. Ин матоъҳо дар Эрон, Ҳиндустон ва дигар мамлакатҳои Шарқи Наздик ва маркази хилофат – Бағдод харидорони зиёде доштанд. Дар Хуросон либоси аз матои ведарӣ дӯхтаро асосан амирон, ҳокимон, вазирон, қозихо, давлатмандон мепошиданд, ки он нишонаи назокат ва зинат доништа мешуд. Ғайр аз Самарқанду Бухоро матоъҳои рангоранги маҳинро боз дар Насаф, Кеш, Дабусия (шаҳри миёни Самарқанду Бухоро) ва дигар шаҳрҳо истеҳсол менамуданд.

Маҳсулоти оҳанӣ ҳам хеле зиёд истеҳсол мешуд, ки на танҳо талаботи бозори дохилиро қонеъ мегардонд, балки барои фурӯш ба дигар мамлакатҳо қашонда мешуд. Фулузоте, ки ба савдои мамлакатҳои берунӣ мерафтанд, инҳо буданд: фонуҳои мисини бухорӣ, зарфҳои қалъагии Рабинҷон, деғҳои мисин ва рикобҳои Самарқанд, яроқи аслиҳои Фарғонаю Исфичоб (шаҳр ва музофоти қадимаи Мовароуннаҳр). Ҳоло он ҷо шаҳри Сайрами Қазоқистон ҷой гирифтааст.

Дар Бухоро ва дигар шаҳрҳо аз пунба ва кунҷит раванг мегирифтанд. Хунари ордқашӣ ба роҳ монда шуда буд. Шумораи осиебҳои сангашон ҳоро меафзуд.

Ихтирои коғаз саҳифаи дурахшони таърихи халқҳои Осиёи Марказӣ мебошад, ки маркази асосии истеҳсоли он шаҳри Самарқанд аст. То истилои арабҳо ба ҷуз Самарқанд, боз дар шаҳрҳои Бухоро, Чорҷу, Балх, Хева ва сонитар Ҳуканду Тошканд коғаз истеҳсол мекарданд. Баъди забти Осиёи Марказӣ аз тарафи арабҳо халифа Ҳорунарашид (786–809) фармони танҳо дар коғаз навиштанро мебарорад. Баъди ин папирус (растанӣ, ки аз он мисриёни қадим ва дигар халқҳо масолеҳи хатнависӣ тайёр мекарданд), ки дар он хат менавиштанд, аз байн меравад.

Дар ин миён шаҳри Самарқанд ягона шаҳре буд, ки тамоми давлатҳои хилофати арабро бо коғаз таъмин менамуд. Чунин вазифаи бузургро шаҳри Самарқанд аз нимаи дууми асри VIII то аввали асри IX иҷро кардааст.

Шӯхрати когази Самарқанд на танҳо дар мамлакатҳои хилофати араб, балки дар Ғарб ҳам паҳн гардида буд. Дар ҳамон давра шаш намуди когаз истифода бурда мешуд.

Ҳунари кулолӣ на танҳо дар шаҳрҳои калонтарин, ба монанди Бухоро, Самарқанд, Марв, Тирмиз, Хучанд, Хулбук, Пайканд (шаҳри қадимаи назди Бухоро), балки дар ноҳияҳо низ ривоч ёфта буд. Дар асрҳои IX–X усули сирдавонии зарфҳо кашф гардид, ки барои зебу зинат ва ороиши зарфҳо аҳамияти калон дошт.

Дар ҳамин асрҳо истеҳсоли шиша ва маснуоти шишагӣ хеле пеш меравад. Аз шиша чому қадаҳо, суроҳӣ, обдон, кӯзаҳои ҳархела, шишачаҳои базеби атр ва ғайра тайёр карда мешуд.

Хулоса, дар замони ҳукмронии Сомониён тамоми соҳаҳои ҳунармандии ҳамон давра хеле тараққӣ ёфта буд.

Савол ва супориш

1. Оид ба сохти феодалӣ дар давраи Сомониён нақл кунед.
2. Дар аҳди Сомониён кадом табақаи нави заминдорон ба вучуд омад?
3. Кадом дарёҳо барои обёри бештар истифода мешуданд?
4. Кадом сарватҳои зеризаминӣ истихроҷ мешуданд?
Дар бораи конҳои қадима ва аҳолии кӯхкорон нақл кунед.
5. Кадом олатҳои меҳнатро медонед? Оид ба шишагарӣ чӣ медонед?
6. Кадом намудҳои ҳунармандӣ бештар тараққӣ карда буданд?
7. Кадом матоъ ва маснуоти Осиёи Марказӣ дар хориҷа паҳн гашта буданд?
8. Дар бораи кашфи когаз ҳикоя кунед. Халифа Ҳорунарашид оид ба когаз чӣ гуна фармон бароварда буд?

Аз «Таърихи Бухоро»

Амир Исмоил чун ба Бухоро расид, аҳли Бухоро истикбол карданд ва ба эъзози (хурмату эҳтиром) тамом ӯро ба шаҳр дароварданд. Ва яке аз дуздон халкero ба худ гирд карда буд ва аз авбошону риндони (ишратпарастии) русто (деҳа) ҷаҳор ҳазор мард ҷамъ шуда буданд ва ҳама дар миёни Ромитану Баркат роҳ мезаданд ва наздик буд, ки қасди шаҳр кунанд. Амир Исмоил Ҳусайн ибни ал-Аълоро, ки соҳибушраги ӯ буд,... ба ҳарби ин дуздон фиристод ва аз аҳли Бухоро бузургону меҳтарон (одами бузург) бо вай ёр шуданд ва рафтанд ҳарб карданд ва дуздонро ҳазимат (шикаст, маглубият) карданд. Ва Ҳусайн... бар эшон нусрат (ғолиб омадан, зафар кардан) ёфт ва калонтари дуздонро бигирифтӯ бикушт ва сари вайро биёвард. Ва ҷамоате аз онҳо, ки бо вай ёр буданд, бигирифт, амир Исмоил эшонро банд кард ва ба Самарканд фиристод.

Ва чун аз ин кор фориғ шуд, хабар доданд, ки Ҳусайн ибни Тоҳир боз бо ду ҳазор мард ба Омӯй омадааст ва қасди Бухоро карда. Амир Исмоил лашкар ҷамъ кард, он ҷӣ тавонист ва ба ҳарб рафт. Хабар доданд, ки Ҳусайн ибни Тоҳир аз Ҷайхун бигузашт бо ду ҳазор марди ҳоразмӣ. Амир Исмоил барнишаст (саворӣ) ва берун омад ва ҳарби саҳт карданд. Ва Ҳусайн ибни Тоҳир ҳазимат шуд ва аз лашкари вай баъзе кушта шуданд ва баъзе ба об гарк шуданд. Ва ин ҳарби нахустини амир Исмоил буд ки, кард.

Чун бомдод шуд, амир асиронро бихонд ва ҳар мардеро як ҷомаи карбос дод ва боз фиристод.

Ҳусайн ибни Тоҳир ба Марв рафт ва амир Исмоил ба Бухоро боз омад ва дар ҳоли мулк тааммул кард ва маълум кард, ки ӯро бо меҳтарони Бухоро чандон хурмате зиёдат нест ва ба ҷашми эшон ҳайбате нест ва аз ҷамъ шудани эшон манфиате ба вай роҷеъ нахоҳад шуд, савоб ҷунин дид, ки ҷамоате аз меҳтарони Бухоро бихонду гуфт: ки аз баҳри ман ба Самарканд равед ва пеши амир Наср бигӯед ва узр аз ман бихоҳед. Эшон гуфтанд: «Самъан ва тоъатан» (бо ҷону дил). Рӯзе чанд замон хостанд ва баъд аз он бирафтанд. Ва ин ҷамоат амирони Бухоро буданд пеш аз амир Исмоил, Абӯмуҳаммади Бухорхудо худ подшоҳи Бухоро буд ва Абӯҳотаи Ясорӣ бағоят тавонгар буд ва ба сабаби бисёр эшонро тоат (фармонбардорӣ, итоат) надоштӣ. Бузургони Бухоро бо ин ҳар ду ба Самарканд рафтанд. Амир Исмоил нома кард ба амир Наср, то эшонро банд кунад ва ба зиндон фириастад, то вай мулки Бухоро тавонад дошт.

Амир Наср ҳамчунон кард ва он қавмро рӯзгоре дар он ҷо боздошт, то он гоҳ, ки Бухоро қарор гирифт. Амир Исмоил боз ба амир Наср нома кард ва эшонро талабид. Ва аз баъди он амир Исмоил эшонро неку доштӣ ва ҳоҷатҳои эшонро раво кардӣ ва риояти ҳукуки эшонро бар хештан вочиб дидӣ.

Ва Наср ибни Аҳмад бар Исмоил вазифа ниҳода буд аз амволи Бухоро дар соле панҷсад ҳазор дирам ва аз баъди он ӯро ҳарбҳо афтод ва он мол ҳарч шуд ва натавонист фиристодан... Амир Наср қосидон фиристод ба талаби он мол ва вай нафиристод. Миёни эшон бад-ин

сабаб нохушӣ падида омад. Амир Наср лашкар чамъ кард ва нома фиристод ба Фаргона ба наздики бародари худ – Абулашъас ва бихондаш бо лашкари бисёр. Ва номаи дигар ба Шош фиристод ба бародари дигар – Абуҷусуф Яъқуб ибни Аҳмад, то ба лашкари худ биёяд ва туркони Исфичобро низ биёранд. Ва лашкари азим чамъ карданд. Он гоҳ рӯй ба Бухоро ниҳода, дар моҳи рачаб, сол бар дувисту ҳафтоду ду (декабри 885 – январи 886) буд.

Чун амир Исмоил хабар ёфт, Бухоро ҳолӣ кард ва ба Фароб рафт, хурмат дошт бародарро. Амир Наср ба Бухоро омад, чун амир Исмоилро наёфт, ба Беканд рафт ва он ҷо фуруд омад. Аҳди Беканд истикболаш карданд ва зарру сим бар ӯ нисор карданд ва нузулҳо (зиёфат) бисёр берун оварданд.

Ва миёни Исмоил ва Рофеъ ибни Ҳарсама, бад-он таърих амири Хуросон буд, дӯстӣ буд. Амир Исмоил ба вай нома кард ва аз вай ёрӣ хост. Рофеъ бо лашкари худ биёмад ва Ҷайхун ях карда буд, аз рӯи ях бигузашт. Чун амир Наср хабари омадани Рофеъ ёфт, ба Бухоро бозомад. Ва амир Исмоил бо Рофеъ иттифок карданд, ки раванд ва Самаркандро бигиранд. Ин хабар ба амир Наср расид, ба таъҷил ба Тавоис рафт ва сари роҳ бигирифт. Амир Исмоил бо Рофеъ ба роҳи биёбон рафтанд ва ҳама рустоҳои Бухоро ба тасарруфи амир Наср буд ва эшон андар биёбон таому алаф намеёфтанд ва он сол қаҳт буд ва кор бар эшон душвор шуд, то андар лашкари эшон як ман нон ба се дирам шуд. Ва ҳалке азим аз лашкари Рофеъ ба гуруснагӣ ҳалок шуданд... «Ту (Рофеъ) вилоятӣ худ мондӣ ва ин ҷо омадӣ, агар эшон ҳар ду бародар бо якдигар бисозанд ва туро дар миён гиранд, ту чӣ тавонӣ кард?» Рофеъ аз ин суҳан гарсид ва расул (қосид) фиристод ба наздики амир Наср ва гуфт: «Ман ҳарб наёмадаам, бар он омадаам, то миёни шумо сулҳ кунам». Амир Насро ин суҳан хуш омад. Ва сулҳ карданд, бад-он ки амир қасе дигар бувад Бухоро ва амир Исмоил омили (хироччин) хироч бувад ва амволи девон ва хутба ба номи вай набувад ва ҳар сола понсад ҳазор дирам бидиҳад...

§ 7. ИНКИШОФИ ТИҶОРАТИ ДОХИЛӢ ВА БЕРУНӢ

Қувват гирифтани муомилоти мол дар дохили кишвар. Дар аҳди Сомониён мардум нисбатан ҳаёти тинчу ором доштанд ва шаҳрҳои калонтарини Осиёи Марказӣ дар асрҳои IX–X ба марказҳои савдои дохилӣ табдил ёфта буданд. Ҳатто баъзе деҳаҳои гирду атрофи шаҳрҳо бозорҳои худро доштанд. Дар ин деҳаҳо дар як ҳафта як маротиба бозор мешуд ва харидорони зиёде чамъ меоманданд. Баъзе деҳаҳо бозорҳои солони хам доштанд, ки аз 10 то 20 рӯз тӯл мекашиданд. Ба чунин бозорҳо на танҳо мардум ва тоҷирони гирду атроф омада барои эҳтиёҷи худ мол мехариданд, балки савдогарони дигар шаҳру

музофотҳои берун аз Осиёи Марказӣ ҳам меомаданд. Онҳо бештар газвор мехариданд, чунки дар бозорҳои мамлакатҳои хориҷӣ талабот ба газвор зиёд буд. Бозорҳои калонтарин дар сари роҳи тиҷорати дохилӣ ва хориҷӣ ҷой мегирифтанд.

Бозорҳои Бухоро, Самарканд, Хучанд, Тирмиз, Балх аз ҷумлаи чунин бозорҳо буданд. Ин шаҳрҳо чандин бозор доштанд ва калонтарини онҳо бозорҳои Самарканд ҳисоб меёфтанд. Ин шаҳр бозори Мовароуннаҳр доништа мешуд. Ҳар як бозори калон анборҳо ва қорвонсаройҳои худро дошт. Баъзан дар шаҳрҳои калонтарин якҷанд намуди маҳсулот бозори махсуси алоҳидаро ташкил менамуд. Дар давраҳои алоҳида бозорҳои шаҳрҳои наҷандон калон ҳам дорой аҳамияти бузург буданд. Масалан, бозори шаҳри Пайканд (дар наздикии Бухоро) дар савдои дохилӣ ва берунӣ аҳамияти калон дошт. Тоҷирони он ба ҷуз савдо дар деҳаҳои ғирду атроф, боз бо мамлакатҳои Чин, Русия ва музофотҳои назди Каспий ба воситаи роҳи обӣ тиҷорат доштанд. Қорвонсаройҳо ва меҳмонхонаҳои ин шаҳрча ба тоҷирон хизмат мекарданд.

Дар Осиёи Марказӣ бозорҳои мавсимӣ низ барпо мешуданд. Яке аз онҳо – бозори шаҳри Марсмандаи Истаравшан ҳамчун маркази истихроҷи оҳан ном бароварда буд. Дар бозорҳои ин шаҳр тоҷирони мамлакатҳои дурдаст мол мехариданд ва мол мефуруштанд. Аз ин ҷо ба кишварҳои Хуросон, Ироқ ва шаҳри Бағдод силоҳҳои гуногун мебурданд, ки онҳо маҳсули дасти устоҳои маҳаллӣ буданд.

Инкишофи муомилоти мол байни шаҳру деҳот ва қабिलाҳои бодиянишин. Тараққиёти кишоварзӣ, қўҳқорӣ ва ҳунармандӣ ба пешрабии савдои байни шаҳру қишлоқ қўмак мекарданд. Бозорҳо маркази тиҷорат буданд. Кишоварзон маҳсулоти худ – ғалла, ҷорво ва ғайра оварда мефуруштанд ва ба ивазаш маҳсулоти истехсолкардаи пешаваронро мехариданд. Тоҷирон аксар вақт маҳсулотро ба ҷўлу биёбон, ба ҷойҳои суқунати қабिलाҳои бодиянишин мебурданд. Аз ин ҳар ду тараф нафъ меиданд. Чунин тиҷорат аҳамияти бузурги иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва маънавӣ дошт. Ҳар ду тараф ба тарзи зиндагии ҳамдигар шинос шуда, дўстии байни онҳо пойдор мегардид. Тоҷирон аз бодиянишинон асал, ҷорво, пашм,

пӯсти хом ва маҳсулоти гуногуни ширӣ меҳариданд. Бодиянишинон гулом ҳам мефурухтанд. Онҳо аксарияти гуломонро хангоми тохтутозҳо ва чангҳо асир мегирифтанд. Шаҳри Исфичоб маркази фуруши гуломон буд. Қабилаҳои бодиянишин матоҳои пахтагин, пашмин, абрешим, галла, силох ва гайра меҳариданд.

Тичорати корвонӣ ба ҷанубу шарқи Авруно, Мугулистон, Эрон ва Қифқоз. Дар асрҳои IX–X корвонҳои сершумор дар байни рохҳои тичоратии Осиёи Марказӣ бо мамлакатҳои Аврупои Шарқӣ, Чин, Эрон, Қифқоз, кишварҳои араби Осиёи Пешрафтуӣ доштанд. Хуросон ва Мовароуннаҳр маркази рохҳои корвонгузари Шарқ ҳисоб меёфтанд. Онҳо ба Чин шиша, асп ва дигар молу ҳайвонот бурда, аз он ҷо молҳои хархелаи абрешимӣ меоварданд.

Дар давраи Сомониён робитаҳои Мовароуннаҳр бо Шарқи Ғарб, хусусан бо мамлакатҳои Шарқи Наздик, бодиянишинони Шимолу Шарқ ривҷ ёфта буд. Роҳи бузурги корвонгузари мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Чин аз ҳудуди Мовароуннаҳр мегузашт. Ин роҳ аз байни кишварҳои соҳили баҳри Миёназамин ибтидо гирифта, аз Бағдод, Ҳамадон, Марв, Омул (Чорҷӯ) гузашта, воридаи Бухоро мешуд ва аз он ҷо ба тарафи Самарқанд, Шош (Тошқанд), Тароз (Ҷамбул), Баласогун ва ба соҳили ҷанубии Исикқул мерасид ва баъд роҳи Мугулистонро пеш гирифта, ба Чин мерафт.

Корвонҳо аз дахҳо то ҳазорҳо сар асп ва шутурҳои боркашро дар бар мегирифтанд. Корвонҳои тичоратии аз Ҳамадон корвон буд, ки соли 922 аз тарафи халифа Муқтадир ба назди подшоҳи Булғор раҳсипор шуд. Ин корвон 3 ҳазор асп ва шутури пур аз бор дошт, ки ба онҳо 5 ҳазор қас хизмат мерасонд. Ин аҳамияти ҳам иқтисодӣ ва ҳам иҷтимоӣ дошт. Корвонҳое, ки ба мамлакатҳои ҳамсоя ё дурдаст мерафтанд, аз дусад ва сесад асп ва шутур иборат буданд. Ҳаёти корвон танҳо аз тоҷирон ва хизматчиён иборат набуд. Ба ҳаёти корвон дастаҳои посбонон, олимон, пешаварон, рассомон, сайёҳон ва аксар вақт сафирон ҳам дохил мешуданд. Вақтҳое мешуд, ки тоҷирон вазиёти сафириро адо менамуданд. Тоҷирон аз Бухоро матоҳои хархела, шол, қоллин, фанусҳои мисин, зертанҳои асп, пӯсти гӯсфанд, гӯшт, харбуза; аз

Самарқанд зарбофт, матоъҳои симин, кимхоб, абрешим, матоъҳои абрешимӣ, хайма, когаз, шиша, дегҳои калони мисӣ, чомҳои нафис, узангу, оҳани лаҷом, тасма, чормағз; аз Хатлон аспҳои хушзоти даванд, хачир; аз Бадахшон ақиқи сурх, лочувард, нукра, тилло, булӯри кӯҳӣ; аз Қубодиён рӯян (ғиёҳе, ки аз он ранги сурх тайёр мекарданд) ва ғайра мебурданд.

Робитаҳои тиҷоратӣ бо Руси Қадим. Дар аввали асри X роҳи нави савдо бо князҳои Рус кушода мешавад. Тоҷирони Мовароуннаҳр бо ин роҳи нав ба кишвари Хазар ва шаҳри Итил ва аз он ҷо ба князҳои Руси Қадим мерафтанд. Онҳо ба ин кишварҳо биринҷ, меваи хушк, матоъҳои пахтагин, пашмин ва абрешим мебурданд. Аз ин давлатҳо муина, чарм, чорво, асал, чормағз ва гулом меоварданд. Тангаҳои давлати Сомониён дар сарзамини Руси Қадим, мамлакатҳои назди Балтика, Финляндия, Дания ва ғайра ба миқдори зиёд ёфт шудаанд, ки ин аз пешравиҳои тиҷорати давлати Сомониён гувоҳӣ медиҳад.

Дар ҳамон давра аз музофотҳои Бадахшон ва Вахон то Тибет ба Осиёи Марказӣ аtri мушқдор ва гулом меоварданд. Дар аҳди Сомониён ба ҷуз танга боз баротҳои (чек) махсус амал мекарданд. Масалан, дар як шаҳр пулро супурда барот мегирифтанд ва мувофиқи он дар шаҳри меҳостагӣ соҳиби он метавонист пулашро гирад.

Савол ва супориш

1. Дар бораи бозорҳо ҳикоя кунед. Оид ба Самарқанду Бухорову Пайканд чӣ медонед?
2. Дар бораи бозорҳои мавсимӣ шаҳри Марсмандаи Истаравшан ҳикоя кунед.
3. Тоҷирон ба назди қабилаҳои бодиянишин кадом молхоро мебурданд ва аз он ҷо кадом молхоро меоварданд?
4. Бозорҳои Осиёи Марказӣ бо кадом мамлакатҳо тиҷорат доштанд?
5. Ба он мамлакатҳо кадом молхоро мебурданд ва аз он ҷо кадом молхоро меоварданд?
6. Дар бораи раванги тиҷорати давлати Сомониён бо давлати Руси Қадим ҳикоя кунед.
7. Давлати Сомониён бо кадом давлатҳои Аврупои Шарқӣ робитаи савдо дошт?

§ 8. УСТУВОРИИ СОХТИ ФЕОДАЛӢ

Шаклҳои заминдории феодалӣ. Дар асри X феодализм ба дараҷаи баланди тараққиёти худ расид. Давлати Сомониён ҳамчун давлати феодалӣ асосан манфиати феодалону тоҷирони калон ва ашрофро ҳимоя мекард. Дигаргуниҳои бузурге, ки дар давраи салтанати Сомониён ба амал омаданд, на барои беҳтар шудани аҳволи оммаи меҳнаткаш, балки бештар ба манфиати табақаҳои давлатманд равона шуда буданд.

Аз ин рӯ, бойгарии асосии он давра – замин ва об дар дасти давлат ва феодалони калон қарор гирифтанд. Дар ин давра чунин шаклҳои заминдорӣ ҷой доштанд: заминҳои давлатӣ, феодалӣ, мулкӣ ва вақф. Заминҳои давлатӣ хеле зиёд буданд ва онҳоро деҳқонон киштукор мекарданд. Заминҳои ҳуди кишоварзон ҳам ба ҷумлаи заминҳои давлатӣ дохил мешуданд.

Заминҳои давлатӣ ва мулкӣ ба феодалони калон, баъзе авлоди Сомониён, сарварони дин, амалдорон, тоҷирони калон ва саркардаҳои лашкар тааллуқ доштанд.

Шакли чорум – замини вақф – аслан дар ихтиёри рӯхониёни олимартаба буд, вале аз рӯи шариат ба муассисаҳои динӣ – масҷидҳо, мадрасаҳо ва хонақоҳҳо тааллуқ дошт.

Аз ҳамаи заминҳо, ба гайр аз заминҳои соҳибонашон имтиёзи махсус дошта, ба ҳазинаи давлат хироч гирифта мешуд. Имомҳо, шайхҳо ва сайдҳо, ки ҳудро авлоди Мухаммад пайгамбар меҳисобиданд, аз андоз озод буданд.

Дар аҳди Сомониён гайр аз мулкҳои гайришартӣ, инчунин мулкҳои шартӣ, заминдорӣ шартӣ феодалӣ низ мавҷуд буданд, ки бар ивази хизмате инъом мешуданд. Дар аҳди Сомониён дар Осиёи Марказӣ ду навъи инъомот – тўма ва иқтаъ вучуд дошт.

Тўма инъоме буд, ки умрбод дода мешуд, вале аз ин заминҳои инъомӣ як миқдор хироч додан лозим буд. Яъне дар ин сурат тўмадор на ҳамаи даромади заминро, балки фақат як қисми онро соҳибӣ мекард.

Иқтаъ инъоме буд, ки соҳиби он ҳақ дошт онро мерос гузорад ва зимнан иқтаъдор соҳиби замини инъомӣ доништа мешуд. Гарчанде дар ин давра ва даврҳои

минбаъда иқтаъ расман инъоми даромади замин бошад хам, иқтаъдор дар асри X амалан ба хукуки калон молик гардид ва худи иқтаъ, хатто меросӣ шуд.

Мансабдорон соҳиби замин шуда мекӯшиданд, ки на танҳо даромади заминро аз худ кунанд, балки кишоварзонро низ ба итоати худ дароваранд ва ин аксар вақт ба онҳо муяссар мегашт. Кишоварзон аз феодалон нисф, сеяк, чахоряк, дахяк ва хатто дувоздахяки ҳосилро мегирифтанд. Кишоварзе, ки олати меҳнат, чорво, тухмӣ дошт, бештар ҳисса мегирифт, вале дар ҳамин сурат ҳам миқдори он аз се як, аз чор як, аз панҷ як ҳиссаи ҳосил зиёд набуд.

Илова бар ин кишоварз як қисми ҳосили гирифтаашро барои истифодаи об ба соҳиби об медод. Ба ҷуз хироч, барзгар боз бисёр маҷбуриятҳои зиёд – кофтани каналҳои обёрӣ, сохтмону таъмири роҳҳо, пулҳо, масҷидҳо, корвонсаройҳо, қасрҳо, макбараҳо ва ғайраро ба ҷо меовард.

Андозҳои иқтаъро маъмурони давлатӣ гун карда, ба иқтаъдор медоданд ва як қисми онро барои худ мемонданд. Иқтаъдорон метавонистанд аз сокинони деҳа ё вилоят то нисфи ҳосилро ҳамчун андоз бигиранд. Баъдтар худи иқтаъдорон андозро меситониданд. Акнун ба ҷои феодалони калони заминдор, ки дар он давра деҳқон ном доштанд, заминдорони нав, яъне иқтаъдорон омаданд. Аксарияти ашрофи туркҳои бодиянишин, ки ба ҳаёти муқимӣ гузашта буданд, акнун соҳиби иқтаъ мешуданд.

Ривоч ёфтани иқтаъ парокандагии мардуми Осиёи Марказиро дар асрҳои X–XII пурзӯр намуда, ба ҷангу низоъ ва истисмори кишоварзони камбағал оварда расонд. Аҳволи кишоварзон дар заминҳои иқтаъшуда як хел набуд. Онҳо хукуки аз як ҷо ба ҷои дигар рафтан надоштанд. Чунин шакли заминдорӣ ба пешравиӣ мамлакат зарари калон меовард. Одамони пешқадам барои пешгирии он тадбирҳо меандешиданд, вале бо вучуди ин иқтаъ харчониба паҳн мешуд.

Зиддияти асосӣ дар давраи Сомониён дар байни ду синфи ба ҳам зид, яъне кишоварзону ҳунармандон, аз як тараф ва феодалону табақаҳои ҳукмрон, аз тарафи дигар, вучуд дошт.

Хулоса, дар ҳаёти иҷтимоию иқтисодии давлати Сомониён созмони инъомоти феодалӣ мавқеи намоён дошт. Ҳатто вилоятҳои марказӣ ва асосии давлат (Самарқанд, Бухоро, Шош, Фарғона ва ғайра) ва инчунин баъзе дигар шаҳрҳо дар даврони гуногун инъом шуданд, ки минбаъд ба мулкҳои саркаши дохили давлати Сомониён табдил меёфтанд.

Заминдорӣ рӯҳониён. Табақаҳои зиёди синфи феодалонро намоёндагони рӯҳониёни олимартаба ташкил менамуданд. Рӯҳониёни олимартаба аз ҳисоби заминҳои вақф (мулк, ки аз тарафи касе барои масҷид, мадраса ва ғайра муайян шуда бошад, вале он набояд хариду фурӯш шавад) ба заминдорони калонтарин табдил ёфта буданд. Дар давраи Сомониён пойтахти он шаҳри Бухоро дар Шарқ маркази дини ислом доништа мешуд. Бухоро соҳиби бисёр мактабҳои динӣ ва ҳатто мадраса ҳам шуда буд. Дар назди яке аз чунин мадрасаҳо китобхонаи калони китобҳои динӣ амал мекард.

Баробари афзудани шӯҳрати ашрофи динӣ, бойгариҳои онҳо низ афзудан гирифт. Аз рӯи гуфти муаррихи машҳур Муҳаммад Наршаҳи Исмоили Сомонӣ заминҳои ҳосилхезу обӣ ва лалмии деҳаи Афшанаи назди Бухороро харида, ба домуллобачаҳои мадраса вақф кард. Ин заминҳо даромади калон медоданд. Ба ҷуз ин Исмоили Сомонӣ боз заминҳои нав харида, ба Масҷиди ҷомеаи Бухоро вақф карда буд. Аз ҳамин мисолҳо фаҳмидан мумкин аст, ки муассисаҳои динӣ бо кадом роҳҳо замин ва дигар сарватҳоро ҷамъ меоварданд. Заминҳои вақф чунон зиёд буданд, ки барои идора намудани онҳо девони (назорат) махсус таъсис ёфта буд. Даромади ин заминҳо қисми сарварони динро пур мекард. Ҳол он ки даромади заминҳои вақфшударо аз худ кардан мумкин набуд ва мувофиқи шариат он бояд ба камбағалон, муллобачаҳои қашшоқ ва мӯҳтоҷон дода мешуд.

Ашрофони диндор дар шаҳрҳои феодалӣ ҳам таъсири калон доштанд. Ҳамаи масҷиду мадрасаҳо, хонақоҳҳо, қорвонсаройҳо, дуконҳои тоҷирӣ ва дигар муассисаҳои динии вақфшуда дар ихтиёри сарварони дин буданд.

Савол ва сунориш

1. Сиёсати давлати Сомониён ба манфиати кадом табақаҳои аҳоли равона шуда буд?
2. Кадом шаклҳои заминдориро медонед?
3. Кадом заминҳои заминҳои вақф ҳисоб меёфтанд?
4. Кадом табақаи ашрофи диндор аз андоз озод буданд?
5. Кишоварзон аз заминҳои хўҷаинони худ чӣ қадар мегирифтанд?
6. Барзгар боз кадом маҷбуриятҳоро адо менамуд?
7. Дар аҳди Сомониён кадом навъҳои инъомот вучуд дошт?
8. Иқтаъ чист? Дар бораи ривочи иқтаъ дар давраи Сомониён нақл кунед.
9. Аз даромади заминҳои вақф амалан кӣҳо баҳра мебурданд?

§ 9. ШҶҢРИШҶҢҢҢ ХАЛҚӢ

Авҷ гирифтани муборизаи синфӣ. Дар аҳди Сомониён харчанд назар ба давраи пеш муваффақиятҳои зиёдтаре ба даст оварда шуда бошад ҳам, вале истисмори оммаи захираҳои кишоварзон ва ҳунармандон кам нагардид. Онҳо истиссолқунандагони неъматҳои моддӣ буданд, вале зиндагии қашшоқона ба сар мебурданд. Ба зами ин ҳаққи андозу хироч, беш аз пеш меафзуд. Синфи ҳоким ва феодалони қалон маҳз аз рӯи меҳнати барзгарону пешаварон соҳиби бойгарӣ, қасру иморатҳо, мадрасаю масҷидҳо мешуданд. Ҳамаи ин зиддияти байни оммаи меҳнатқашу феодалонро тезутунд менамуд. Аз ҳамин сабаб ошӯбу шӯришҳои халқӣ дар давраи салтанати Сомониён низ сар мезаданд.

Шӯришҳо дар аҳди Сомониён. Дар давраи салтанати Сомониён шӯришҳои халқӣ ҷой доштанд. Шӯриши қалонтарин соли 874 дар Бухоро ва гирду атрофи он ба вуқӯъ пайваст, ки ба муқобили забтқориҳою ҳудсариҳои Ҳусайн ибни Тохир ва дастаи қанговарони ҳоразмии ӯ равона шуда буд. Ҳусайн ибни Тохир дар шаҳр ва атрофи он тартиботи бераҳмона ҷорӣ намуд. Ӯ тамоми хирочро аз мардуми Бухоро ва гирду атрофи он бо дирҳами қамарзиш

чамъ карда, мардуми шаҳри Бухороро маҷбур мекард, ки онро бо дирҳами пураарзиши нуқра иваз кунанд. Ин рафтори ношоистаи ӯ боиси сар задани шӯриш гардид. Мардуми заҳматкаш ба мубориза бархоста, қасро ба даст дароварданд ва худи Ҳусайн ибни Тохирро аз Бухоро ронданд.

Дар ин асно сардори сулолаи Сомониён Наср соли 875 аз халифаи араб барои ба даст даровардани тамоми Мовароуннаҳр ҳуҷҷат гирифт ва мувофиқи талаби ашрофи Бухоро бародараш Исмоили Сомонӣ ҳокими шаҳр таъйин шуд. Оммаи халқи заҳматкаш аз вай дам ҳеҷ сабуқӣ надид ва соли 875 шӯришро ба муқобили Исмоили Сомонӣ давом дод.

Чӣ тавре ки муаррих Наршаҳӣ менависад, яке аз сарварони шӯриш тавонист қариб 4 ҳазор кишоварзро муттаҳид намуда, худуди байни Баркат ва Рометанро ба итоати худ дарорад. Исмоили Сомонӣ дар ин маврид бо кӯмаку дастгирии заминдорону ашрофон ва мардонагиву оқилии худ тавонист шӯришро пахш кунад.

Баъди вафоти Исмоили Сомонӣ (907) шӯриши солҳои 913–914 дар Дайлам (Хуросон) шӯриши калонтарин ҳисоб меёбад. Шӯришчиён бар лашкари пурзӯри ҳокими Сомониён галаба карда, меҳостанд ҳокимони мулкҳои авлоди Сомониёнро торумор кунанд ва дар баъзе ҷойҳо ба мақсадашон расиданд.

Дар худи пойтахти Сомониён – шаҳри Бухоро соли 916 аҳолии камбизоати шаҳр балво бардошта, қасри амирро гонат карданд.

Соли 930, вақте ки амир Насри II дар Нишопур буд, бародарони ӯ аз ҳабс гурехта, дар Бухоро шӯриш бардоштанд. Сарвари ин шӯриш Абӯбакри нонвой, писари сипахсолори (лашкаркаш) сомонӣ ва рохбари қарматихои Хуросон Ҳусайни Марвазӣ буданд. Писари Марвазӣ Абӯбакрро хоинона ба ҳукуматдорон фурӯхт ва танҳо баъди ин шӯриш фуру нишонда шуд.

Аз шӯриши Муқаннаъ зиёда аз 180 сол гузашта бошад ҳам, дар байни мардуми заҳматкаши деҳоти Элок ва Чоч пайравони Муқаннаъ (сафедчомагон) хеле бисёр буданд.

Шаҳри Самарқанд барои Сомониён шаҳри серташвиш хисоб меёфт. Дар он ҷо табақаҳои исёнгар бисёр буданд ва ба онҳо гозии сершумор низ ҳамроҳ шуданд. Онҳо бисёртар бо шӯришчиён якҷоя шуда, ба муқобили Сомониён мечангиданд. Вақтҳои мешуд, ки худи Сомониён ин ошӯбу шӯришхоро ба мақсади худ истифода мебарданд. Масалан, Исоҳқ ибни Аҳмад – бародари Исмоили Сомонӣ дар муборизааш борҳо аз ин табақаҳои мардум истифода бурдааст.

Ҳаракати қарматия. Қарматия (як шоҳаи мазҳаби исмоилия) ҳамчун ташкилоти махфии дини ислом дар нимаи дуюми асри IX дар Ироқ ба вучуд омада, дар Мовароуннаҳр Хуросон дар нимаи якуми асри X паҳн шудааст. Қувваи асосии қарматихо кишоварзон ва қабिलाҳои бодиянишин буданд, ки бар зидди зулми феодалӣ мубориза мебарданд. Қарматихо моликияти хусусӣ будани заминро рад намуда, ба ҷамоаи дехот баргаштанд ташвику тарғиб менамуданд.

Онҳо тарафдори умумӣ гардондани моликият ва баробарии иҷтимоӣ буда, дар айни замон ба сохти гуломдорӣ даҳлат намекарданд. Кишоварзон, ки зери зулми заминдорони калон буданд, таълимоти қарматихоро бо хушнудӣ қабул карданд, хусусан баробарии ҷамоаи дехотро. Мақсади охири онҳо тақсими баробари воситаҳои истеҳсолот буд. Ба ин ҳаракат ашрофон ва феодалони зидди сиёсати ҳукумат ва хилофати Аббосиён низ ҳамроҳ шуданд. Онҳо мекӯшиданд, ки ҳаракати қарматихоро ба муқобили ҳукумати марказӣ истифода баранд.

Дар аввал қарматихо дар музофотҳои Ҳирот, Ғур ва ғайра тарафдорони зиёде пайдо намуданд. Онҳо қариб 10 ҳазор пайравон доштанд ва сарварашон Абӯбилло буд. Ҳамаи онҳо соли 907 аз тарафи ҷанговарони Сомониён торумор гардиданд. Аммо қарматихо боз аз нав қомат рост карданд ва ин дафъа лашкаркаши намоён Ҳусайн ибни Марвазӣ пешвои онҳо шуда, дар Ҳироту Нишопур исён бардошт, вале шикаст хӯрд.

Баъд аз марги Ҳусайни Марвазӣ пешвои қарматихо Мовароуннаҳр Муҳаммад ибни Аҳмади Нахшабӣ шуд ва

дар роҳи пешгирифтааш ба комёбиҳо ноил гашт. Бисёр мансабдорони машхури давлати Сомониён ба ин ҳаракат ҳамроҳ шуданд ва ҳуди Нахшабӣ ба воситаи онҳо ба дарбори Сомониён роҳ ёфта, ҳатто амир Насри II-ро ба тарафи худ кашид. Ин норозигии зиёдеро ба миён овард.

Баъди ба сари ҳокимият омадани Нӯҳ ибни Наср сардори қарматихо Нахшабӣ бо гуноҳи аз худ намудани 40 ҳазор дирам айбдор карда, бо фармони Нӯҳ ба дор овехта шуд. Пас аз ин дар саросари мамлакат қатли оми қарматихо ва мусодираи молу мулки онҳо сар шуд.

Ҳаракати қарматихо дар Осиёи Марказӣ назар ба дигар музофотҳои давлати Сомониён сулҳро пеша давонда буд. Бо вучуди ин қарматихо дар байни қисми зиёди кишоварзон, баъзе мансабдорони дарбор, зиёиён сазовори обрӯй гардида буданд. Дар Осиёи Марказӣ ҳаракатҳои халқии дар асрҳои IX–X бавучудода то дараҷае ба ҳаракати қарматихо алоқаманд буданд.

Минбаъд қарматихо дар Осиёи Марказӣ чун таълимоти махфӣ амал мекарданд. Чунин ашхоси муътабари илму адабиёт, ба монанди Абӯабдуллоҳ Рудакӣ, Абулқосими Фирдавӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Носири Хусрав ва дигарон ҷонибдори ин таълимот буданд, чунки он ба муқобили зулми феодалӣ равона шуда буд.

Савол ва супориш

1. Сабабҳои асосии сар задани шӯришҳои халқӣ дар аҳди Сомониёро гӯед?
2. Дар аҳди Сомониён кадом шӯришҳо сар заданд?
3. Серташвиштарин шахри Сомониён кадом шахр буд?
4. Ҳаракати қарматия кай ва дар кучо сар зад ва пешвои он кӣ буд?
5. Пешвои ҳаракати қарматия дар Мовароуннаҳр кӣ буд ва ӯ чӣ тавр ба дарбори Сомониён роҳ ёфт?
6. Мақсади асосии қарматиян чӣ буд?
7. Кадом шахсиятҳои маъруфи замон хайрхоҳу ҷонибдори ин таълимот буданд ва барои чӣ?

§ 10. АНЧОМИ ТАШАККУЛЁБИИ ХАЛҚИ ТОЧИК ВА ДАВЛАТДОРИИ ОН

Таркиби этникӣ (нажодӣ)-и халқи тоҷик. Дар сарзамини Мовароуннахру Хуросон аз давраи қадим халқҳои ориёнажод: бохтариҳо, хоразмиён, тахориён, фарғониён, хиёниён ва сақоиҳо умр ба сар мебарданд.

Халқи тоҷик тадриҷан аз ҳамин халқҳои зикршуда ташаккул ёфтааст, ки онҳо дар водии Зарафшон, Истаравшан, Қашқадарё, Фарғона – ҷануби Тоҷикистону Ёзбекистони имрӯза, ҳавзаи Мурғоб ва дигар водию ноҳияҳо зиндагӣ мекарданд. Ҳар кадоми ин ноҳияҳо лаҳҷаи алоҳидаи худро доштанд. Онҳо ба туфайли робитаҳои гуногун бо тарзи зиндагиву фарҳанги ҳамдигар ҳеле наздик буданд ва аз онҳо баҳравар мебардиданд. Халқҳои ноҳияҳои зикршуда асосан аз мардуми муқимӣ ва бодиянишин таркиб ёфта, тоифаҳои ҳамзабон, ҳамфарҳанги Эрони Шарқиро дар бар мегирифтанд.

Ташаккули халқи тоҷик аз аввалҳои асри миёна сар шуда, дар асрҳои VI–VIII аввал дар шаҳро воҳаҳо, водӣҳо, сонитар дар ҳудуди Мовароуннахру Хуросон вусъат меёбад. Дар асрҳои IV–VI гурӯҳҳои дигари этникӣ – ҳайтолиён ва дар асрҳои VI–VIII туркҳо, баъд арабҳо ба ҳудуди ташаккули тоҷикон ҳамроҳ шуданд. Аз ин гурӯҳҳои этникӣ ҳайтолиёни бодиянишин ба Мовароуннахр омада, сарзамини бузургро – аз Хутан (Туркистони Шарқӣ – Синзяни имрӯза, музофоти 19 мамлақати Чин) то Эрон ва аз Ҳафтрӯд то Ҳиндустон ба даст дароварданд.

Сарчашмаҳои таърихӣ тасдиқ менамоянд, ки ҳайтолиён гурӯҳҳои эринажод буда, ба халқиятҳои Осиёи Марказӣ аз ҳар ҷиҳат шабоҳат доштанд.

Устод Садриддин Айни оид ба калимаи «тоҷик» чунин менависад: «Он халқҳои Осиёи Марказӣ ва Хуросон, ки онҳоро баъд аз исломият «тоҷик» ва забонашонро «форсӣ» ё ин ки «тоҷикӣ» номиданд, кӣҳо буданд? Инҳо ҳамон халқҳои Осиёи Марказӣ ва Хуросон буданд, ки чандин аср пеш аз исломият дар ин сарзамин ба тариқи муқимӣ – дар шаҳрҳо ва деҳаҳо ба хонаву ҷой зиндагӣ карда, бо зироат ва касбҳои дастӣ умргузаронӣ мекарданд – инҳо ҳамон

сугдиён буданд, ки дар шаҳрҳои марказии Мовароуннаҳр, дар канорҳо, водихо ва кӯхҳои Зарафшон ва Бохтариёну Тахориён буданд, ки бо марказияти Балхи Қадим дар Хуросон ва Чағониён буданд, ки бо марказияти Тирмиз ва Хисори Шодмони имрӯза дар канорҳои рости дарёи Омуя зиндагӣ мекарданд».¹

Гуруҳҳои туркзабон бошанд, дар асрҳои VI–X дар сарзамини Сугд, Истаравшан, Фарғонаи Ҷанубӣ, Кеш бисёр набуданд. Муносибати ҳаматарафаи тоҷикон минбаъд бо тоифаҳои туркзабон ҳар чӣ бештар ривочу раванқ мегирифт. Байни ин ду халқ муносибатҳои дӯстона ва ҳешу таборӣ инкишоф меёфт. Онҳо минбаъд дар тамоми давраҳои таърихӣ паҳлу ба паҳлу истода, ба муқобили аҷнабиён мубориза бурдаанд. Дӯстии ҳамаи халқҳои Осиёи Марказӣ ва алалхусус тоҷикону ўзбекҳо решаҳои устувор дошт ва дорад.

Ташаккули забони адабии тоҷик. Чунон ки маъхазҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, дар асрҳои IV–VI дар Сугд, Кеш (Шаҳрисабзи ҳозира), Истаравшан забони асосӣ забони сугдӣ доништа мешуд. Мардуми ин музофот ба забони сугдӣ ғап мезаданд ва бо он хат менавиштаанд. Ин забон ва хати он ҳатто дар асрҳои VII–VIII ҳам дар Чоҷ (Тошканд), Фарғона ва Ҳафтрӯд афзалият дошт.

Бешубҳа, пеш аз он ки мардуми сугдизабони Мовароуннаҳр ба забони форсӣ-тоҷикӣ гузарад ва ин забон дар байни аҳолии интишор ёбад, бояд давраи дурударозро тай намуд. Забони форсӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон, шаҳрҳои Марву Балх ва дигар шаҳрҳои маъмуриву иқтисодӣ бештар паҳн ғашта буд.

Он тадриҷан забонҳои сугдӣ, бохтарӣ ва дигарҳоро маҳдуд менамояд. Муаррихони машҳур Абӯбакри Наршахӣ ва Абӯҷаъфар Табарӣ навиштаанд, ки дар нимаи якуми асри VIII дар Бухоро ва Самарқанд воизони дини ислом забони тоҷикиро (форсӣ-тоҷикӣ) паҳн менамуданд.

Дар қарнҳои VII–VIII забони форсӣ-тоҷикӣ дар шимолу шарқи Эрон, шимоли Афғонистон, ҷануби Осиёи Марказӣ – ҷануби Тоҷикистону Ўзбекистони имрӯза хеле

¹ «Тоҷикистони Советӣ», 3 феввали соли 1989.

пахн гашта буд. Ин забон охиста-охиста чои забонҳои сугдӣ, бохтарӣ ва гайраро гирифт. Аз рӯи гуфти Наршаҳӣ ханӯз соли 713 дар Бухоро масҷиде бино гардида будааст, ки дар он воизон Қуръонро ба забони форсӣ кироат ва пахну тарғиб менамуданд.

Вазъияти мусоид барои реша давондан, пойдор шудани забони форсӣ-тоҷикӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон ба миён омадааст. Дар давраи ҳукмронӣ ва давлатдорӣ мустақили сулолаҳои Тоҳириён, Саффорӣён ва хусусан Сомониён забони форсӣ-тоҷикӣ ҳамчун забони давлатӣ ва адабӣ пахн мегардад. Ин сулолаҳо бо ҳамин кӯшишҳои зиёд давлатдорӣ мустақили худро дар назди хилофати араб нишон доданд.

Аммо дар деҳаҳою музофотҳои дурдаст ва ҳатто баъзан дар шаҳрҳо ҳам, забони сугдӣ бартарӣ дошт. Чунин ҳолатро ҳатто дар деҳаҳои гирду атрофи Бухоро ҳам дидан мумкин буд. Мардуми баъзе деҳаҳо дар асри X ханӯз ба забони сугдӣ ҳарф мезаданд. Лаҳҷаи забони сугдӣ на танҳо дар тамоми асрҳои миёна, балки дар замони мо дар сарғаҳи дарёи Зарафшон, дар водии Ягноби ноҳияи Айнии имрӯза низ нигоҳ дошта шудааст.

Аз рӯи гуфти мутахассисон забони форсӣ-тоҷикӣ ибтидои пахншавии худро дар Мовароуннаҳр аз асри VII мегирад. Аз асри X сар карда забони форсӣ-тоҷикӣ дар Помир, Рашт ва Дарвоз роҳ ёфта, шеваи сакоиро (қабिलाҳои эронизабон) маҳдуд мегардонад.

Ташаккули халқи тоҷик дар асрҳои IX–X, дар замони салтанати Сомониён – давлати тоҷикон, вақте ки Сомониён Мовароуннаҳру Хуросонро ба итоати худ дароварданд, ба охир мерасад. Дар аҳди Сомониён халқҳои тоҷикро гирифт ва забонаш – форсӣ-тоҷикӣ умумихалқӣ ва умумидавлатӣ шуд.

Ташаккули умумияти ҳудудии халқи тоҷик. Ривочу раванги робитаҳои иқтисодӣ, фарҳангӣ, тижоратии халқҳои муқимӣ кӯшиши дар як халқият муттаҳид шуданро доштанд. Чунин майлу хоҳиши халқҳои маҳаллӣ хеле пеш аз истилои Осиёи Марказӣ аз тарафи арабҳо сар шуда буд. Сарғаҳи мардумони сокини Мовароуннаҳру Хуросон ҳудуди қасноғузар набуд, балки баръакс, дар байни онҳо

алоқаҳои гуногун вучуд дошт. Чунон ки дар боло гуфта шуд, ин халқиятҳо аз аҳолии муқимӣ ва бодиянишин таркиб ёфта буданд.

Давлати Ҳайтолиён (асрҳои IV–VI) дар мустаҳкам намудани робитаҳои байни музофотҳои Мовароуннахр нақши мусбат бозидоаст. Ин давлат дар солҳои 60-и асри VI дар задухӯрди шадид аз тарафи Хоқони турк шикаст хӯрд ва музофотҳои калонтарин ба дасти туркҳо афтоданд. Қабिलाҳои туркзабон маҳз дар ҳамин давра хеле зиёд омада, дар Осиёи Марказӣ маскан гирифтанд.

Вақте ки арабҳо ба ҳудуди Тоҷикистони имрӯза ҳуҷум оварданд, дар ин ҷо чандин мулкҳои мустақил амал мекарданд. Чунин ҳолат барои арабҳо бисёр ғолиб овард. Истилои арабҳо дар аввал бисёр бадбахтиҳо оварда бошад ҳам, бо вучуди ин дини ислом, ки онро арабҳо ба Осиёи Марказӣ оварда буданд, гоҳо бародарӣ, баробарӣ, адолатпарварӣ ва ғайраро ҳарчониба ташвиқу тарғиб менамуд. Исломи ибтидоӣ зулму таъдӣ, риёкорӣ, ришвахӯрӣ ва дигар қорҳои ношоғомро ба зери танқид мегирифт ва аз ҳамин рӯ дар байни мардум ба зудӣ тарафдорони худро пайдо кард.

Аз ҳамин сабаб дар дохили ҳилофат қувваҳои нави муттаҳидсозандаи мардуми маҳаллӣ пайдо шуданд, ки натиҷаи он шӯришҳои пайдарпайи сугдиёни Зарафшон (солҳои 720–729), нахзати халқии «Сафедҷомагон» бо сарвари Муқаннаъ (соли 776), шӯриши Рофеъ ибни Лайс (дар солҳои 806–810) ва бисёр шӯришҳои дигар мебошанд. Ин шӯришҳо зарбаи сахте буданд бар арабҳо ва барои ба вучуд омадани давлатҳои маҳаллӣ кӯмаки бузург расониданд. Дар натиҷа давлатҳои мардуми маҳаллӣ, ба монанди давлатҳои Тоҳириён ва Сомониён ба вучуд омаданд. Давлати мутамаркази Сомониён аз ҳар ҷиҳат давлати пурзӯртарин буд. Он барои муттаҳид намудани тамоми халқиятҳои эронизабон кӯшишҳои зиёд ба ҳарч дод ва дар давраи ҳукмронии зиёда аз яксаду бистсолаи худ ба пояи баланди тараққиёт расид.

Давлати Сомониён он ҳудудеро, ки аз қадим боз халқиятҳои эронизабон – аҷдоди тоҷикон мезистанд, муттаҳид намуд.

Савол ва супориш

1. Дар ҳудуди Мовароуннаҳру Хуросон кадом халқиятҳо мезистанд?
2. Гузаштагони тоҷикон кадом халқиятҳоанд ва онҳо дар кучо ҳаёт ба сар мебурданд?
3. Оид ба давлати Ҳайтолиён чӣ медонед ва онҳо кадом ҳудудҳоро ба даст дароварда буданд?
4. Қабिलाҳои Хокони турк ба Мовароуннаҳр аз кучо ҳучум карданд?
5. Оид ба дӯстии халқиятҳои тоҷикӣ туркзабон хикоя кунед.
6. Устод Садриддин Айни дар бораи ташаккули халқи тоҷик чӣ гуфтааст?
7. Халқиятҳои Сугдиён, бохтариҳо ва дигарон дар кадом музофоту шаҳрҳо ҷой гирифта буданд?
8. Дар бораи забони сугдӣ чӣ медонед ва он имрӯз дар кучо нигоҳ дошта шудааст?
9. Забони форсӣ-тоҷикӣ дар кадом музофотҳои шаҳрҳо паҳн шуда буд?
10. Арабҳо дар Мовароуннаҳр кадом ғояву шиорҳоро ба кор мебурданд? Оид ба шӯришҳои зидди арабҳо хикоя кунед.

§11. САБАБҲОИ ТАНАЗЗУЛИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

Пурзӯршавии қувваҳои марказгурез ва кӯшишҳо барои мустақилият. Аз давраи салтанати Нӯх ибни Наср (943–954) сар карда нишонаҳои сустшавии давлати Сомониён ҳарчӣ бештар аён шудан гирифт. Ин заифӣ, хусусан, дар соҳаи молия бисёртар ҳис карда мешуд. Барои хотима додан ба чунин вазъият амир Нӯх ибни Наср дар як сол аз захираҳои ду маротиба андоз ситонд, вале ин ҳам натиҷаи дилхоҳ набахшид. Ҳатто сарбозон баъди вафоти Насри II ибни Аҳмад маош нагирифта буданд ва чунин аҳвол қаҳру ғазаби горди туркро ба миён овард. Онҳо бо сарварони рӯхонӣ ва ашрофи дарбор забон як карда, роҳи сӯйқасдро пеш гирифтанд. Амир Нӯх ибни Наср барои пешии роҳи ин вазъияти муташанниҷро гирифтани вазирашро сабабгори ҳамаи ин бадбахтиҳо дониста, ўро

ба қатл расонд, вале натиҷаи дилхоҳ ҳосил нашуд ва пояи давлат беш аз пеш беқувват гардид.

Дар як муддати кӯтоҳ (аз соли 954 то 959) вазифаи хоҷибӣ бузург чор бор аз як кас ба каси дигар гузашт, ки ин нишонаи заифшавии давлати Сомониён буд.

Ниҳоят, ин мартабаи баланд, яъне хоҷибӣ бузург, ба дасти Абӯалии Балъамӣ (писари Абулфазли Балъамӣ) расид. Абӯалии Балъамӣ дар аввал дӯсти наздики Алптегин буд ва ҳар дуяшон аҳду паймон карданд, ки тамоми қорҳои давлатиро бо маслиҳати ҳамдигар ба субут мерасонанд. Аммо баъди чанде дар байнашон нохушӣ ба миён омад. Абӯалии Балъамӣ то охири умр – соли 974 ин мартабаи баландро ба зимма дошт.

Мамлакатро бесарусомонӣ фаро гирифта буд ва шӯришҳои мардуми захматкаш гоҳ дар ин музофот ва гоҳ дар музофоти дигар сар мезаданд. Ҳатто дар пойтахти давлат – шаҳри Бухоро чунин шӯриш ба вуқӯъ пайваста буд. Шӯришчиён қасри амиро ро оташ заданд ва гораи карданд.

Ҳангоми аз салтанат ронда шудани писари Нӯҳ– Абдумалики I (954–961) горди турк хеле қувват гирифта, тадричан қариб тамоми қорҳои давлатдорӣ ба дасти он гузашт. Нуфузи сардори ин горд ва давлатманди қалон Алптегин беш аз пеш меафзуд ва қор ба дараҷасе расида буд, ки худӣ амир ҳам бе рухсати ӯ қасеро аз вазифа гирифта ва ба вазифа таъйин қардан наметавонист.

Абдумалики I аз афзудани нуфузи Алптегин ба ташвиш афтада, роҳи аз пойтахт дур қардани ӯро пеш гирифт. Соли 961 ҳокимии Хуросонро ба вай супурд. Худӣ ҳамон сол Мансур ибни Нӯҳ (961–976) соҳибӣ тахт шуду ӯро аз вазифаи ҳокимӣ озод қард. Алптегин аз ин сар қашид ва соли 962 ба Балх ҳуҷум оварда, лашқари амиро ро шикаст дод. Сипас ба тарафи Афғонистон равон шуда, шаҳри Ғазна, инчунин якчанд вилоятҳои Афғонистон ва шимолу қарбии Ҳиндустонро ба даст даровард ва соли 962 ҳокимияташро барқарор намуд. Танҳо баъди вафоташ (963) Амир Мансур ибни Нӯҳ тагонист шаҳри Ғазнаро боз ба итоати худ дарорад.

Набудани ягонагӣ ва низоъҳои байниҳудӣ. Муборизаи баъзе ҳокимон ва феодалони қалон барои ҳокимият,

исёнҳои пай дар пай давлати Сомониёнро хеле суст карда буданд ва дар давраи ба тахт нишастани Нӯҳи II ибни Мансур (976–997) давлат рӯ ба таназзул ниҳод. Нӯҳи II хатто ба муқобили душмани камқувваттарин ҳам мубориза бурда наметавонист. Ба зами ин фармонхояш ба иҷро намерасиданд. Умуман бесарусомонӣ ҳукм меронд. Ҳатто баъзе ҳокимон бо душманон забон як карда, силоҳашонро ба муқобили халқи худ менигарониданд. Масалан, ҳокими Хуросон Абӯалии Симчурӣ бо пешвои қарахониёни турк Бугроҳон аҳд карда, аз фиристодани лашкар ба Мовароуннаҳр даст кашид. Чунин мисолҳо бисёр буданд.

Дар чунин вазъияти душвор қabilaҳои бодиянишини турк – яғмоҳо, қарлуқҳо ва дигар қabilaҳо, ки дар Ҳафтрӯд ва Қошғар мезистанд, соли 992 аввалин бор ба давлати Сомониён ҳучум карданд. Саркардаҳои онҳо аз қabilaи яғмо буданд, ки дар таърих бо номи Қарахониён машҳуранд.

Қидду қаҳди Нӯҳи II натиҷае надод ва бисёр ҳокимон ва сархангоҳи хиёнат карда, ба тарафи Қарахониён гузаштанд. Ҳокими Хуросон Абӯалии Симчурӣ ва сардори лашкар Фоиқ аз ҷумлаи чунин ҳоинон буданд. Онҳо бо саркардаи Қарахониён Бугроҳон забон як карда, ба ӯ дар забти Бухоро ёрии калон расонданд. Лашкари Қарахониён Бухороро талаву тороч карда, ба сахроҳои худ баромада рафт.

Баъди ин Нӯҳи II ба Бухоро баргашта, аз ҳокими Ғазна Сабуктегин кӯмак пурсид ва ӯ дарҳол кӯмак расонд. Сабуктегин аз авлоди ҳарбиёни туркҳои дарбор буда, яке аз ҳешони Алптегин ҳисоб меёфт ва баъди вафоти ӯ ҳокими Ғазна шуд. Худи Сабуктегин бо 20 ҳазор ҷанговар аз дарёи Аму гузашта, шаҳрҳои Кеш (Шаҳрисабз) ва Нахшаб (Қаршӣ)-ро ба итоат даровард. Баъди ин ҳамроҳи Нӯҳи II бар зидди Симчурӣ ва Фоиқ лашкар кашида, ба хардуяшон зарбаи сахт заданд. Барои корнамоӣ ва хизматхояш Нӯҳи II ба Сабуктегин лақаби «Ҳомии дин ва давлат»-ро дод. Писари ӯ Маҳмуд барои корнамоиҳояш лақаби «шамшери давлат»-ро гирифта, ба ҷои Абӯалии Симчурии ба Ғургон гуруҳта ҳокими Хуросон таъйин шуд.

Нотинҷиву бесарусомонӣ давлати Сомониёнро фаро гирифта буд. Ҳам ҳокимони алоҳида исён мебардоштанд ва

хам туркони қарахонӣ майли забткорихояшонро давом доданӣ буданд. Ҳамаи ин ниятҳо бо ёрии Сабуктегин бартараф карда шуданд.

Соли 997 Нӯҳи II ва Сабуктегин вафот карданд. Мансури II ибни Нӯҳ ба тахт нишаст. Таъсири Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ба ӯ хеле зиёд буд. Душманони Мансури II ибни Нӯҳ аз ин дӯстӣ ба воҳима афтада, чашмони ӯро кӯр карданд ва ба ҷои ӯ бародараш Абдумалики II-ро соҳиби тахт намуданд.

Худуди давлати Сомониён тадриҷан танг мешуд ва оқибат танҳо Мовароуннаҳр дар ихтиёри Абдумалики Нӯҳи II монда буду ҳалос. Аммо муддате гузашту 23 октябри соли 999 Қарахониён бо сардории Насри Илокхон ҳуҷум карда, пойтахти давлати Сомониён – Бухороро ғасб намуданд. Онҳо қасри Сомониёнро ба даст дароварда, бисёр намояндагони сулолаи Сомониёнро бо ҳамроҳии Абдумалики II ба ҳабс гирифтанд.

Муборизаи охириини сулолаи Сомониён. Ҳукмронии зиёда аз яксаду бистсолаи давлати тоҷикон – хонадони Сомониён хотима ёфт. Аммо баъди ин ҳам намояндаи Сомониён Абӯиброҳим Исмоил ибни Нӯҳ аз маҳбас ҳалос ёфта, ба муқобили Қарахониён қариб шаш сол мубориза бурд. Абӯиброҳими Сомонӣ дар Бухоро сар паноҳ бурда, баъд ба Хоразм рафт ва аз ҷанговарони боқимонда ва тарафдорони Сомониён лашкар ҷамъ кард, то ки ба муқобили Қарахониён муборизаро давом диҳад. Вай дар задухӯрдҳои зидди Қарахониён шӯҳрат ёфта, аз ҳамин сабаб ба гирифтани унвони «Мунтасир» («Фотех») сазовор гардид.

Абӯиброҳим Мунтасир соли 1000 ба Бухоро лашкар кашида, онро ба даст даровард. Мардуми Бухоро ӯро гарму ҷӯшон истикбол карданд. Бо номи Мунтасир танга сикка зада шуд. Ӯ дар ҷанг барои озод намудани Самарқанд ҳам дастболо шуд. Баъди ин хони Қарахониён лашкари зиёду пурзӯри худро ба муқобили Мунтасир фиристод ва онҳо ба осонӣ шаҳрро ғасб карданд. Мунтасир роҳи Хуросонро пеш гирифт ва дар он ҷо ҳамроҳи ҳокими Хуросон Абӯалии Симҷурӣ ба ҷанги зидди Маҳмуди Ғазнавӣ бархост. Аз ин ҷанг мурode ҳосил

нашуд. ӯ соли 1003 ба Мовароуннаҳр баргашта, ҷанги зидди Қарахониёнро сар кард.

Дар мухорибаҳои зидди Қарахониён ба Мунтасир қабилаҳои гузҳои туркзабон кӯмак расонданд, ки онҳо бештар дар наздикиҳои баҳри Каспий, Сирдарё ва гирду атрофи баҳри Арал мезистанд.

Мухорибаҳои аввал ба нафъи Мунтасир анҷом ёфтанд. Қарахониён талафоти калон доданд ва 18 нафар саркардаҳои лашкарашон асир афтоданд. Аммо дар ин вақт дар байни сарлашкарони ҳуди Мунтасир ноҷури ба миён омад ва ӯ аз тарси сӯиқасд дар ҷустуҷӯи тақиягоҳи нав шуд. Вай ҳамроҳи 700 ҷанговар аз дарёи Аму гузашта, дар наздикии Ашқободи имрӯза аз лашкари Хоразмшоҳ шикаст хӯрд ва рӯ ба Мовароуннаҳр овард.

Мунтасир барои ба даст овардани Бухоро аз Маҳмуди Ғазнавӣ ёри талабид ва онро сари вақт гирифт. Дар назди Дабусия ба лашкари Насри Илокхон зарба зад. Обрӯи Мунтасир рӯз аз рӯз меафзуд ва бисёр деҳаҳову шаҳрҳои Мовароуннаҳр ба тарафдории барқарор гардидани сулолаи Сомониён бармехестанд. Саркардаи дастаҳои ғозиёни Самарқанд Ҳорис (бештар бо лақаби ибни Аламдо шӯҳрат ёфта буд) бо се ҳазор ҷанговар ба тарафи Мунтасир гузашт. Шайхҳои Самарқанд ба бисёр гуломон силоҳ дода, ба кӯмаки Мунтасир равон карданд. Ҳуди гузҳо ба мадади Мунтасир расида омаданд ва соли 1004 дар назди Бурнамуд (гарби Истаравшан) задухӯрди шадид ба вуқӯъ пайваست. Дар он ғалабаи комили Мунтасир бар Насри Илокхон таъмин гардид, вале Мунтасир онро мустаҳкам карда натавонист. Ҳуди Насри Илокхон аз нав лашкар ҷамъ карда, дар байни ҷӯли Ҷизах ва Хавос ба ҳуҷум гузашт. Гузҳо, ки дар ҷангҳои пешин соҳиби ганимати зиёд шуда буданд, майдони ҷангро монда, ба даштҳои худ равон шуданд. Ба замми ин дар лаҳзаҳои ҳалқунанда, яке аз сарлашкарони Мунтасир хиёнат карда, бо чор ҳазор ҷанговар ба тарафи Қарахониён гузашт. Ин хиёнат барои Мунтасир бисёр қимат афтод ва дигар ҷангро давом дода натавониста, ба Хуросон равон шуд.

Абӯиброҳими Мунтасир шикаст хӯрда бошад ҳам, аз нияти барқарор намудани сулолаи Сомониён барнагашт. Боз лашкар ҷамъ намуда, ба Мовароуннаҳр равон шуд.

Лашкари Абӯиброҳим Мунтасир аз ин қадар оворагардию чанғҳои пай дар пай бемадор гашта буд. Хуллас, сарлашкаронаш боз роҳи хиёнатро пеш гирифтанд ва ӯ шикаст хӯрд. Худи Мунтасир соли 1005 аз дасти яке аз сардорони қабилаҳои араб ҳоинона кушта шуд.

Абӯиброҳими Мунтасир аз байни хонадони Сомониён ягона марди шучоъ буд, ки барои аз нав барқарор намудани давлати Сомониён дубора муборизаи пуршиддат бурдааст.

Савол ва супориш

1. Давлати Сомониён аз кадом давра рӯ ба таназзул ниҳод?
2. Оид ба горди турк чӣ медонед?
3. Кадом ҳокимони мулкҳои Сомониён хиёнат карда, ба тарафи душман Бугроҳон гузаштанд?
4. Абӯалии Балъамӣ кӣ буд?
5. Аз хусуси сарлашкарон Алптегин, Сабуктегин ва Султон Маҳмуд чӣ медонед?
6. Давлати Сомониён кадом сол барҳам хӯрд?
7. Абӯиброҳими Мунтасир кист ва ба муқобили кӣҳо мубориза бурдааст? Дар бораи хизматҳои ӯ хикоя кунед.

§ 12. ТАРАҚҚИЁТИ ШАҲРҲОИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

Шаҳрҳои Осиёи Марказӣ дар асрҳои IX–X, чунон ки маъхазҳои таърихӣ тасдиқ мекунанд, назар ба шаҳрҳои Аврупои Ғарбӣ аз ҷиҳати ободониву тараққиёт қариб сад сол пеш рафта буданд. Шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон дар аҳди Сомониён ҳеле ободу кабудизор гашта, богҳои сермеваю обашон мусафо доштанд. Шаҳрҳои Самарқанду Марв ва дигарҳоро богот, ҳавзҳо, сардобаҳо, гулзорҳо, бозорҳо, корвонсаройҳо, масҷидҳо, мадрасаҳо зинат медоданд. Шаҳрҳои калонтарини давлати Сомониён Бухоро, Самарқанд, Марв ва ғайра буданд, ки оид ба ҳар кадомаш маълумоти мухтасар медиҳем.

Бухоро пойтахти давлати Сомониён ҳисоб меёфт. Бухоро дар замони ҳукмронии арабҳо мисли дигар шаҳрҳои Мовароуннахру Хуросон борҳо хароб гардида буд. Арабҳо соли 709 Бухороро забт намуда, қисми ҳавлиҳои сокинони Бухороро зӯран кашида гирифтанд ва ҳатто мардуми зиёди шаҳро ронда, ба ҷои онҳо қabilaҳои арабро шинонданд. Умуман дар бисёр шаҳрҳои давлати Сомониён арабҳо зӯран маскан гирифтанд. Аммо

Бокимондаҳои девори Бухоро

дар аҳди Сомониён вазъият тағйир ёфт. Ба туфайли робитаҳои тичоратӣ ва аз ҳар ҷиҳат тараққӣ ёфтани давлат ҳаёт нисбатан орому пойдор гардид. Шаҳрҳо ба шаҳрҳои ободи феодалий табдил меёфтанд. Бухоро чун дигар шаҳрҳои қадими тоҷикнишини Осиёи Марказӣ ба се қисм чудо мешуд: 1. Арк – куҳандиз (қалъа), ҷои зисти шоҳ, 2. Шаҳристон – ҷои зисти табақаҳои гуногуни мардуми шаҳр, 3. Рабаз – маҳалли тичорату хунармандӣ. Аксар вақт шаҳристони он маркази иқтисодиёти сиёсии шаҳр дониста мешуд, вале баъзан чунин бартарихоро аз даст меод. Дар Шаҳристон ва гирду атрофи он бозорҳои гузаргоҳҳо, дӯконҳои корвонсаройҳо ҷой мегирифтанд. Ин шаҳр дар асри IX ёздаҳ дарвоза дошт. Дар он қасрҳо, биноҳои бошукӯҳи аъён ашроф, маҳаллаи ободу зебои хушманзараи Ҷӯи Мӯлиён воқеъ гашта буданд. Дар марказ бозорҳо, корвонсаройҳо, дӯкандорон ва пешаварон ҷой доштанд.

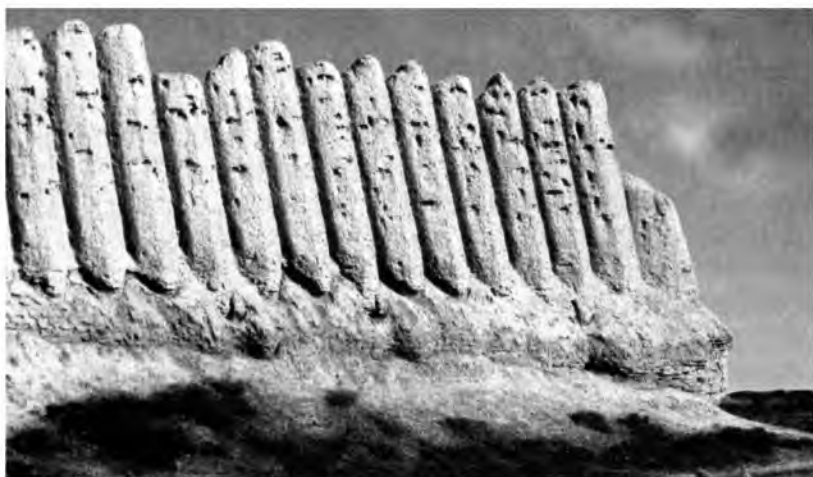
Шаҳр дар замони Сомониён хеле раванқ ёфта буд. Он дорои кӯшкҳо, меҳмонхонаҳо, корвонсаройҳо, боғҳои сардобаҳо ва ҳавзҳо гардид. Исмоили Сомонӣ қасри бошукӯҳе бино намуд ва дигар ашрофу давлатмандон ба ӯ пайравӣ карда, қасрҳо, масҷидҳо, кӯшкҳо бино намуданд. Бухоро маркази дини ислом ҳисоб меёфт. Бухоро дар байни мамлакатҳои Осиёи Пеш яке аз шаҳрҳои буд, ки дар он бори нахуст мактаби олии мусулмонӣ – мадраса бино ёфтааст.

Самарқанд шаҳри калонтарини давлати Сомониён доништа мешуд. Барои тараққиёти он мавқеи географияш аз ҳар ҷиҳат мусоидат мекард. Шаҳр дар чорроҳаи тичорат ҷой гирифта буд. Қариб ҳар як хавлии Самарқанд боғ доштааст. Кӯчаҳои Самарқанд сангфарш буданд. Худи Самарқанд қариб 2 ҳазор сардоба доштааст. Самарқанд бо оби дарёи Зарафшон таъмин мешуд ва барои ин аз новаҳо, корезҳо, хавзҳо, сардобаҳо, ҷохҳо, кубурҳои сафолӣ истифода мебуданд.

Заминдорон, тоҷирон, диндорони ашроф, амалдорони давлатӣ дар қасрҳою бӯстонсаройҳо мезистанд. Заминдорони калон дӯконҳо, қорвонсаройҳои худро дар бозорҳо месохтанд. Тоҷирон гарчанде машғули тичорат буданд, дар шаҳрҳо ва деҳаҳо замин доштанд. Дар шаҳр рӯхониёни калон (муфтиҳо, козиҳо, шайхҳо ва дигарон) соҳиби обрӯи зиёд буданд.

Самарқанд масҷиду хонақоҳ ва мақбара – мазорҳои бисёр ва барои пиёдагардон роҳи зеризаминӣ дошт. Дар шаҳр биноҳои ду-сеошёнаро дидан мумкин будааст. Хусусан дар замони Сомониён Самарқанд хеле пеш рафта буд ва баъди Бухоро маркази фарҳанги тоҷик ҳисоб меёфт. Дар асри X шаҳр қариб 200 ҳазор аҳоли доштааст.

Марв шаҳри ободтарини давлати Сомониён ҳисоб меёфт (ҳоло шаҳри Марии Туркменистон). Шаҳр дар

Харобаҳои Марв

поёноби дарёи Мурғоб, дар сари роҳи тичоратии Ғарбу Шарқ чой гирифта буд. Точирон аз Марв ба Самарқанду Бухоро ва сони ба Чин раҳсипор мешуданд. Роҳи дигари Марв точиронро ба сӯи Балх, Ҳиндустон ва Тибет мебурд. Дар аҳди Сомониён шаҳр ба самти ғарб васеъ шуда, дар он бисёр соҳаҳои пешаварӣ тараққӣ карданд. Шаҳр ва музофоти Марв аз чор канали аз дарготи дарёи Мурғоб кандашуда бо об таъмин мегардиданд. Марв дар асрҳои IX–X шаҳри сараҳолитарин ҳисоб меёфт. Дар шаҳр миқдори биноҳои боҳашамати аз хишти пухта сохташуда сол аз сол меафзуд, ки дар онҳо ашроф ва давлатмандон мезистаанд. Музофоти Марв шаҳру деҳаҳои зиёдеро муттаҳид менамуд.

Нишопур. Ин шаҳр ханӯз дар замони ҳукмронии сулолаҳои Тоҳириён ва Саффорӣён пойтахти тамоми Хуросон буд. Нишопур дар сари роҳи қорвоғузар чой гирифта, молҳои аз халиҷи Форс ва аз шаҳрҳои Кирмон, Рай, Ғургон ва Хуросон оварда дар ҳамин ҷо ҷамъ мешуданд, ки барои пешравии иқтисодиёти шаҳр ва раванқ ёфтани пешаварӣ аҳамияти бузург дошт.

Хучанд. Шаҳр дар доманаи водии Фарғона чой гирифта буд ва масоҳаташ 6х8 километрро дар бар мегирифт. Аз байни шаҳр канали қалон мегузашт ва он шаҳриёнро бо об таъмин менамуд. Шаҳр дар ихтоси бағоту ангурзор буда, бо меваҳои лазизи шакаринаш фарқ мекард. Аз шаҳр роҳҳои тичорат ба Сугд ва Чоч гузашта, точиронро ба Чину Эронро мамлакатҳои Аврупо мебарданд. Устод Садриддин Айни дар бораи ин шаҳр чунин навиштааст: «Ана, ҳамин вазъияти табиӣ дар замонҳои қадим ҳам Хучандро яке аз ободтарин ва пурсарваттарини шаҳрҳои Осиёи Марказӣ гардонда буд. Бинобар ин аст, ки география ва таърихнависони қадим ин шаҳрро «арӯси дунё» ё ин ки «тирози ҷаҳон» номидаанд, ки зинат ва ороиши ҷаҳон гуфтан аст.»¹

Ҳулбук – шаҳри қадима ва пойтахти музофоти Хуталон (собик вилояти Кӯлоб) дар ҳудуди деҳаи Қурбоншаҳиди ноҳияи Восеъ чой гирифта будааст. Шаҳри қадима будани Ҳулбукро бостоншиносон исбот намудаанд.

¹ С.Айни. Куллийёт, ҷилди 5, саҳ 125.

Шаҳри Хулбук ҳам куҳандиз, шаҳристон ва рабаз доштааст. Дар асрҳои IX–X Хулбук бо хунармандони худ – кулолон, шишагарон ва гайра шӯхрат доштааст. Кулолгарон барои рӯзгор зарфҳои ҳархела – хум, кӯза, табақ месохтанд. Шишагарон зарфҳои гуногуни шишагини нақшдор тайёр мекарданд.

Дар Хулбук биноҳои бошукӯҳи аз хишти пухта ва хом сохта кам набуданд. Кӯчаҳои васеъ ва сангфарш доштааст. Ба воситаи қубурҳои сафолини дар зери замин хобонда биноҳо бо об таъмин мешуданд. Бостоншиносон дар Хулбук ба миқдори зиёд зарфҳои биринҷӣ, сафолӣ ва шишагӣ, донаҳои шатранҷи аз устухони фил сохта пайдо кардаанд.

Бунҷикат пойтахти давлати асримиёнагии Истаравшан ҳисоб меёфтааст ва он дар байни Сугду Хучанд воқеъ будааст. Иқлими он мусоид ва форам буда, шаҳр қасрҳо, ҳавлиҳо ва боготу тоқзорҳои зиёд доштааст. Дар шаҳр қариб 20 ҳазор кас мезистааст. Дар шаҳр касбҳои оҳангарӣ, рехтагарӣ, бофандагӣ, кулолӣ, ордкашӣ, меъмориву нақшунигори девор, кандакорӣ, бинокорӣ ва гайра тараққӣ карда будааст. Бостоншиносон бисёр ёдгориҳои қадима, аз ҷумла биноҳо, кӯшкҳои бисёррошона, ибодатхонаҳо ва гайраро пайдо кардаанд.

Балх. Шаҳри Балх (дар шимоли Афғонистони имрӯза) хеле қадима буда, ҳанӯз дар асрҳои VI–IV пеш аз милод сохта шудааст. То замони Сомониён бисёр давраҳои фоҷиавиро аз сар гузаронидааст. Яке аз онҳо ҳучуми арабҳо мебошад. Арабҳо шаҳрро ба ҳок яксон карда буданд. Соли 785 аз нав бунёд гардида, ба маркази тичорату фарҳанг табдил ёфтааст. Дар барқарор намудани ин шаҳри бостонӣ хизмати хонадони Бармакиён бағоят бузург аст. Дар аҳди Сомониён шаҳри Балх (номи музофот ҳам Балх аст) ба яке аз шаҳрҳои тараққикарда табдил ёфтааст. Мувофиқи сарчашмаҳои таърихӣ музофоти Балх 47 шаҳр доштааст. Шумораи сокинони Балх қариб ба Бухоро баробар будааст. Соли 742 дар маркази шаҳр масҷиди калонтарин бино ёфтааст.

Ба воситаи шаҳри Балх роҳҳои савдо ба Ҳиндустон, Бадахшон ва аз он ҷо ба Тибет вучуд доштаанд. Точирон

аз Балх гузашта, молҳояшонро ба Бомиён (шаҳри қадима дар шимолу ғарбтари Кобул), Ғазна ва ғайра мебурдаанд.

Ҳирот. Ин шаҳр дар шимоли Афғонистони имрӯза ҷой гирифтааст. Номи шаҳру вилоят як аст. Ҳирот шаҳри қадима буда, ғӯё дар замони Искандари Мақдунӣ (охирҳои асри IV пеш аз милод) бунёд шудааст ва бо номи Искандарияи Ориёӣ машҳур будааст. Номи Ҳиротро дар давраи ҳукмронии сулолаи Сосониён (асрҳои III–VII милод) ба худ гирифтааст

Ҳирот дар давраи ҳукмронии сулолаи Тоҳириён ва Сомониён шаҳри ободтарин ҳисоб меёфтааст. Исмоили Сомонӣ соли 900 музофоти Хуросонро ба даст мебарорад ва дар ин вақт Ҳирот шаҳри бузургтарину ободтарин будааст. Шаҳро дарёи Ҳарирӯд бо об таъмин мекардааст. Дар давраи Сомониён шаҳр чор дарвоза доштааст. Сайёҳон ва тоҷирон аз Ҳирот баромада, ба шаҳрҳои Балх, Сиистон (вилоят дар Афғонистону Эрон), Нишопур роҳ мепаймудаанд. Шаҳр бисёр қорвонсаройҳо, бозорҳо, меҳмонхонаҳо, масҷидҳо доштааст.

Ҳокими шаҳр берун аз он, дар маҳаллаи Ҳуснобод мезистааст. Дар шаҳр ба ҷуз масҷидҳои мусулмонӣ боз оташкадаи зардуштиён ва қалисои масеҳӣ амал мекарданд.

Савол ва супориш

1. Қадом шаҳрҳои Осиёи Марказӣ назар ба шаҳрҳои Аврупои Ғарбӣ сарахолитар буданд?
2. Оид ба шаҳри Бухоро чӣ медонед?
3. Дар бораи Самарқанди асри IX–X ҳикоя кунед. Шаҳрҳои қалонтарини давраи Сомониёнро ба хотир биёред.
4. Аҳволи ҳунармандони шаҳр чӣ хел буд ва онҳо чӣ истеҳсол мекарданд?
5. Имрӯз шаҳрҳои Марв, Нишопур, Балх ва Ҳирот дар қадом давлатҳо воқеъ гаштаанд?
6. Оид ба шаҳри Ҳулбук ва Бунҷикат чӣ медонед?

§ 13. ИНКИШОФИ АДАБИЁТ ВА МУСИҚӢ

Нашъунамо ва расман эътироф шудани адабиёти форс-тоҷик. Асрҳои IX–X барои пешравии адабиёти китоби

точик, ки аз эҷодиёти даҳанакии халқ баҳра мегирифт, шароити хеле мусоид мухайё кард. Давлати Сомониён давраи тавлиди адабиёти форс-точик не, балки давраи нашъунамои он ҳисоб меёбад. То замони Сомониён ҳам ба забони форсӣ-тоҷикӣ адабиёти бадеӣ вучуд дошт ва шоирону олимони дар асрҳои IX–X ба забони форсӣ-тоҷикӣ асарҳо офарида буданд. Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосими Фирдавӣ, Абулҳасани Балхӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Абулхусайни Бухорӣ, Аббоси Самарқандӣ, Шокири Бухорӣ ва даҳҳо дигарон аз ҷумлаи онҳоянд. Он даврае буд, ки ба ҷуз адабиёти ба забони тоҷикӣ эҷодшуда, боз бисёр шоирону олимони Мовароуннаҳр, хусусан онҳое, ки ба дарбор наздик буданд, ба забони арабӣ низ асарҳо таълиф менамуданд.

Сомониён дар таърих ҳамчун пушту паноҳи олимону шоирон ва аҳли илму адаб, фарҳанг ва санъати нафис шӯҳрат пайдо кардаанд. Дар ин ҷабҳа саҳми вазирони ботаҷдбир Абулфазли Балъамӣ ва Абӯабдуллоҳи Ҷайхонӣ хеле бузург аст. Сомониён бо ин меҳостанд истиқлолияти миллии худро намоиш диҳанд ва гурури арабҳои хавобаландро паस्त кунанд, то онҳо дарк намоёнд, ки тамаддуни мардуми форс-тоҷик аз онҳо ҳеҷ камӣ надорад.

Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ. Сомониён барои шӯҳрати худро афзун гардондан шоирону олиморо ба дарбори худ даъват менамуданд. Яке аз чунин шоирони мумтоз ва сарояндаву навозандаи номӣ Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ буд, ки соли 858 дар деҳаи Панҷрӯди ноҳияи Панҷакенти имрӯза таваллуд ёфтааст. Вай сардафтери адабиёти классикии форс-тоҷик мебошад. Баъди шӯҳратманд гаштанаш аз тарафи амири Сомониён Насри II ба дарбор даъват карда мешавад. Қариб тамоми умраш дар Бухоро мегузарад. Абулфазли Балъамӣ яке аз дӯстон ва такаюҳи Рӯдакӣ буд. Вай дар ҳаққи Рӯдакӣ чунин гуфтааст: «На дар Араб на дар Аҷам шоире, ки ба ӯ баробар шуда тавонад, нест». Рӯдакӣ дар дарбори Сомониён соҳиби шӯҳрату бойгарӣ шуд, вале дар пиронсолиаш ўро барои ба ҳаракати халқии қарматихо мутааллиқ буданаш аз дарбор ронданд ва мувофиқи ривоятҳо ба ҷашмонаш мил кашида, кӯр карданд. Ў дар чунин ҳолат ба зодгоҳаш равоиш шуд ва дере нагузашта, дар деҳааш Панҷрӯди имрӯза соли 941 вафот кард.

Аз эҷодиёти бой ва гуногуни ӯ танҳо зиёда аз як ҳазор байт то давраи мо расидааст, ки онҳо аз маҳорату санъати баланди шоирии вай шаҳодат медиҳанд.

Шоир мардумро ба наққорӣ, андӯхтани дониш, аз саҳтиҳои зиндагӣ дилхунук нашудан даъват мекунад:

Ҳар кӣ н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Низ н-омӯзад зи ҳеҷ омӯзгор.

Шоир донишомӯзиро яке аз сарватҳои бузургтарини инсонӣ медонад ва онро ин тавр тараннум намудааст:

То ҷаҳон буд аз сари одам фароз,
Қас набуд аз рози дониш бениёз...
Дониш андар дил ҷароги равшан аст,
В-аз ҳама бад бар тани ту ҷавшан аст.

Бисёр шоирони номии замони Рӯдакӣ ва баъдина ӯро «Устоди шоирони ҷаҳон», «Соҳибқирони шоирӣ» ном бурда, бо ҳурмату эҳтироми зиёд ёдовар мешаванд. Осори Рӯдакӣ барои бисёр шоирони забардасти классик чун мактаб хизмат кардааст.

Бостоншиносони машҳури Аврупо Рӯдакиро ба Гомери Юнон баробар кардаанд.

Қарнҳо гузаштанд ва боз мегузаранд, вале шӯҳрати шоири безавол дар дили хонандагони бешумор беш аз пеш ҷо мегирад.

Соли 1958 дар сар то сари Тоҷикистон 1100-солагии зодрузи шоир ҷашн гирифта шуд ва дар он намояндагони собиқ ҷумҳуриҳои Шӯравӣ ва бисёр намояндагони мамлакатҳои хориҷӣ иштирок доштанд. Барои хотираи шоирро абадӣ гардондан дар деҳаи Панҷрӯд ҳайкали шоир гузошта шуд. Дар ноҳияи Панҷакент музеи ба номи шоир ба қор сар кард. Майдони назди Донишгоҳи аграрии ҷумҳуриамонро ҳайкали Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ зинат медиҳад. Ҳоло Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Академияи улуми Тоҷикистон, Донишгоҳи педагогии Кӯлоб, мактабҳо ба худ номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакиро гирифтаанд.

Чумхуриамон барои асарҳои арзандаи бадеӣ Қоизаи давлатии ба номи Рӯдакӣ таъсис намудааст.

Дар асри X бисёр шоирони барҷаста, ба монанди Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ, Абӯмансур Дақиқӣ ва дигарон ҳаёт ба сар бурдаанд.

Соли таваллуди **Абӯмансур Дақиқӣ** номаълум, вафоташ тахминан соли 977 аст. Тазкиранависон қои таваллуди ӯро тахминан шаҳри Тӯс (дар Хуросон) ё Самарқанд ва ё Бухоро гуфтаанд. Эҷодиёти шоир аз дарбори ҳокими музофоти Чағонӣён, ки яке аз музофотҳои ободи давлати Сомонӣён буд, сар шудааст. Сипас ӯ ба дарбори Сомонӣён даъват шуда, бо супориши амир Нӯҳи II Сомонӣ ба офаридани «Шохнома» шурӯъ мекунад. Аммо онро ба поён расонда наметавонад, зеро аз тарафи гуломаш кушта мешавад.

Баъд аз ӯ Абулқосими Фирдавсӣ «Шохнома»-ро ба риштаи назм кашида, ҳазор байти навиштаи Дақиқиро низ ба он ҳамроҳ мекунад. Ба қалами Дақиқӣ боз қасида, ғазал, байтҳо тааллуқ доранд. Бисёр шоирони забардасти форс-тоҷик – Фарруҳӣ, Сӯзанӣ, Адиб Собирӣ Тирмизӣ ва дигарон ӯро бо эҳтиром ёд кардаанд.

Мувофиқи қарори ЮНЕСКО (Созмони Милали Муттаҳид оид ба масъалаҳои маориф, илм ва маданият) соли 1978 1000-солагии Абӯмансур Дақиқӣ чашн гирифта шуд.

Абулқосими Фирдавсӣ. Шоири бузурги мумтози он даврон, классики адабиёти форс-тоҷик Абулқосими Фирдавсӣ миёни солҳои 934–941 дар деҳаи Боҷи наздикии Тӯси Хуросон ба дунё омадааст. Ӯ соҳиби маълумоти хубе мешавад ва чуз забони модаринаш форсӣ-тоҷикӣ боз забони арабиро аз худ мекунад. Чавонии шоир дар замони ривочу равнақи давлати Сомонӣён ва ташаккули халқияти тоҷик гузаштааст. Фирдавсӣ аз айёми чавонӣ дар орзуи гирд овардани қиссаву ривоятҳои қадимаи ниёгони худ буд. Ӯ барои амалӣ гардондани нияташ ба маркази давлати Сомонӣён – Бухоро, дигар шаҳри музофотҳо сафар карда, оид ба таърихи гузаштаи халқҳои эронинажод маълумоти зиёде ба даст меоварад ва дар синни 35-солагӣ ба таълифи «Шохнома» шурӯъ мекунад. Шоир дар ин асар ғалабаи некиро бар бадӣ нишон дода, қаҳрамониро ватандӯстии

халқи мазлуми меҳнатиро тасвир намудааст. Ӯ мардуми эронинаждо ба муборизаи зидди аҷнабиён даъват мекунад. Фирдавсӣ баъди меҳнати тӯлонӣ асари оламшумули «Шохнома» - ро соли 994 ба поён мерасонад, вале дар ин вақт давлати Сомониён бағоят заиф шуда, рӯ ба инқироз ниҳода буд.

Ба ҷои Сомониён сулолаи нав – Ғазнавиён туркнаждо ба сардорӣ Султон Маҳмуд ба сари ҳокимият омаданд. Шоир «Шохнома»-ро ба Султон Маҳмуд тақдим кард, вале Султон Маҳмуд дарбориёнаш ба қадри ин асари безавол нарасиданд ва ба шоир рӯи хуш надоданд. Ба зами ин, шоирро таъкиб намуда, бо амри Султон Маҳмуд хостанд ӯро ба зерӣ пои фил андозанд. Фирдавсии бузург аз ин нияти бадқирдоронаш огоҳ гашта, ба Ҳирот гурехт. Ӯ дар айёми пири ба зодгоҳаш-шаҳри Тӯс баргашта, солҳои охири умрашро дар қашшоқиву маҳрумиятҳо гузаронд ва соли 1020 (мувофиқи баъзе маълумотҳо соли 1025) вафот кард. Рӯҳониён Фирдавсиро кофир хонда, нагузоштанд, ки дар қабристони мусулмонон дафн кунанд. Ҷасади шоир дар боғи ҳудаш ба хок супурда шуд.

Солҳо, қарнҳо гузаштанд, номи Фирдавсӣ ҷовид монд. Суханҳои хитобан ба Маҳмуди Ғазавӣ гуфтаи ӯ ҳақ баромаданд:

Биноҳои обод гарданд хароб,
Зи борону аз тобиши офтоб.
Пай афканда аз назм коҳе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд.
Бад-ин нома гар умрҳо бигзарад,
Бихонад ҳар он кас, ки дорад хирад.
Намирам аз ин пас ки ман зиндаам,
Ки тухми суҳанро парокандаам.

Фирдавсӣ ба ҷуз «Шохнома» боз газал, қасида ва рубоӣ ҳам офаридааст. Шоирӣ инсонпарвару ватандӯст дар таърихи адабиёти форс-тоҷик яке аз бузургтарин шоирон ба шумор меравад. Асари ҷовидонии ӯ «Шохнома» дар ҳазинаи фарҳанги ҷаҳонӣ абадӣ ҷо гирифтааст.

«Шохнома» ба чандин забонҳои ҷаҳон тарҷума шудааст. Дар ҷумҳуриамон дostonҳои алоҳидаи он борҳо ҷоп шудаанд.

Соли 1965 нашри пурраи «Шохнома» дар 9 ҷилд бо ҳуруфи кириллӣ дастраси хонандагон гардид. Эҷодиёти шоирро дар мактабҳои миёнаву олии ҷумҳуриамон меомӯзанд. Ба Китобхонаи давлатии миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон номи Абулқосими Фирдавсии бузург дода шудааст.

Дар аҳди Сомониён боз бисёр шоирони соҳибдевор, ба монанди Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ, Абӯшақури Балхӣ, Робиаи Балхӣ ва дигарон низ зиндагӣ ва эҷод кардаанд.

Порчаҳо аз романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улугзода.

Ҳамон рӯз баъд аз пешин Фирдавсӣ «Шохнома»-и рӯмолпеч дар бағал бо ҳамроҳи Маншурӣ (яке аз шоирони ҳамоно давра) ба сарои маликушшуаро равон шуд... Унсурӣ дар саҳни сарой меҳмонро истиқбол ва оғӯш кушода бо вай вохӯрдӣ кард...

Араби мӯйсафед, дандонҳояш ягон-ягон, аз афзалияти забони арабӣ сухан меронд.

– Шумо, ки арабиро мисли як олим ё шоири араб медонед, чаро ашъори арабӣ намегӯед? – пурсид ӯ аз Фирдавсӣ.

– Ҳочат набуд, – гуфт Фирдавсӣ, – меҳостам ашъори маро ҳаммеҳанони (ҳамватанон) ман, ки ҳама гайр аз иддаи олимону фозилон арабӣ намедонанд, бихонанд ва бифаҳманд.

– Охир гайр аз ҳамин олимону фозилони аҷамӣ дигар ҳаммеҳанони шумо ҳама бесавод ва ҷоҳиланд, магар шумо барои бесаводон ва ҷоҳилон шеър мегӯед?

– Ҳаммеҳанони ман агарчи бесавод бошанд ҳам, ҷоҳил нестанд, дар олами худ доноянд. Арабони бесавод ашъори арабиро ҳар қадар мефаҳмида бошанд, ҳаммеҳанони ман сухани шоирони ҳамзабонашонро ҳамон қадар ва балки хубтар мефаҳманд.

– Хубтар? – истехзоомез хандид Мутаваъй. – Ин дар ҳаққи арабон ихонат (ғўхмат) аст. Шумо меҳоҳед бигӯед, ки аҷамӣ ба фаҳму фаросат аз араб, ки ҳамнаҷоди расулиллоҳ аст ва Қуръони маҷид бо лисони (забон) вай нозил шудааст, баргарӣ дорад? Ҳошо!

Мутаваъй мунозираро ба заминаи дин кўчонд, зеро бад-ин восита забони ҳарифро бастан осонтар менамуд.

– Баҳс на дар бораи наҷод, балки дар бораи забон аст, – ҷавоб гардонд ӯ. – Қуръонро ҳам ба миён кашидан бемавқеъ аст. Шуморо забони модарии худатон хуш аст, маро забони модарии худам. Дар арабӣ ман ҳеҷ баргарие бар форсӣ намебинам. Ба балогату фасоҳат ва баёни маъниҳои борику баланд форсии дарӣ аз арабӣ ҳеҷ камӣ надорад, инро Рудакӣ, Дакиқӣ, Абӯшақури Балхӣ ва амсоли инҳо шуарои бузурги форсизабон собит кардаанд. Билохир, «Шохнома»-и банда ҳам метавонад далел ба ин даъво бишавад...

Дар қабули шох...

– Тӯсӣ ҳастӣ? – суоли нахустини вай (Султон Маҳмуд) аз шоир чунин буд.

Фирдавсӣ бо аломати тасдиқ боз нима тасдиқ кард.

– Медонад, ки тӯсиам, чаро мепурсад? – тааҷҷуб кард Фирдавсӣ. Ӯ чун шунида буд, ки султон мардуми Тӯсро шинохон ботиниву қарматӣ меномад ва бад мебинад, аз суоли ӯ фоли бад гирифт:

«Ачаб нест ба ман дурушгї кунад».

– Таърихи мулукро сию панҷ сол назм кардай? – боз пурсид султон, – хеле бохавсала будай... Чанд байт?

– Шаст ҳазор.

– Шаст ҳазор, – зери лаб такрор кард султон ва боз пурсид: – Китобе бо ин қадар байт дар Ачам боз ҳаст?

– То кунун ба назари банда нарасидааст, – ҷавоб дод Фирдавсӣ.

– Дар Араб?

– Девоҳҳои шуарои араб ҳастанд, вале банда аз эшон девоне беш аз сӣ ҳазор байт надидаам ...

Ҳам шоҳ, ҳам вазир ва ҳам шайх бо киёфаҳои таачҷубомез ба сукут рафтанд. Бовар доштанд, ки мустаҳаки (сазovor) газаби шоҳ шуд.

Унсурӣ аз ҷуҳрати Фирдавсӣ асло шод набуд. Ҳасад дили дигар шоирони дарборро меҳарошид. Акнун Фирдавсиро қабул ва ба «Шоҳнома»-и ӯ таваҷҷуҳ кардани султон ҳам ба ӯши онҳо расид...

– Силаи (муқофот) «Шоҳнома»-ро чӣ қадар бидихем?

– Панҷоҳ, ҳазор, – гуфт шоҳ.

– Динор? – ҳаросида пурсид Майвандӣ (вазири дарбор).

– Дирам, – гуфт шоҳ.

– Султонам, ин бисёр аст. Мабод, ки пиршоири бенаво якбора ин қадар миқдор пул ба даст оварда шодмарг шавад.

– Ҳарчанд, ки «Шоҳнома»-и ӯ ба дилхоҳи мо дарнаёмада ва ҳудаш ба мо дурушгїҳо кард, вале пир аст ва бисёр ранҷ канида, ба умед омадааст, розиаш бикун, – султон инро гуфта, ба даре, ки ба сӯи ҳарамсарояш буд, даромада рафт.

Шоҳ дар замиран аз кардаи худ дар ҳақки Фирдавсӣ эҳсоси пушаймонӣ мекард. Ба худ қазм кард, ки ба Ғазна расида, чораи аз дили шоир баровардани озори гузаштаре ҳоҳад ҷуст ва бад-ин равиш забони маломатгаронро ҳам баста, худро дар ҷашми халқ сафед ҳоҳад кард...

Ҳоким ҳамаи авлоди шоирро аз хурд то калон ба қалъа даъват карда, фармони шоҳро эълон ва онҳоро ба атои мулукона табрик намуда гуфт:

– Соҳиби давлат шудед, шукр ӯед, султони раиятпарвари атобахшро дуо кунед.

Навқарон якҷанд саночи пури динори тиллоро оварда, ба пеши Манижа ва писару духтари ӯ гузоштанд.

Манижабону перохани қабуди мотамро ханӯз аз танаш нақанида буд. Ҷашмонаш аз ашк тар буданд. Бо овози ғиряолуд ба ҳоким гуфт:

– Ба чӣ шодӣ кунем, ҷаноби оӣ? Оё ба марғи падару бобо шодӣ кунем, ки худ рафту ин давлат ба мо гузошт. Қатраҳои бороне, ки рӯзи дафни падарам ба турбати ӯ борида буд, ханӯз нахушкнидасту шумо меғӯед («шодӣ кунед»)!

Чаро дар зиндагии падарам қадри ӯ надонистанд, хору зораш қарданд, тӯҳматзадаи қуфру бидъаташ қарданд, дар гурбат сарсонӣ сарғардонаш қарданд? Чаро силаро (тӯҳфа) дар зиндагиаш нафиристоданду вайро шод накарданд? Чаро мунтазир шуданд, ки ӯ ба хори бимирад? Магар ман ва ин набераҳои падарам он қуфрату мусибатҳои ба ноҳақ ба сари падарам омада, он ҳама бедодӣ, он тӯҳматҳои сиёхро, ки ба подоши ранҷи сиёпанҷсолаш дар ҳақки ӯ қарданд, фаромӯш қарда метавонем? На, наметавонем. Мо аторо намегирем. Равони поки падарам ба мо қабули атои шоҳро намебахшад.

Мусикӣ. Мусикии мардуми тоҷик таърихи бой ва қадим дорад. Ханӯз дар давраи ҳукмронии сулолаи Сосониён (224–651) дар дарбори онҳо мутрибону сарояндагони зиёди форс-тоҷик бо сарвари Борбад ҷамъ омада буданд. Дар асрҳои IX–X ҳунари мусикӣ мисли дигар ҷабҳаҳо хеле пеш рафта буд. Чунон ки дар боло зикр шуд, Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ навозанда ва сарояндаи бузург буд. Вай дар овони ҷавонияш навохтани барбат (панҷтори имрӯза)-ро аз устои номии ҳамон давра мусикишинос Абулаббоси Бахтиёр омӯхт ва ба ҷуз ин боз асбобҳои мусикии уд, руд (асбобҳои тордори мусикӣ) ва ҷангро хеле бо маҳорат менавохт.

Дар ҳамин асрҳо бисёр шоирон ҳунари сарояндагӣ ва навозандагиро доштанд. Шоир ва мусикишинос Абӯҳафси Сугдӣ, шоир ва бастакор Абӯсалик, шоир Абӯтолиби Хуросонӣ, Исои Барбатӣ, устои Рӯдакӣ – Абулаббоси Бахтиёр, инчунин шоирон Шаҳиди Балхӣ, Абӯмансур Дақиқӣ за Абулқосими Фирдавсӣ на танҳо ҳамчун шоирони машҳур, балки ҳамчун мутриб писанди мардум гардида буданд.

Дар асрҳои IX–X оид ба мусикии тоҷик олимони зақӣ Абӯалӣ ибни Сино ва Абӯнаصري Форобӣ асарҳо таълиф намудаанд. Худи Абӯалӣ ибни Сино чор асари мусикӣ ва асбобҳои онро офаридааст. Сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки вай ҳангоми муолиҷаи касалиҳои асаб мусикиро истифода мебардааст.

Форобӣ дар қатори асарҳои мусикӣ боз асбобҳои мусикӣ низ месохтааст. Баъзе оҳангҳои офаридаи ӯ то ҳол дар Эрон ва дигар мамлакатҳо машҳуранд. Эҷодиёти ин мусикишиноси машҳур диққати бисёр мутафаккиронро ба худ ҷалб намудааст. Шоири классик ва мусикишиноси забардаст Абдурахмони Ҷомӣ (1414–1492) ба фаъолияти мусикии Форобӣ баҳои баланд додааст. Бисёр олимони мамлакатҳои ҷаҳон хизмати бузурги Форобиро оид ба мусикӣ қайд кардаанд.

Дар он асрҳо илми мусикӣ ва истифодаи он хеле инкишоф ёфт. Мусикӣ тамоми ҷабҳаҳои ҳаёти мардумро фаро гирифта буд. Ҳофизону мутрибон дар тӯйҳо, ҷашнҳо ҳунарнамоӣ мекарданд.

Чунон ки маъхазҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, дар байни мардуми эронинажод аз замонҳои қадим боз

сурудҳои мотамӣ пахн гашта буданд. Дар аҳди Сомониён асбобҳои мусиқии зеринро истифода мебарданд: танбӯр, рубоб, чанг, барбат (асбоби қадимии удмонанди мусиқӣ, ки ҳашт тор дорад), най, сурнай, шайпур (карнайча), карнай, доира, табл ва гайра.

Ҳофизони имрӯзаи мо оҳангҳои Ушшок, Ирок, Рост ва гайраро месароянд, ки онҳо дар асрҳои IX–X хонда мешуданд ва минбаъд ба «Шашмақом» (силсилаи суруду оҳангҳои классикии мардуми тоҷик) дохил шудаанд.

Савол ва супориш

1. Кадом шоирони пеш аз давраи Сомониёнро медонед?
2. Дар бораи фаъолияти Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ ҳикоя кунед. Ба чуз шеърҳои дар ин китоб оварда боз кадом шеърҳои ӯро аз ёд медонед?
3. Вазири хирадманд Абулфазли Балъамӣ дар ҳаққи Рӯдакӣ чӣ гуфтааст?
4. Оид ба эҷодиёти Абулқосими Фирдавсӣ ҳикоя кунед.
5. Абулқосими Фирдавсӣ барои офаридани «Шоҳнома» чанд сол ранҷ кашид ва Султон Маҳмуди Ғазнавӣ шоирро чӣ тавр қадрдонӣ кард?
6. Дар замони Сомониён санъати мусиқӣ чӣ хел инкишоф ёфта буд?
7. Кадом навозандаи номӣ муаллими Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ буд?
8. Мусиқишиносони забардасти ин даврро номбар кунед.

Порча аз «Чаҳор мақола»

Чунин овардаанд, ки воситаи иқдӣ оли Сомон буд ва авҷу давлати он хонадон айёми малики ӯ буд ва асбоби таманнӯъ ва илали тараффуъ (гурур, ҳавобаланд) дар гошти соҳтагӣ буд, ҳазоин (ҳазина) оростави лашкар ҷаррор (бисёр) ва бандагон фармонбардор, зимистон ба дорулмулки Бухоро мақом қардӣ ва тобистон ба Самарқанд рафтӣ ё ба шаҳре аз шаҳрҳои Хуросон... Чун баҳор даромад, аспон ба Бодгис фиристоданд ва лашкаргӯҳ ба Молин ба миёни ду ҷӯй бурданд ва чун тобистон даромад, меваҳо даррасид, амир Наср ибни Аҳмад гуфт: «Тобистон кучо равем, ки аз ин хушғар мақомгӯҳ набошад? Меҳргон биравем. Ва чун меҳргон даромад, гуфт: «Меҳргони Ҳарӣ бихӯрем ва биравем». Ва ҳамчунин фасл ба фасл ҳамеандохт, то чаҳор сол бар ин баромад, зеро ки самими давлати Сомониён буд ва чаҳон ободу мулк беҳасм ва лашкар фармонбардор ва рӯзгор мусоиду бахт мувофиқ. Бо ин ҳама малул гаштанд ва орзуи хонумон барҳост.

Подшохро сокин диданд, ҳавои Ҳарӣ дар сари ӯ ва ишқи Ҳарӣ дар дили ӯ. Дар аснои суҳан Ҳариро ба бихишти адн (боғҳои бихишт, чаннат) монанд кардӣ, балки бар бихишт тарҷеҳ (баргарӣ) ниҳодӣ ва аз баҳори Чин зиёдат овардӣ. Донистанд, ки сари он дорад, ки ин тобистон низ он ҷо бошад, пас сарони лашкар ва меҳтарони мулк ба наздики устод Абӯабдуллоҳ ар-Рӯдакӣ рафтанд ва аз нудамои подшоҳ ҳеҷ кас мӯҳташамтару макбулқавлтар аз ӯ набуд, гуфтанд: Панҷ ҳазор динар туро хизмат кунем, агар санъате бикунӣ, ки подшоҳ аз ин ҳок ҳаракат кунад, ки дилҳои мо орзуи фарзанд ҳамебарад ва ҷони мо аз иштиёки Бухоро ҳамебарояд. Рӯдакӣ қабул кард, набзи амир бигирифта буд ва мизочи ӯ бишнохта. Донист, ки ба наср бо ӯ дарнагирад, рӯй ба назм овард ва қасидае бигуфт. Ва ба вақте ки амир сабӯҳ карда буд, даромад ва ба ҷои ҳеш бинишаст ва чун мутрибон фуру доштанд, ӯ ҷанг баргирифт ва дар пардаи Ушшоқ ин қасида оғоз кард:

Бӯи ҷӯи Мулиён ояд ҳаме,
Ёди ёри меҳрубон ояд ҳаме.

Пас фуруғтар шуд ва гуфт:

Реги Омуву дурушти роҳи ӯ,
Зери поям парниён ояд ҳаме.
Оби Чайхун аз нишоги рӯи дӯст,
Хинги моро то миён ояд ҳаме.
Эй Бухоро, шод бошу дер зӣ,
Мир наздат шодмон ояд ҳаме.
Мир моҳ асту Бухоро осмон,
Моҳ сӯи осмон ояд ҳаме.
Мир сарв асту Бухоро бӯстон,
Сарв сӯи бӯстон ояд ҳаме.

Чун Рӯдакӣ бад-ин байт расид, амир чунон мунфаъил (хичолатманд) ғашт, ки аз тахт фуруд омад ва бе мӯза пой дар рикоби хинги навбатӣ овард ва рӯй ба Бухоро ниҳод, чунон ки ронину (шалвор) мӯза то ду фарсанг дар паи амир буданд ба Баруга ва он ҷо дар пой кард. Ва инон то Бухоро ҳеҷ пой бознагирифт. Ва Рӯдакӣ он панҷ ҳазор динар музоъаф аз лашкар биситод... Ҷадди ман Абӯраҷо ҳикоят кард, ки чун дар ин навбат Рӯдакӣ ба Самарканд расид, чаҳорсад шутур зери бунаи (асбобу анҷом) ӯ буд.

§ 14. ИНКИШОФИ ИЛМУ ФАН

Комёбихои илму фан дар давраи Сомониён аз муваффақиятҳои адабиёти нафиса камтар набуд. Фарқ танҳо дар он буд, ки асарҳои илмӣ мисли пештара аксаран ба забони арабӣ таълиф мешуданд.

Ин албатта, бесабаб набуд. Забони арабӣ дар байни мамлакатҳои Шарқи исломӣ дар зарфи чандин асрҳо роли забони илмӣ байналхалқиро иҷро мекард. Аз дигар тараф, бо забони маҳаллӣ навиштани асарҳои илмӣ боиси маҳдудшавии доираи интишори осори муаллиф мегардид. Илова бар ин, забони арабӣ барои ифодаи муҳимтарин мафҳумҳои илмӣ истилоҳоти мувофиқ дошт.

Дар асрҳои IX–X илмҳои риёзӣ, нучум, химия, ботаника, тиб, география, таърих, фалсафа, маъданишиносӣ ва ғайра инкишоф ёфта буданд. Олимони ин давра дар ҳар як соҳаи илму фан ниҳоят зиёданд. Бинобар ин мо фақат доир ба барҷастатарин олимони ин давра маълумот медиҳем.

Муҳаммад ибни Мусо Алхоразмӣ (780–850) яке аз бузургтарин олимони буд. Вай аз ҷавонӣ барои аз худ намудани илмҳои замонаш мекӯшид ва барои пурратар аз худ намудани дониш ба Ҳиндустон ва Баъдтар ба Бағдод меравад. Дар ин шаҳр ба Академияи улуми «Байтулҳикмат» («Кохи хирад») дохил шуда, корҳои тадқиқотӣ ва илмиашро давом медиҳад. Дар ин Академия бисёр олимони замон ба корҳои илмӣ машғул буданд. Алхоразмӣ дар мамлакатҳои хилофат асосгузори илмӣ риёзӣ доништа шудааст. Доир ба илмҳои арифметика, алгебра, ситорашиносӣ, география, таърих, мусиқӣ асарҳои ҷида намудааст. Алхоразмӣ асосгузори илми алҷабр (Алгебра) мебошад.

Мутафаккири дигари барҷаста **Абӯнасири Форобӣ (870–950)** буд, ки дар деҳаи Фороби қадимаю баъдтар номи Утзорро гирифта, дар оилаи сарҳанги турк таваллуд ёфтааст. Форобӣ мактаби ибтидоиро дар зодгоҳаш бо забони сугдӣ ва форсии дарӣ хатм намуда, баъдтар ба Самарқанду Бухоро рафта, таҳсилро давом додааст. Сипас ба як қатор шаҳрҳои Эрон сафар карда, баъдтар ба Димишқ рафта, илм омӯхтааст.

Форобӣ забонҳои арабӣ, юнонӣ ва латиниро азбар карда, асарҳо таълиф намудааст. Фалсафаи Юнони Қадимро аз худ намуда, онро дар байни мардуми Шарқи Наздик паҳн кардааст. Ҳангоми дар Бағдод зистанаш боре ба Осиёи Марказӣ омада, бо хоҳиши амири Сомонӣ асари «Таълими сонӣ»-ро навиштааст. Форобӣ дар ҷабҳаи

риёзиёт, фалсафа, мантик, илми ахлоқ, физика, табиат-шиносӣ соҳиби шӯҳрат шуда буд. Оид ба ин илмҳо асарҳо эҷод намудааст. Вай боз мутрибу бастакор, шоир, забоншинос, устои асбобҳои мусиқӣ ва назариятчи он буд. Доир ба ин илмҳо рисолаҳо таълиф намудааст. Форобӣ соли 950 дар Димишқ вафот кардааст.

Энсиклопедисти дигари сарзамини Осиёи Марказӣ, ки дар Шарқ ва Ғарб машҳур гардидааст, зодаи Хоразм **Абӯрайҳони Берунӣ (973–1051)** мебошад. Фаъолияти ин энсиклопедист дар замони Сомониён оғоз ёфтааст.

Дар Хоразми асрҳои X–XI олимони машҳури ҳамон давра гирд омада буданд ва дар байни онҳо Абӯрайҳони Берунӣ фарқ мекард. Дар солҳои ҳукмронии Маъмун II (1009–1017) дар пойтахти Хоразм шаҳри Урганҷ «Академияи Маъмун» кушода шуд, ки олимони соҳаҳои гуногунро муттаҳид менамуд. Дар ин академия Абӯалӣ ибни Сино ва Абӯрайҳони Берунӣ мақоми хосае доштанд. Аммо воқеаҳои сиёсӣ ва тохтутағзҳои Ғазнавиён рӯзгорро талх мегардонданд ва Абӯрайҳони Берунӣ мачбуран Хоразмро се маротиба тарк намудааст.

Соли 1017 ўро зӯран ба назди Султон Маҳмуд бурданд. Новобаста ба ҳамаи ин ноқомӣҳо ӯ асарҳои машҳураш, ба монанди «Осор-ул-боқия», «Китоби таҳдид...» ва ғайраро офарид. Вай дар юришҳои Султон Маҳмуд ба Ҳиндустон ўро ҳамроҳӣ карда, бо маданияти мардуми он шинос шуд, забони санскрит (забони қадими Ҳиндӣ)-ро омӯхт ва аз он забон ба забони арабӣ асарҳои оид ба риёзиёт, нучум ва фалсафаи Ҳиндиро тарҷума кард.

Мувофиқи ривоятҳо Абӯрайҳони Берунӣ тамоми ҳаёти худро барои омӯхтани илм сарф кардааст. Танҳо дар чашнҳои Наврӯз (иди соли нав – 21 март) ва Меҳргон (иди ҳосилгундорӣ – 21 сентябр) ба кори илмӣ машғул намешудааст. Берунӣ тахминан 150 асар эҷод кардааст, ки то замони мо ҳамагӣ 40-тоаш расидаанд. Вай пеш аз ҳама мунаҷҷим буд ва асарҳои асосиаш «Қонуни Масъудӣ» (ибораат аз 11 китоб) ба ин соҳа бахшида шудааст. Абӯрайҳони Берунӣ риёзиётшиноси машҳур буд. Бисёр асарҳояш ба геология, физика, химия, биология, таърих, этнография ва фалсафа бахшида шудаанд. Асарҳои ӯ оид ба таъриху чашнҳои сугдиён, хоразмиеҳои қадим, юнониён,

яхудиён, дигар халқҳои Осиёи Марказӣ сарчашмаҳои беҳтарин ҳисоб меёбанд.

Абӯалӣ ибни Сино, Абӯнасири Форобӣ ва Абӯрайҳони Берунӣ бо шоҳасарҳояшон на танҳо дар байни мардуми худ, яъне халқҳои форсизабон, балки дар байни халқҳои Шарқи мусулмон ва дигар халқҳои ҷаҳон машҳур гардидаанд. Фаъолияти илмӣ онҳо дар замони Сомониён оғоз ёфта, минбаъд ба дараҷаи баланд расидааст. Ба ҷуз онҳо боз бисёр олимони дар соҳаҳои илмҳои гуногун саҳм гузоштаанд.

Инкишофи илми тиб. Дар замони Сомониён дар соҳаи илми тиб ва табobati касалон пешравии назаррас дида мешаванд. Шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Марв, Хучанд ва ғайра аллакай муассисаҳои илмӣ китобхонаҳои тиббӣ доштанд. Олимони шинохтаи замон, ба монанди Абӯбакри Розӣ, Абӯрайҳони Берунӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Алии Табарӣ ва дигарон оид ба илми тиб асарҳо офарида буданд. Олими забардаст **Абӯбакри Розӣ (865–925)** дар даври Сомониён умр ба сар бурда, асари қадимтарини соҳаи тиб «Китоб-ул-ҷадарӣ ва-л ҳасба»-ро иншо намудааст.

Дар он аз хусуси касалиҳои нагзак ва сурхча сухан меравад ва роҳҳои муолиҷаи онҳоро нишон додааст. Баъдтар ӯ асарҳои машҳураш «Китоб-ут-тибб-ил-Мансурӣ» ва «Китоб-ул-хавӣ»-ро навишт. Ин асарҳои безавол шӯҳрати ӯро дучанд намуданд.

Олими дигари овозадори соҳаи тиб **Абӯбакр Рабии Бухорӣ** мебошад. Вай дар Бухоро ва дигар шаҳрҳо ба муолиҷаи касалиҳои рӯҳӣ саруқор доштааст. Ӯ асари «Китобу хидоят-ил-мутаъаллимин»-ро таълиф намудааст, ки дар он таҷрибаи сисолаашро гирд овардааст. Китоб ба забони тоҷикӣ иншо гардидаст ва қадимтарин китоби соҳаи тиб ҳисоб меёбад. Абӯбакри Бухорӣ боз дигар асарҳо офаридааст, ки дар байни онҳо «Китоби набз» шӯҳрати зиёд дошт. Вай чун дорусоз ном бароварда буд. Дастгоҳи ихтироъкардаи ӯро барои додани хӯрок ба касалиҳои савдой истифода мебарданд.

Дар асри X олими дигари соҳаи тиб **Ҳаким Майсарӣ** буд. Ӯ бисёр асарҳо навиштааст, вале то рӯзҳои мо фақат рисолаи «Донишнома»-и вай расидаасту ҳалос. Аксарияти

асархояшро бо забони модарӣ – тоҷикӣ таълиф намудааст. Дар рисола роҳҳои табобати бисёр касалиҳо нишон дода шудаанд.

Дар аҳди Сомониён олимони шинохтаи соҳаи тиб бисёр буданд ва **Абӯмансур Муваффақ Ҳиравӣ** яке аз онҳо буд. Ӯ асари машҳури худ «Маълумоти асосӣ дар бораи хусусиятҳои ҳақиқии доруҳо»-ро бо забони тоҷикӣ иншо намудааст. Умуман дар соҳаи тиб пешравии назаррас дида мешаванд ва ҳамин буд, ки олими бузургтарини ин соҳа Абӯалӣ ибни Сино дар ҳамин замина зиндагӣ карда, асарҳои оламшумулашро офаридааст.

Абӯалӣ ибни Сино – энциклопедисти бузурги тоҷик соли 980 дар деҳаи Афшанаи назди Бухоро дар оилаи амалдори Сомонӣ ба дунё омадааст. Вай маълумоти ибтидоиро дар зодгоҳаш гирифта, дар Бухоро илмҳои гуногуни замонашро омӯхтааст. Чунон ки ҳадаш мегӯяд, дар синни 18-солагӣ ҳамаи илмҳои замонашро азбар намудааст. Шӯхрати Абӯалӣ ибни Сино махсусан баъди муолиҷаи амири Сомонӣ Нӯҳи II ибни Мансур меафзояд. Ӯ ба ҳамин сабаб ба китобхонаи бойи Сомониён роҳ меёбад, ки ин барои фаъолияти минбаъдаи илмиаш аҳамияти бузург дошт. Аммо давлати Сомониён ба ҳуҷуми сулолаҳои Қарахониёну Ғазнавиён гирифтور мешавад. Султон Маҳмуди Ғазнавӣ Синоро ба дарбораш даъват намуд, вале Сино ин даъватро қабул накард. Ӯ ба Хоразм ва аз он ҷо ба шаҳрҳои Абевард, Рай, Қазвин, Ҳамадон, Исфаҳон рафта паноҳ мебарад. Ғарҷанде ин солҳо солҳои хичрату саргардонӣ буданд, ӯ асарҳои зиёде таълиф намудааст. Абӯалӣ ибни Сино дар илмҳои тиб, фалсафа, математика, ахлоқ, риёзиёт, химия, ботаника, забоншиносӣ, мусиқӣ ва ғайра шӯхрати ҷаҳонӣ пайдо кардааст.

Вай шоири забардаст ҳам буд.

Бо вучуди он ки ҳаёти Сино то охири умраш дар муҳити нотинҷ, гурӯснагӣ, ҷангҳои шадиди байни ҳокимон ва игвою тўҳмати ҷаҳолатпарастону мансабталошон гузашт, ӯ асарҳои офаридааст, ки дар тамоми ҷаҳон машҳур гаштаанд.

Адади асарҳои ӯ ба 400 мерасад. Ҳамаи кулфату носозиҳои замон боиси аз даст додани саломатиаш гардид ва ӯ дар синни 57-солагӣ, соли 1037 дар шаҳри Ҳамадон аз

дунё чашм пӯшид. Мазори ӯ дар ҳамон ҷост ва ба зиёратгоҳи мардум табдил ёфтааст.

Шохасари ӯ «Ал-қонун» дар чаҳон маълуму машҳур аст. Ин асар борҳо дар Аврупо ва Шарқ ба забонҳои гуногун тарҷума шудааст. Баъди он ки дастгоҳи китобчопкунӣ (солҳои 40 асри XV) ихтироъ гардид, китоби дуҷуми ҷоии ин дастгоҳ «Ал-қонун» буд.

Талабгори ин китоб ҷунон бисёр буданд, ки танҳо дар сӣ соли аввали асри XV «Ал-қонун» 16 маротиба ба забони лотинӣ ва як бор бо забони яҳудӣ нашр шудааст. Мутахассисон, толибилмони дорулфунунҳо, табибон илми тибро аз рӯи «Ал-қонун» меомӯхтанд. Ин асари ҷовидонӣ дар зарфи шаш аср китоби рӯимизии тамоми табибони рӯи дунё ҳисоб меёфт ва то ҳол аҳамияташро гум накардааст. Абӯалӣ ибни Сино қариб бист соли умрашро ба таълифи ин китоб бахшидааст. Ба ҷуз ин китоб боз бист китоби дигар оид ба соҳаи тиб навиштааст.

Ӯ оид ба фалсафа, мантиқ, лугат, ситорашиносӣ, мусиқӣ, адабиёт ва соҳаҳои дигар низ асарҳо офаридааст. Доир ба фалсафа ва мантиқ асарҳои барҷастаи бисёрчилдаи «Шифо» ва «Начот», «Донишнома» ва якчанд рисолаҳои дигар навиштааст. Асари машҳураш «Донишнома» ба забони тоҷикӣ навишта шудааст.

Аз «Пири ҳакимони машриқзамин»-и Сотим Улугзода

...Пас Абӯалӣ худомӯзиро пеш гирифт. «Ба мутолиаи китоб пеши худ машғул шудам–мегӯяд ӯ, – ва шарҳу тафсири фаровонеро мутолаа намудам, то борикиҳои фанни мантикро фаро гирифтам». Ҳандасаро ҳам Абӯалӣ пеши Нотилӣ ибгидо кард, лекин Нотилӣ баъди ба шогирди худ омӯзондани панҷ-шаш шакл (теорем) аз таълими ин фан даст кашид ва Абӯалиро фармуд, ки ин фанро ҳудаш мустақилона омӯхта, шаклҳоро ҳал кунад ба вай нишон диҳад. Аммо «чӣ бисёр шаклҳое, ки, – мегӯяд Ибни Сино, – Нотилӣ то он замон ба онҳо бар нахӯрда буд ва ман ҳангоми нишон додани ҳалли онҳо ба ӯ меомӯхтам». Ба ин равиш шогирд кам-кам ба устод табдил меёфт...

...Соли 996 ё 997 милодӣ буд. Абӯалӣ 16 ё 17-сола буд, дар ҳамин синну сол ӯ чун табиби ҳозиқ шӯҳрат ёфта будааст, вагарна муолиҷони подшоҳ, ки албатта номдоргарини табибони мамлакат буданд, ба машварати ӯ мӯҳтоҷ, ба даъваташ маҷбур наменшуданд. Ин як ҳодисаи хорикулудда (фавкулудда) ва шояд ягона воқеаест дар таърихи тиб, ки ҷавони 16–17-сола дар илми тиб мукаддами ҳамкасбони худ гардида бошад. Дар ҳақиқат, аз ширкат кардани ӯ дар муолиҷа амир шифо меёбад.

Абӯалӣ ибни Сино барои истифода аз китобхонаи салтанатӣ иҷозат меपुरсад, амир иҷозат медиҳад.

Он чӣ Абӯалӣ ибни Сино дар ин китобхона дид, ӯро дар хайрат афканд ва ӯ ҳамчун касе, ки ганҷи шойгон ёфта бошад, ниҳоят шод шуд...

Олими ҷавон ниҳоят пуркор ва сермахсул буд, метавонист дар як шабонаруз 30-40 ва ҳатто то 50 саҳифа нависад...

Дигар аз хусусиятҳои Шайхурраис ҳофизаи беназири ӯст. Олим дар воқеъ ҳофизаи муъҷизасоие дошт, ки муосиронаш аз он дар хайрат буданд ва мо ҳам имрӯз дар хайратем. Дар ин ҷо суоле пеш меояд, ки чӣ гуна мумкин аст одами чунин ҳофизаи муъҷизасоие дошта бошад? Оё чунин ҳофиза модарзодист, атои табиат аст ва ба якто-нимто одамон, ё ки ҳосили тарбияи махсус? Маълум аст, ки қувваи ҳофиза ҳосияти майна мебошад ва майна бо чунин ҳосияташ ба ҳар як инсонӣ муътадилтаваллуд ва соҳиби ақлу ҳуши солим «атои табиат» аст. Ин қувва чунон қобилияти таракқӣ дорад, ки гоҳҳо ба дараҷаи хайратангез мерасад. Ба чӣ тарик? Фақат ба тариқи машқ, ҳофизаро машқ медиҳанд. Машқи доимӣ ва мунтазам рафта-рафта «муъҷизаҳо» ба зухур меоварад. Абӯалӣ машқи ҳофизаашро, чунон ки тарҷумаи ҳолаш гувоҳӣ медиҳад, аз қудакӣ сар кардааст: аз афташ ӯ аксаран чизҳои хондашро ба воситаи такрор ёд карда мегирифтааст.

Қуръонро дар шашсолагӣ ёд кард. Устод Айний, ки пурқувват буд, боре гуфта буд, ки ба тараққии қувваи ҳофизаи ӯ ҳифзи Қуръон ва шеърӣ бисёр мадад кард. Ибни Сино дар давраи адабиётмуҳаббатӣ худ, ба гумон назму насри бисёри арабӣ ва тоҷикиро ҳифз намудааст. Гайр аз «Мофавкуттаби» дигар китобҳои илмӣ, фалсафа, тиббиро ҳам аз ёд карда бошад...

Химия ва география. Ин соҳаҳои илм дар давраи Сомониён хеле пеш рафтанд. Муваффақиятҳои дар истихроҷи канданиҳои ғоиданок, истеҳсоли рангҳои гуногун, шиша, коғаз, даббогии пӯст ба даст оварда бо илми химия саҳт алоқаманд буданд. Дар асрҳои IX–X як қатор олимони барҷастаи соҳаи химия хизмати бузург кардаанд.

Олими забардасти соҳаи химия **Ҷобир ибни Хайён (721–815)** дар шаҳри Тӯс аз оилаи дорусоз таваллуд ёфтааст. Вай закии форсу тоҷик буда, дар асоси мутолиаи асарҳои машҳури олимони дунёи қадими Юнону Рим ва Осиёи Марказиву Хуросон оид ба бисёр фанҳо, аз ҷумла химия, тиб, ситорашиносӣ, риёзиёт, фалсафа, қорҳои ҳарбӣ ва гайра асарҳои бисёр аз худ боқӣ гузоштааст. Ӯ бештар аз 500 асар эҷод намудааст, ки 85-тоаш то давраи мо расидаанд. Гарчанд дар соҳаҳои гуногуни илм асарҳои зиёд таълиф карда бошад ҳам, бештар бо химия машғул

будааст. Оид ба илми химия чунин асарҳо офаридааст: «Ҳафтод китоб», «Китоби тарозу», «Китоби шафқат» ва ғайра. Ин асарҳо дар Шарқ ва Ғарби асримиёнагӣ бағоят машхур буданд. Муаллиф оид ба истехсолу тайёр кардани матоъҳо ва пӯст, локҳо барои сарутани обногузар ва ғайра корҳои зиёдеро анҷом додааст.

Қобир дар Ғарб бо номи Фебер машхур аст. Бисёр олимони химия дар Шарқу Ғарб ӯро устои худ меҳисобанд.

Дар боло Абӯбақри Розӣ ҳамчун олими шинохтаи соҳаи тиб ёдовар шуд. Ба зами ин вай ҳамчун олими шинохтаи химия низ ном бароварда буд. Оид ба фанни химия рисолаҳо навиштааст.

Дар аҳди Сомониён ва пеш аз онҳо бисёр олимони соҳаи география асарҳо офаридаанд. Яке аз онҳо **Ҳафс ибни Мансури Марвазӣ** буд, ки дар дарбори ҳокими Хуросон муншӣ буд. Ӯ асари машхури «Китоб аз боби хирочи Хуросон»-ро навиштааст.

Географиядон дигар **Аҳмад Муҳаммад ибни Тойиб** харчанд нависанда бошад ҳам, ба илмҳои дақиқ майли зиёд доштааст ва оид ба география китобҳои «Ал-боби баҳрҳо, обҳо ва кӯҳҳо» ва «Ал-масолик ва-л мамолик»-ро таълиф намудааст. Дар асари охиринаш дар бораи роҳҳо, музофотҳо, дарёҳо, шаҳрҳо ва ғайра маълумот медиҳад.

Олими бузурги географиядон **Абӯабдуллоҳ Муҳаммад Ҷайҳонӣ** солҳои 914–922 вазифаи вазири давлати Сомониёнро адо мекард. Ӯ дар соҳаи фалсафа, нучум ва география хизмати босазое дорад.

Чунон ки муосирон навиштаанд, ӯ аз хусуси география асари пурқимате иншо намудааст, вале то замони мо нарасидааст. Бино ба гуфтаи олимони географ аз асари Ҷайҳонӣ бисёр олимон, аз ҷумла Абӯрайҳони Берунӣ ҳам баҳра бурдаанд. Асар дар бораи шаҳрҳо, кӯҳҳову водихо, ҷулу баландихо, роҳҳои тичоратии Шарқу Ғарб, Ҷанубу Шимол, мардуми гуногун маълумот медиҳад. Бисёр олимон аз ӯ кӯмак дидаанд. Бо ёрии ӯ Абӯ Дулаф ба Тибет, Чин, Ҳиндустон сафар карда, маълумот гирд овардааст. Дар асри X географи номаълуме бо забони тоҷикӣ китоби «Сарҳади олам аз Шарқ ба Ғарб»-ро навиштааст. Ӯ ба ҷуз маълумотҳои географӣ, иқтисодӣ, таърихӣ Осиёи

Марказӣ дар бораи дигар мамлакатҳо низ ахбори пурқимат медиҳад. Ин асар барои омӯзиши таъриху география ва иқтисодиёти нимаи дуюми асри X Давлати Сомониён сарчашмаи бехтарин ҳисоб меёбад.

Илмҳои ҷамъиятшиносӣ. Дар замони Сомониён як зумра муаррихон, адабиётшиносон ба камол расида, аз худ асарҳои пурқимат боқӣ гузоштаанд. Мо дар ин ҷо чанде аз онҳоро номбар мекунем. Бузургтарини онҳо **Абӯбакри Наршахист** (899–959), ки дар деҳаи Наршаҳӣ назди Бухоро ба дунё омада, дар дарбори Сомониён вазифаи сармуншӣ (саркотиб)-ро ба зимма доштааст. Солҳои 943–944 асари машхури худ «Таърихи Бухоро» ё «Таърихи Наршаҳӣ»-ро ба забони арабӣ таълиф намудааст. Асар асосан оид ба ҳукмронии оли Сомониён, шаҳри Бухоро, ноҳияҳои атрофи он, биноҳои ҳокимони Бухоро, тавсифи Ҷӯи Мулиён, роҳҳои андозу хироч ситонидан, паҳн гаштани дини ислом ва ғайра маълумот медиҳад. Ин шоҳасар соли 1128 аз тарафи адиб ва муаррих Абӯнасири Кубовӣ ба тоҷикӣ гардонда шудааст. Нусхаҳои алоҳидаи он то замони мо расидаанд.

Асари дигари машхури таърихӣ «Таърихи Табарӣ» аст. Ин асар ба қалами **Абӯҷаъфар Табарӣ** тааллуқ дорад. Муаллиф солҳои 838–923 ҳаёт ба сар бурда, асари безаволи худро бо забони арабӣ иншо кардааст. Он аз 13 ҷилд иборат буда, бисёр воқеаҳои таърихӣ Арабу Аҷам ва халқҳои ҳамҷаворро тасвир намудааст. Аз хусуси иқтисодиёт, лашкаркашиҳои арабҳо ба Мовароуннаҳр ва қорнамоиҳои диловаронаи мардуми ин сарзамин маълумот медиҳад.

Китобро соли 963 вазири хирадманду сиёсатмадори Сомониён Абӯалии Балъамӣ ба забони тоҷикӣ гардонда, ба он «Таърихи Табарӣ» ном мегузорад. Абӯалии Балъамӣ писари вазири шӯҳратманди давлати Сомониён ва ҳомии Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ Абулфазли Балъамӣ буд. Абӯалии Балъамӣ дар давраи салтанати ду амири Сомониён Абдумалик ибни Нӯҳ (954–961) ва Мансур ибни Нӯҳ (961–976) вазифаи вазириро ба ўҳда доштааст.

Ў хангоми тарҷума ба он бобҳои нав илова кардааст ва ҳаҷми он ба 15 ҷилд расидааст. Асар минбаъд ба бисёр забонҳои Шарқ ва Аврупо тарҷума шудааст.

Табарӣ таърихи дунёро аз замони офарида шуданаш то дахсолаи дуввуми асри X навиштааст.

Муаррих **Абӯабдулло Муҳаммад** таърихи сулолаи Саффорӣро навиштааст. Яке аз муаррихони намоёни ин давра **Абӯмуҳаммад Абдуллоҳи Диноварӣ (828–889)** буд, ки дар таърих бо номи Ибни Қутайба шинохта шудааст. Вай ҳамчун нависанда ва маорифпарвари замон машҳур аст. Асари барҷастаи ӯ «Сарчашмаҳои ахбор» ном дорад. Ин асар аз 10 ҷилд иборат буда, оид ба ҷангҳо, тарзи давлатдорӣ, соҳаҳои гуногуни илм, дӯстӣ, хислатҳои хубиву бадии инсон маълумот медиҳад. Ибни Қутайба боз дигар асарҳо офаридааст, ки дар байнашон «Санъати нависандагӣ» нақши бузург дорад.

Муаррихи намоёни дигари асри X **Аҳмад ибни Сулаймони Бухорӣ** мебошад, ки таърихи пойтахти Сомониён – шаҳри Бухоро ба қалам додааст.

Абӯбакр Муҳаммади Хоразмӣ (вафоташ соли 993) дар соҳаи илми таърих ва адабиётшиносӣ хизмати босазое кардааст.

Дар солҳои 910–1009 муаррих, файласуф, мусиқишинос **Абӯабдуллоҳ Муҳаммади Хоразмӣ** умр ба сар бурдааст. Вай дар зодгоҳаш Балх ва сонитар Нишопур таълим гирифтааст. Бо даъвати вазири Сомониён Убайдуллоҳи Утбӣ ба дарбор омада, ба фаъолияти илмӣ машғул мешавад. Дар асари энциклопедиааш «Калиди илмҳо», ки 15 бобро дар бар мегирад, аз хусуси таърих, ҳуқуқ, грамматика, тиб, химия ва ғайра нақл мекунад. Дар ин асари бузург боз бисёр масъалаҳои дигар, аз ҷумла масъалаҳои андоз, истифодаи об, иқтисодиёт баён гардидаанд. Ин асар ба номи «Қомус»-и Хоразмӣ низ машҳур аст. Ӯ дар солҳои охири ҳаёташ ба Хоразм меравад ва дар он ҷо таҳаллуси «Хоразмӣ»-ро ба худ мегирад.

Дар аҳди Сомониён бисёр олимони забоншиносу адабиётшинос ба камол расида, асарҳо офаридаанд. Қосими Ҳиравӣ, Ҷаъфари Марвазӣ, Муҳаммад Абӯбакри Хоразмӣ, Исмоили Форобӣ ва бисёр дигарон аз ҷумлаи онҳоанд.

Савол ва супориш

1. Дар замони Сомониён кадом илмҳо бештар тараққӣ карда буданд? Олимони бузургтаринро номбар кунед.
2. Абӯнаصري Форобӣ кӣ буд?
3. Дар бораи Абӯрайхони Берунӣ чӣ медонед?
4. Оид ба илми тиб ва олимони ин соҳа хикоя кунед.
5. Дар бораи энциклопедисти тоҷик Абӯалӣ ибни Сино хикоя кунед.
6. Кадом асарҳои ӯро медонед ва дар Аврупо кадом асарҳояш машҳур гардида буданд?
7. Оид ба химия ва география чӣ медонед? Олимони машҳури ин соҳаро ном гиред ва тавсиф кунед.
8. Дар бораи муаррихони машҳур Абӯбакри Наршахӣ, Абӯҷаъфар Табарӣ ва Ибни Қутайба чӣ медонед?
9. Номи асарҳои ин муаррихонро гуфта диҳед.

Аз «Таърихи Наршахӣ»

«Бухороро коргоҳе будааст, миёни Ҳисор ва Шаҳристон, наздикии масҷиди Ҷомеъ ва дар ӯ бисот (гилем, палос ва ғайра) ва шодравонҳо (сарпарда, хайма ва ғайра) бофтандӣ ва болишҳо ва мусаллиҳои (ҷойнамоз) финдикӣ рост ва дуруст карданд. Аз ҷиҳати халифа аз Бағдод омили (коркун) алоҳида биёмадӣ ва он чӣ хирочи Бухоро сарф шуд. Боз чунон шуд, ки ин коргоҳ муаттал (аз истифода монда) монд ва он мардумоне, ки ин саноат мекарданд, пароканда шуданд. Андар шаҳри Бухоро устодони муайян буданд дар ин шугро. Аз вилоятҳо бозургонон (савдогар, тоҷир) биёмаданд. Чунон ки мардуми зандоначӣ (номи карбос, ки дар деҳаи Занданечи назди Бухоро бофта мешуд) карбос мебурданд ва аз он ҷо ҷомаҳо сохта бурдандӣ, то ба Шом ва Миср ва шаҳрҳои Рум бурдандӣ. Аҷаб ин буд, ки аҳли ин саноат ба Хуросон рафтанд, баъзе олати ин шугл ва он ҷомаҳо бофтанд. Бад-он обу тоб наёмадӣ. Ҳеҷ подшоҳу амир ва раису соҳибмансаб набудӣ, ки вайро аз он ҷома набудӣ. Вай сурху сафед ва сабз буд ва баъзеро мураккаб (таркибёфта) карданд ва онро алоча хонданд. Ва имрӯз зандоначӣ аз он ҷома маъруфтар аст ба ҳамаи вилоятҳо...

Зикри фатҳи Бухоро ва ислом зоҳир шудан

...Охир лашкари ислом Бухороро фатҳ карданд, ҳар боре аҳли Бухоро мусулмон шудандӣ ва чун бозгаштани риддат овардандӣ. Қутайба ибни Муслим баъд аз ҳарби Убайди Зиёд ва Саид ибни Усмон се бор эшонро мусулмон карда буд. Боз риддат оварда кофир шуда буданд, ин бори чаҳорум Қутайба ҳарб карда, шаҳро бигирифт ва баъд аз ранҷи бисёр ислом ошкоро кард ва мусулмонӣ андар дили эшон биншонд ва ба ҳар тарик қор бар эшон саҳт кард ва эшон ислом пазируфтанд (қабул карданд), ба зоҳир лайкан, ба ботин бутпарастӣ мекарданд. Қутайба чунон савоб дид, ки аҳли Бухороро фармуд то як

нима аз хонаи худҳо ва манзилҳои худҳо ба араб доданд, то араб бо эшон маҳмуд (писандида) бошанд ва аз аҳволи эшон боҳабар бошанд то ба зарурат мусулмон шаванд. Бад-ин тарик мусулмонӣ ошкоро шуд ва аҳкоми шариат бар эшон лозим гардонид ва масҷидҳо бино карданд ва осори куфр дар расми габрӣ (пайрави дини зардуштӣ) бардошт ва ҷаҳди азим мекард ҳар ки дар аҳкоми шариат тақсир кардӣ укубат мекард ва масҷиди ҷомеъ бино кард ва мардумонро фармуд, то намози одина (рузи ҷумъа) оварданд ва аҳли Бухороро мусулмони комил гардонид, иззати таоло савоби ин хайр захираи ӯ кунонд.

§ 15. МЕЪМОРИҶ ВА САНЪАТИ ОРОИШ

Бинокорӣ ва меъморӣ. Аз сарчашмаҳои хаттӣ равшан мегардад, ки дар давраи ҳукмронии Сомониён бинову қасрҳои зиёде бунёд гардидаанд, аммо то замони мо каме аз онҳо боқӣ мондаанд. Шумораи кӯшкҳои иморатҳо, сарою дӯконҳо, масҷиду мадрасаҳо ва мақбараҳо дар аҳди Сомониён афзуданд. Сохтмони биноҳои асрҳои IX–X бо санъати меъморӣ замони пешин робитаи зич дошт. Дар сохтмон бештар гил, поҳса, хишти хом, ҷӯб ба қор бурда мешуд. Дар ҳамин замон хишти пухта дар сохтмон роҳ ёфт. Биноҳои бошукӯҳ пурра аз хишти пухта сохта мешуданд, ки қомеби ба бузурге буд дар сохтмон.

Яке аз чунин сохтмонҳои нодирӣ Осиёи Марказӣ мақбараи Исмоили Сомонӣ дар Бухоро мебошад, ки дар охири асри IX ва ибтидои асри X бино ёфтааст. Меъморони ин мақбара анъанаҳои бехтарини санъати давраи Сомониён ва замони пешинро истифода бурдаанд. Зоҳиран мақбара шакли мураккаб надорад. Он як иншооти мукаабшаклест, ки болояш бо гунбаз пӯшида шудааст. Дар айни ҳол ниҳоят муносиб афтидани нақшҳои амудию уфуқии девор, зебу ороиши беруни бино тамоми иморатро бағоят нафису латиф нишон медиҳанд.

Воситаи асосии ороиши бино хишти пухта ва намуди асосии нақш тарзи гуногуни ҷидани хишт аст. Нақше, ки дар натиҷаи ба тарзи гуногун ҷидани хишт пайдо шудааст, басо оддӣ ва дар айни ҳол хеле зебо ва шинам аст. Тақрибан ҳар як ҷузъиёти тарҳу лоиҳа ва нақшу нигоре, ки дар мақбараи Исмоили Сомонӣ ҳаст, дар санъати меъморӣ қадимтари сугд ҳам ба худ як шабеҳ дорад. Мақбараи Исмоили Сомонӣ гӯё мучассамаи равану

ривочи санъати чандинасраи меъмори буда, тамоми комёбиҳои онро дар бар гирифтааст.

Мақбараи намояндаи охиринаи Сомониён Абӯиброҳими Мунтасир низ ҷолиби диққат аст. Мақбара дар наздикии деҳаи Остонабобои шаҳрчаи Каркӣ (Туркменистони имрӯза) тахминан соли 1005 бино ёфтааст. Дар байни мардум бо номи мақбараи Аламбардор ё Аламдор машҳур аст. Ин мақбара ҳам аз хишти пухта сохта шуда, чиниши хишт хеле назаррабо ва мӯхташам аст.

Мақбараи дигаре, ки то имрӯз нигоҳ дошта шудааст, мақбараи Арабато (977–978) мебошад. Ин мақбара дар деҳаи Тим (дар Каттакӯрғон, 60 километр дуртар аз нишебии кӯҳҳои Зирабулоқ, Ёзбекистони имрӯза) воқеъ гаштааст. Мақбараи Арабато ҳам бинои мукаабшакли гунбазпӯш аст, вале фақат як даромадгоҳ дорад. Тарафи даромадгоҳ пештоқи баланди мӯхташам дорад, ки бо нақши зебои барҷаста оро дода шудааст. Дар болои даромадгоҳ тоқчаҳои ороишӣ ба назар мерасанд. Барои ороиши мақбара масолеҳ ва воситаҳои гуногунро кор фармудаанд. Дар ороиши ин мақбара ҳам усули бо чидани хишт нақш партофтан, ҳам ғачкорӣ, ҳам гулпартоӣ бо хиштҳои сайқалӣ ва ҳам сабти катиба дар заминаи нақши исломӣ ва ғайра истифода шудааст. Умуман дар сохту

**Мақбараи Исмоили Сомонӣ,
Бухоро. Асри X.**

нақшунигори ин мақбара ҳам аломатҳои меъмории қадимии сугдиро дида мумкин аст, вале бештар аз он нишонаҳои нав ба назар мерасанд, ки баъдтар хеле такмил ёфта, дар осори меъмории асрҳои XI–XII равшан мучассам мегарданд.

Дар замони Сомониён боз мақбараҳои зиёде, аз ҷумла мақбараи Хоча Нақшрон дар наздикии ноҳияи Узуни вилояти Сурхандарё ва ғайра сохта шудаанд.

Ҳамаи ин мақбараҳо ёдгориҳои меъмориву таърихӣ буда, дар сарзамини Осиёи Марказӣ аз асри IX инҷониб бино ёфтаанд ва ҳар кадоми онҳо бо санъати баланди меъмориву бинокории худ бинандаро ба ҳайрат меоваранд. Ҳамаи онҳо маҳсули дасти меъморон, бинокорон, хаттотон, қошикорон, кандакорон ва наққошон мебошанд.

Дар асрҳои IX–X дар Мовароуннаҳр ва Хуросон намуди ҳавлиҳои феодалони калон тағйир ёфт, ки онҳо бештар дар шаҳрҳои калони обод (Бухоро, Самарқанд, Марв ва ғайра) сохта мешуданд. Чунон ки дида мешавад, дар ин асрҳо бинокорони тоҷик услуби меъморӣ аҷдоди худ – суғдиён, бохтариён ва дигарҳоро хеле бо маҳорат истифода бурдаанд. Дар сохтмони биноҳо ва кӯшкҳои мӯхташами феодалон ба кандакорӣ, нақшу нигор ва ориши онҳо аҳамияти калон дода мешуд.

Хунарҳои бадеӣ (санъати амалӣ). Дар солҳои мавҷудияти давлати Сомониён дигар соҳаҳои ҳунари бадеӣ, аз ҷумла оро додани зарфҳои сафолӣ, рангу бор ва нақшу нигори матоъ, қолинҳо, санъати хаттотӣ ва ғайра, ки пеш буданд, инкишоф ёфтанд ва боз ҳунарҳои нав ба миён омаданд. Чӣ тавре ки қайд шуд, ҳунари сир додани зарфҳо дар асри VIII ибтидо гирифта буд, вале дар асрҳои IX–X усулҳои сир додани маснуоти гили бағоят тараққӣ кард, ки ин ба пешравии санъати нақшу нигори зарфҳои сафолӣ сирдор шароит фароҳам овард. Намунаҳои зиёди ин санъат, аз қабилӣ кӯса, табак, кӯза ва ғайра то замони

**Мақбараи
Мунтасири
Сомонӣ.**

мо омада расидаанд ва аксарияташон барои намоиш дар музейҳо ҷой гирифтаанд. Зарфҳои сафолини дар асрҳои IX–X тайёркарда гуногун буданд. Талаботи мардум ба чунин зарфҳо рӯз то рӯз меафзуд. Дар зарфҳои рӯзгор – пиёлаву косаву табак бо хати зебову хоно чунин навиштаҷотхоро мебинем: «Хайроту баракат ба соҳиби ин чиз», «Ош шавад», «Аввали дониш талх асту анҷомаш ширин», «Саховат пешаи мардон», «Саховат посбони ҳиммату давлат аст» ва ғайра.

Аксаран нақши ин гуна зарфҳо нақши оддии исломӣ, яъне тасвири печдарпечи шаклҳои хандасӣ ва наботӣ аст, вале тасвири махлуқот, масалан, тасвири мургон низ ба назар мерасад.

Дигар навъи нақш рангубори мраммрӣ мебошад. Барои офаридани ин нақш рангҳои гуногунро бе ягон тартиби муайян болои ҳам порча-порча меомоланд ва дар ин ҳолат ягон нақши муайяни маънодор пайдо мешуд.

Ҳамчун усули иловагии ороиши зарфҳои сафолӣ усули нақр, яъне хорошида баровардани нақшро низ кор мефармуданд, ки он асосан дар зарфҳои нақшашон мраммрӣ ё худ зарфҳои сирдори сабз дида мешавад. Ҷои хорош бо сир пур карда мешуд ва дар заминаи сабзи рӯи зарф нақши барҷастае ба вуҷуд меомад, ки асосан аз тасвири шаклҳои хандасию наботӣ ва расми мургон иборат буд.

Табакӣ сирдори асрҳои IX–X. Самарқанд.

Мардуми тоҷик дар давраи давлатдорӣ худ, яъне замони Сомониён муваффақиятҳои аҷодди пешинашонро ривҷ дода, дар айни ҳол қомеъҳои дигар халқҳои ҳамсояро истифода бурда, ба онҳо навиғариҳо зам менамуданд. Ҳунарҳои бадеӣ дар иқтисодиёти Мовароуннахру Хуросон нақши бузург бозиданд. Ин ҳунарҳо чунон афзуданд, ки дар асри IX–X дигар ҳоҷати аз дигар давлатҳо овардани ҳунармандон набуд.

Хунарҳои бофандагӣ, кулолӣ, сир додани зарфҳои сафолӣ, нақшу нигори матоҳҳои гуногун ва ғайра ба дараҷаи баланди тараққиёти худ расида буданд. Дар Бухоро, Самарқанд, Хучанд, Кеш ва дигар шаҳрҳои матоҳҳои ҳархела тайёр карда мешуд. Мувофиқи маълумоти муаррих Абӯбакри Наршахӣ дар Бухоро бо номи «Байт-ут-тироз» корхонаи калони бофандагӣ кор мекард, ки устоҳо ба ғайр аз матоҳ боз қолинҳои гуногун истехсол менамуданд. Маҳсулоти онро ба бисёр мамлакатҳои шахрҳо ба савдо мебарданд. Матоҳҳои дар Самарқанд тайёршуда, аз ҷумла симгун, зарбофт, кимҳоб ва матоҳҳои абрешимӣ ном бароварда буданд. Дар ҳамин давра рохҳои аз катон (суфи қанабӣ) тайёр кардани газвори хушсифат ба вучуд оварда шуд.

Маснуоти шишагӣ, заргарӣ низ бо санъати баланд зебузинат дода мешуданд ва харидорони онҳо хеле зиёд буданд.

Савол ва супориш

1. Дар бораи тараққиёти бинокориву меъмории давраи Сомониён ҳикоя кунед.
2. Бинокорон ва меъморон кадом масолеҳи бинокориро истифода мебарданд?
3. Оид ба мақбараи Исмоили Сомонӣ ва дигар мақбараҳо чӣ медонед?
4. Дар бораи сир додани зарфҳо ҳикоя кунед ва кадом навиштаҷоти рӯи зарфро медонед?
5. Дар кадом шаҳрҳои матоҳҳои пахтагиро бисёртар тайёр мекарданд?
6. Оид ба корхонаи калонтарини Бухоро «Байт-ут-тироз» чӣ медонед ва дар он кадом матоҳҳо тайёр мекарданд?

БОБИ III

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АСРҲОИ XI–XIII

§ 16. ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ЗАМОНИ ҚАРАХОНИЁН

Инкирози давлати Сомониён. Давлати Сомониён давлати феодалӣ буд ва пурра ба манфиати заминдорону сарони дин, горди турк ва тоҷирони калон хизмат мекард. Андозҳо сол аз сол меафзуданд ва гоҳо онҳоро дар як сол ду маротиба ҳам меситониданд. Дар натиҷа шӯришҳои оммаи камбағалони шаҳру деҳот тез-тез сар мезаданд. Ба замми ин ҳокимони бисёр музофотҳо ба монанди Исфичоб, Ғазна, Ҷағониён, Хатлон ва дигарҳо ба давлати марказӣ итоат намекарданд. Онҳо ба амирони Сомонӣ асосан тӯҳфа мефиристоданду халос.

Дар нимаи дуюми асри X ба Сомониён лозим омад, ки ба муқобили ҳар гуна исёнгарон мубориза баранд. Дар давраи халқунанда барои давлати Сомониён бисёр саркардаҳои лашкар хоин баромаданд. Онҳо ханӯз пеш аз барҳам хӯрдани давлати Сомониён ба таври пинҳонӣ бо қарахониҳо дар бораи тақсими давлати ханӯз вучуддошта забон як карда буданд. Ашрофони диндор ҳам дар таназули давлати Сомониён нақши калон бозиданд. Ғорди турк ононро дар бобати барҳам додани давлати Сомониён дастгирӣ менамуд.

Мардум мурочиати Сомониёнро шунида, ба назди сарони дин рафтанд, то ки ҷӣ хел рафтор карданро ба онҳо бифаҳмонанд. Лекин сарони дин аз ҷангидан ба муқобили Қарахониён на танҳо худро дар канор гирифтанд, балки ҷунин ғатво доданд: «Агар Хониён (бо Сомониён) дар роҳи дину мазҳаб низоъ медоштанд, бар зидди онҳо ҷангидан савоб мебуд. Ҷун ҳоло байни онҳо дар талоши неъматӣ дунё задухӯрд ба амал омадааст, худро нобуд кардан ва сар ба тег додани мусулмон гуноҳ аст. Тариқи зиндагии ин мардум, яъне Хониён хеле хуб ва эътиқоди онҳо беғув аст, (бинобар ин) беҳтар аст (аз ҳама гуна мудохила) худдорӣ кард». Ин буд яке аз сабабҳои асосии барҳам хӯрдани давлати Сомониён.

Заминдорони калон ҳам кушоду равшан Қарахонихоро ба истилои Мавароуннаҳр даъват мекарданд.

Ба вучуд омадани давлати Қарахониён. Ин давлат дар солҳои 90-уми асри X дар худуди Туркистони Шарқӣ, Ҳафтрӯд таъсис ёфта буд. Асосгузори сулолаи Қарахониён Абдулқарим Бугроҳони мугулнажоди туркзабон буд. Давлати Қарахониёнро асосан ду қabilaи турк-яғмо ва чигилиҳо барпо кардаанд. Хонадони чигилӣ ба худ лақаби Арслонхон – шер ва хонадони яғмо лақаби Бугроҳон – шутурро гирифта буд. Онҳо хангоми ба давлати Сомониён ҳуҷум овардан ва забт намудани он нақши асосиро бозиданд. Ҳар ду қabila дар ихтиёри худ қувваи ҳарбӣ ва бойгарии зиёде доштанд. Давлати Қарахониёнро гоҳ яке ва гоҳ дигаре аз ин қabilaҳо идора менамуданд. Хангоми забти давлати Сомониён сардорони ин ду қabila Алӣ ва Бугроҳон нақши асосӣ бозиданд ва онҳо дар байни Қарахониён обрӯи зиёде доштанд. Дар таърих бо номи хонадони «Алиён» ва хонадони «Ҳасаниён» машхуранд.

Қарахониён соли 1005 ба лашкари охирин намоёндаи Сомониён Абӯиброҳими Мунтасир зарба зада, ба ҳукмронии ин сулола хотима доданд.

Баъди ин муборизаи байни Қарахониён ва Ғазнавиён барои ба даст даровардани мулкҳои давлати Сомониён оғоз ёфт. Дарёи Аму барои ҳар ду давлат сарҳад ҳисоб меёфт. Заминҳои тарафи шимоли дарё ба Қарахониён ва заминҳои ҷануб ба Ғазнавиён гузаштанд.

Сарзамини Қарахониён ба ду ҳокон тақсим мешуд. Ҳокони қисми шарқӣ – марказаш Баласогун ва ҳокони қисми ғарбӣ – марказаш Ўзганд.

Забти Бухоро. Ахволи давлати Сомониён аз солҳои 90 асри X рӯз аз рӯз бад мешуд ва аз ин ваъзият туркҳои қарахонӣ истифода бурда, бори нахуст соли 992 ба сарзамини Мовароуннаҳр зада даромаданд. Амири Сомонӣ Нӯҳи II хеле кӯшиш ба харч дод, то ки пеши роҳи қарахониёнро бигирад, вале дар дохили давлаташ ягонагӣ, яқдилӣ набуд. Баръакс, дуздиву горагари, душманиву хиёнат авҷ мегирифт. Дар чунин шароит лашкари қарахониён соли 999 қариб бе ҳеҷ гуна задухӯрд воридаи Бухоро шуд. Нӯҳи II роҳи Омулро пеш гирифт. Лашкари душман шаҳри Бухоро ба горагари дода, сонӣ ба бошишгоҳҳои худ баромада рафт. Нӯҳи II ба Бухоро

баргашт. Чораҳои аз дасташ омадаро андешид, вале онҳо нокифоя буданд.

Хуросон ба дасти Маҳмуди Ғазнавӣ гузашт, дар ихтиёри давлати Сомониён танҳо Мовароуннаҳр монда будо халос. Душманони давлати Сомониён ба ҷашми амир Мансур ибни Нӯх мил кашида, ба ҷои ӯ бародараш Абдумаликро ба тахт шинонданд. Ба муқобили амири нав Маҳмуди Ғазнавӣ, ки то ба наздикӣ иттифокчии амир Абдумалик буд, лашкар кашид ва дастболо шуд.

Акнун кори Қарахониён омад кард ва онҳо бо сардорӣ Насри Илокхон соли 999 ба пойтахти давлати Сомониён – шаҳри Бухоро раҳсипор шуданд. Насри Илокхон Абдумаликро фиреб дода, дили саркардаҳои лашкарро бо хилаю найранг пур кард ва ҷангро ба нафъи худ анҷом дод. Дар ҷунин лаҳзаҳои душвор ҳатто сарони дин ҳам тарафдорони Қарахониён шуданд. Нихоят, Қарахониён 23 октябри соли 999 Бухороро бо осонӣ ғасб намуданд.

Ҳукмронии сулолаи Қарахониён. Ин давлат ба мулкҳои алоҳида тақсим мешуд ва онҳоро намоёндагони Қарахониён–Илокхонҳо идора менамуданд. Онҳо ба марказ қариб итлоат накарда, аз ҷониби худ танҳо сикка мезаданд. Давлат устувор набуд, музофотҳои ноҳияҳо бо ҳамдигар ҷандон робита надоштанд. Шаҳрҳои Бухорову Самарқандро ҳокимони маҳаллӣ идора мекарданд.

Дар аввал хонадони «Алиён» дастболо буданд, вале рафта-рафта ин афзалият ба «Ҳасаниён» гузашт. Намоёндаи онҳо Юсуфи Қадархон пешвои Қарахониён шуд ва дар санъати дипломатӣ шахси намоён буд. Дар давраи ҳукмронии писараш Сулаймон, ки лақаби Арслонхонро гирифта буд, фишору тазйиқи «Алиён» афзуд ва музофоту ноҳияҳои онҳоро ба тадриҷ ғасб менамуданд. Ҳатто Мовароуннаҳрро, ки Наср ибни Али ғасб карда буд, «Ҳасаниён» кашида гирифтанд.

Аз солҳои 40 асри XI сар карда, шӯҳрати Иброҳим ибни Наср (1046–1068) афзуд. Вай аввал соҳиби мулки хурде буд ва дар ҷавониаш лақаби Бӯрӣ – Тегин дошт ва ба дасти «Ҳасаниён» асир афтада буд. Аз он ҷо ғурехта, лашкар ҷамъ намуд ва ба музофотҳои Хатлон, Ҷағониён, Вахш лашкар кашида, онҳоро ба даст даровард. Сипас ба

Мовароуннаҳр ҳамла оварда, онро тобеъ намуд. Ба ҷуз музофотҳои зикршуда боз соҳиби Ҳафтрӯд, Шош, Илок ва Фарғона шуд.

Баъди ба сари ҳокимият омадани Иброҳими Тамғочхон дигаргуниҳои назаррас ба амал омаданд. Ӯ сиёсати мустақилиро ба роҳ монд ва дар Мовароуннаҳр давлати Қарахониён пурра ташкил шуд. Ӯ Самарқандро пойтахт эълон намуд. Тамғочхон системаи андоз ва нархи маҳсулоти бозорро тағйир дод, пулро дигар кард. Дар давраи салтанати ӯ то андозае оромиву осудагӣ барқарор гардид. Ривояте ҳаст, ки ӯ гӯё дуздиро дар мамлакати худ барҳам додааст.

Фаъолияти Иброҳим Тамғочхон барои замони худ тараққиқпарвар буд. Қарахониён асосан дар нимаи дуюми асри XI дини исломоро қабул карданд ва минбаъд хусусан аз замони ҳукмронии Иброҳим Тамғочхон сар карда динро ба нафъи худ истифода мебардагӣ шуданд. Иброҳим ва ворисони ӯ худро мусулмонони мӯътақид мешумурданд ва нисбат ба диндорон хусни тавачҷӯх доштанд. Иброҳим дар муборизаи зидди эътирози мардум динро пушту паноҳи худ медонист. Дар замони ӯ дар Мовароуннаҳр байни мусулмонон ва ҳар гуна бидъат (ба қоидаҳои шариат итоат накардан), ки дар онҳо эътирози мардуми мазлум ба муқобили тартиботи мавҷуда акс меёфт, муборизаи шадид мерафт. Ашрофон меқӯшиданд, ки тадричан Иброҳим ва дигар хонҳоро ҳамчун дастнишондаи худ истифода баранд, ки ин зиддиятхоро пурзӯр менамуд ва дар натиҷа чандин фақехон (донишмандони шариат) ба қатл расонда шуданд.

Иброҳим чанде пеш аз вафоташ тахтро ба писараш Шамс-ул-малики Наср супорид ва ӯ қорҳои падарашро каму беш давом дод. Қарахониён шарқи Фарғонаро аз ӯ қашида гирифтанд ва шаҳри Хучанд барои ҳар ду давлати Қарахониён сарҳад ҳисоб меёфт.

Минбаъд давлати Қарахониён гирифтори тохтутози сулолаи Салҷуқиён – қабилаҳои бодиянишини Оғуз гардид. Салҷуқиён аввал ноҳияҳои алоҳидаро ба даст дароварда, баъд ба Мовароуннаҳри Марказӣ ҳучум карданд. Ниҳоят, соли 1089 Маликшоҳи Салҷуқӣ аз дарёи Аму гузашта, аввал Бухоро ва баъдтар Самарқандро тасарруф намуд. Салҷуқиён хонадони Қарахониёнро нест накарда ва

мустакилияташонро ҳам пурра бархам назаданд. Салчукиён ҳукуки ба корҳои Қарахониён даҳолат карданро дар дасти худ нигоҳ медоштанд, вале ба Қарахониён руҳсат дода шуда буд, ки аз байни хонадони Қарахониён хони худро интихоб кунанд.

Намояндаи бонуфузтарини хонадони Қарахониён Муҳаммад Арслонхон (1102–1130) буд. Вай қариб сӣ сол салтанат рондааст. Дар ин давра ӯ бо корҳои шоями биносозӣ ва дастгирии ашрофу рӯхониён шӯҳрат ёфт, вале муддате нагузашта рӯхониён ба муқобили Арслонхон суїқасд карданд. Арслонхон тавонист онро бархам занад.

Аз нимаи дуюми асри XII (соли 1156) Қарахониёни шарқӣ, яъне «Ҳасаниён» Самарқандро ба даст дароварданд ва он пойтахти тамоми кишвар ҳисоб меёфт. Мовароуннаҳр низ бори дуюм ба дасти онҳо гузашт.

Дар ин давра садрҳо (райсон)-и Бухоро соҳиби обрӯи зиёд шуданд ва дар амал Бухороро идора мекарданд. Онҳо намояндагони рӯхониёни олимартаба буданд. Асосгузори ин сулола Ҷаҳеҳи машҳур Абдулазиз ибни Умар буд. Ӯ худро аз авлоди халифа Умар медонист. Солҳои 1202–1203 Султон Санҷар ўро садри Бухоро таъйин намуд. Вай бо ҳамин роҳ меҳост пушту паноҳи худро пайдо кунад. Садрҳои Бухоро на танҳо ба корҳои динӣ, балки ба корҳои давлатӣ низ даҳолат мекардагӣ шуданд. Онҳо гоҳ Салчукиён ва гоҳ Қарахитойҳо дастгирӣ менамуданд, барои онҳо хироҷ мегундоштанд ва дар айни замон пур кардани қисаи худро ҳам фаромӯш намекарданд. Дар натиҷа дар дасти онҳо сарвати зиёде ҷамъ шуда буд.

Давлати Қарахониён зиёда аз дусад сол ҳукмронӣ кард ва аз солҳои аввали мавҷудияташ ба муқобили давлатҳои Ғазнавиён, Салчукиён, Қарахитойҳо ва давлати Хоразм мубориза мебард.

Қарахониён ва Қарахитойҳо. Қабिलाҳои сершумори қарахитойҳо (қидониёни сиёҳ, хитойҳои сиёҳ), ки дар водии Тарим маскун буданд, соли 1125 империяи бузургашонро барпо намуданд, ки ҳудуди он то шимолу шарқии дарёи Енисей мерасид. Муаллифони муслмони замон, ки тарзи давлатдорӣ, ҷангҳо ва муборизаи қидониёнро тасвир намудаанд, онҳо ҳамчун Қарахитойҳо ба қалам додаанд. Қидониён, яъне Қарахитойҳо дар аввали солҳои 20-уми

асри XII Ҳафтрӯдро гасб намуда, соли 1125 давлати мустақили худро таъсис доданд, ки пойтахташ шаҳри Баласогун дар соҳили дарёи Чу воқеъ гашта буд.

Онҳо заминҳои Қарахониёнро шарқиро забт намуданд ва барои заминҳои Қарахониёнро гарбиро гасб кардан тайёри медиданд.

Соли 1287 Қарахитойҳо дар ноҳияи Хучанд пайдо шуда, ба лашкари Махмуди Қарахонӣ зарбаи саҳт заданд. Дар ин муҳориба бисёр қabilaҳои турки бодиянишин ба Қарахитойҳо кӯмак карданд. Ҳатто қabilaи қарлуқҳо, ки аввал тарафдори Қарахониён буд, зидди онҳо бархост.

Задухӯрди шадидтарини байни Қарахитойҳо аз як тараф ва Қарахониёну Салҷуқӣҳо аз тарафи дигар соли 1141 дар дашти Катвони назди Самарқанд ба вуқӯъ пайваст, ки дар он лашкари муттаҳидаи иттифокчиён торумор гардид. Қарахитойҳо сулолаи Қарахониёнро барҳам надоданд, вале онҳо дар итлоати Қарахитойҳо буданд. Дар Самарқанд ба ҷои Махмуди фироркарда, бародараш Иброҳим ба тахт нишаст. Вазифаи ӯ аз гундоштани андоз ва ба Баласогун (маркази Қарахониёнро шарқӣ) фиристодани он иборат буд. Ҳокимони Балх ва Хоразм ҳам ба Қарахитойҳо андоз медоданд, вале ба қорҳои дохилии Қарахониён ҷандон даҳолат намекарданд.

Қарахониёнро шарқӣ, яъне «Ҳасаниён» дар Фарғона ҳокимиятро нигоҳ медоштанд ва онҳо соли 1156 Самарқандро ба даст дароварданд. Аз ҳамин вақт сар карда Мовароуннаҳр дубора ба дасти Қарахониён гузашт. Шумораи маъиубон ва ҳалокшудагон ба 30 ҳазор мерасид, ки ин дар таърихи се сулола (Салҷуқӣҳо, Қарахониён, Қарахитойҳо) нақши махсус дорад. Сарвари Салҷуқӣҳо Султон Санҷар ва хони Қарахониён Маҳмуд ба тарафи Тирмиз гурехтанд.

Қарахитойҳо Мовароуннаҳри Марказӣ ва Бухороро ҳам ба даст дароварданд. Ғалабаи Қарахитойҳо соҳти давлатдорӣи Қарахониёнро дигар накард. Аз онҳо танҳо ба нафъи сардори Қарахитойҳо хироч ситонида мешуд. Онҳо ҳам мисли Салҷуқӣҳо ба қорҳои дохилии Қарахониён ҷандон даҳолат намекарданд. Хонҳои онҳо мисли пеш аз байни ашрофи сулолаи Қарахониён таъйин мешуданд.

Савол ва супориш

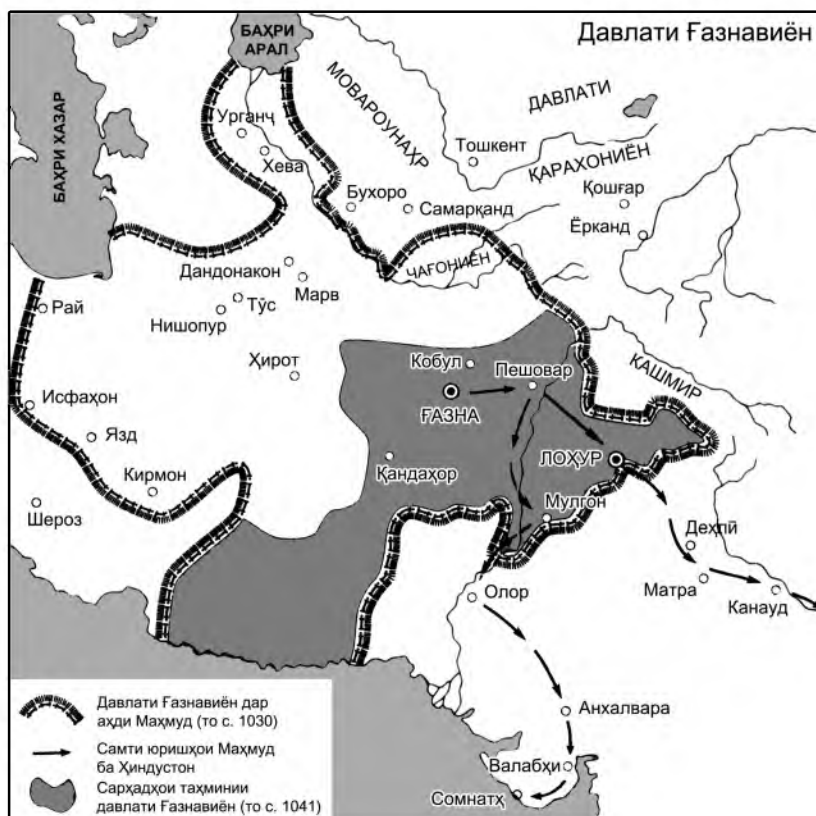
1. Қарахониён кай ва чанд маротиба ба Бухоро хучум карданд?
2. Чаро онҳо Бухоро бо осонӣ забт карданд?
3. Сарварони дин хангоми ба Бухоро хучум кардани Қарахониён чӣ гуфтанд?
4. Давлати Қарахониён дар ҳудуди кадом давлатҳо ба вучуд омад? Оид ба Қарахониёни шарқӣ ва Қарахониёни ғарбӣ нақл кунед.
5. Кадом шахрҳо пойтахти Қарахониён буданд?
6. Дар бораи Иброҳими Тамғочхон ҳикоя кунед.
7. Давлати Қарахониён чанд сол вучуд дошт ва ба муқобили кадом халқҳо ҷангидааст?
8. Кидониҳо аз кадом қabilaанд ва аз қучо омада буданд?
9. Аз хусуси мухорибаҳои Қарахониён ва Қарахитиҳо (Кидониҳо) нақл кунед.
10. Қарахитиҳо кадом ҳудудҳоро забт карданд?

§ 17. ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ЗАМОНИ ҒАЗНАВИЁН

Таъсиси давлати Ғазнавиён. Давлати Ғазнавиён давлати феодалии нимаи дуюми асри X буда, ба туфайли суғанди шудан ва тадриҷан барҳам ҳурдани давлати Сомониён ба вучуд омадааст. То охири асри X, (то соли 999) давлати Сомониёнро ба ном (руякӣ) мешинохт. Давлати Ғазнавиён дар Афғонистон барпо шудааст. Шаҳри Ғазна пойтахташ буд ва ин сулола номашро аз ҳамин шаҳр гирифтааст.

Дар таъсиси давлати Ғазнавиён хизмати Аллтегин калон аст. Вай дар дарбори Сомониён аз гулом – нӯқари оддӣ то мансаби хоҷиби бузург расид. Дар синни 35-солагӣ мартабаи сипахсолор (сарфармондеҳи лашкар)-ро гирифт. Яке аз сарватмандони замон буд. Соли 961 ҳокими Хуросон таъйин шуд ва заиф шудани давлати Сомониёнро истифода бурда, дигар ба он итоат накард. Ниҳоят, дар байни ӯ ва амири Сомониён дар Балх задухӯрд руӣ дод ва Аллтегин зафар ёфт. Баъди ин ба шаҳри Ғазна лашкар кашида, дар ҷанги хунино дарозмуддат галаба ба даст даровард.

Дар замони Алптегин яке аз хешовандонаш Сабуктегин, ки ин ҳам дар гузашта гулом буд, ҳамчун лашкаркаш ном мебарорад. Сабуктегин асосгузори сулолаи Ғазнавиён (963–1186) буд. Баъди вафоти Алптегин сарбозон Сабуктегинро амири Ғазна интихоб мекунанд. Дар замони салтанати ӯ ҳудуди давлати Ғазнавиён аз ҳисоби ғасби музофотҳои Афғонистон васеъ мешавад. Сабуктегин дар яке аз ҷангҳои ҳокимони Балх ва Хуросон ба амири Сомонӣ Нӯҳи II кӯмак карда буд ва ӯ барои хизматаш Хуросонро ба писари Сабуктегин Маҳмуд бахшид. Даре нагузашта (соли 997) Сабуктегин вафот кард. Ба тахт писари калони Сабуктегин Маҳмуд (998–1030) нишаст.

Вақте ки ба сарҳади давлати Сомониён аз тарафи шимол сулолаи Қарахониён ҳучум овард, Маҳмуд ҳам аз тарафи ҷануб ба муқобили Сомониён барҳост ва тамоми заминҳои Хуросонро истило намуд.

Солҳои салтанати Маҳмуд солҳои ба авҷи тараққиёти худ расидани давлати Ғазнавиён буд.

Ҷангҳои Султон Маҳмуди Ғазавӣ. Ҳаёти Султон Маҳмуд қариб дар ҷангҳои горагара нагузашт. Аз ҳисоби заминҳои ғасбнамудааш ҳудуди давлаташро васеъ мекард. Вай дар давоми 32 соли давлатдорӣ ба давлатҳои дуру наздик бисёр лашкар кашида, ҷандин мамлакатҳои ободро хароб ва ҳазорҳо оилаҳо бехонумон кардааст. Баъди забти қисми бузурги заминҳои Сомониён танҳо ба як Ҳиндустон зиёда аз 15 маротиба лашкар кашидааст. Ӯ истилогарии худро дар зери пардаи «газавот» (ҷанги муқаддас барои дин) давом медод. Халифаи араб ӯро барои чунин амалиётҳо дастгирӣ менамуд.

Султон Маҳмуд дар таърих ҳамчун золими хунхор ном баровардааст. Вай на барои паҳн намудани дини ислом, балки барои ба даст даровардани сарват ва гуломон меҷангид. Дар замони ӯ ҷосусӣ, игвогарӣ аз қафои ҳокимон, инчунин одамони каму беш машҳур авҷ гирифта буд. Ҳатто аз қафои писари ҳуда – Масъуд ҷосус монда буд.

Мамлакатҳои забткардаашро ба торочи лашкар медод ва осори тамаддуни гузаштаро нест мекард. Аксар вақт дар ҳақи мардуми заҳматкаш ба истилои ӯ гирифтورشуда амалиётҳои ваҳшиёнаро раво медид. Масалан, соли 1019 ҳокими қалъаи Маҳован (ё Моҳобон) пеш аз омадани Султон Маҳмуд гурехта буд. Ӯ ҳаминро асос карда, тамоми мардумашро аз дами тег гузаронд.

Солҳои 1010–1011 ба давлати тоҷикон, ки дар вилояти кӯҳии Ғур (қисми ғарбии Афғонистони имрӯза) воқеъ гашта буд, лашкар кашид ва ба талафоти зиёд нигоҳ накарда, як қисми онро ғасб намуд. Соли 1017 давлати Хоразмро барҳам дода, заминашро ба даст даровард. Ҷангҳо барои Султон Маҳмуд манбаи бойшавӣ буданд. Масалан, дар яке аз ин ҷангҳо соли 1019 дар Ҳиндустон сарвати зиёде ба даст даровард ва аз он ҷо бо 57 ҳазор

гулом ва 350 фил ба Ғазна баргашт. Соли 1024 ба Балх омада, аз дарёи Аму гузашта Чағониён, Қубодиён ва Хатлонро тасарруф кард.

Султон Маҳмуд лашкари боинтизом ва барои ҳамон замон таълимгирифтаи хубе дошт. Ҷанговароне, ки тартибу интизомро вайрон мекарданд, гирифтори ҷазоҳои саҳти ҷисмонӣ мешуданд ва ҳатто қатл мекардиданд. Сарбозон дар ихтиёри худ филҳои ҷангӣ, мошинҳои қалъашикану сангандоз ва барои аз дарёҳо шино карда гузаштан салҳо (амад)-и махсус доштанд. Дастаҳои ҷангии ӯ асосан аз гуломони зархариди таълимгирифтаи турк, тоҷикон ва намояндагони дигар халқҳои Осиёи Марказӣ ва дигар халқҳо иборат буданд. Дар замони ҳукмронии вай шумораи гуломон ҷунон зиёд шуд, ки маҷбур шуд барои онҳо биноҳои нав созад. Худуди давлати Султон Маҳмуд аз ҳисоби забти заминҳои нав ба нав ҳеле зиёд шуд. Заминҳои шимол ва шимолу ғарбии Ҳиндустон, Чағониёну Қубодиёну Хатлон, Хоразму музофотҳои кунунии Эрон – Исфохон, Рай, инчунин дигар вилоятҳо ба қаламрави ӯ дохил мешуданд.

Ҳамаи ин муҳорибаҳою забткориҳои Султон Маҳмуд бори ғароне буданд бар дӯши мардуми заҳматкаш. Ӯ пеш аз ҳар як лашкаркашӣ аз халқ андозҳои зиёде мерӯнд. Мардуми қаламрави худро ба ду гурӯҳ–гурӯҳи ҷанговарон ва гурӯҳи авом ҷудо мекард. Ба ҷанговарон дар чор моҳ як бор маош меодод ва аз лашкариён иҷрои ҳама гуна фармонҳояшро талаб менамуд. Халқи авом бошад, мебоист барои таъмини лашкари сершумор ва мансабдорони давлатӣ сари вақт андозхоро супоранд ва амрҳои Маҳмудро бечуну ҷаро ба иҷро бирасонанд.

Таназули давлати Ғазнавиён. Сатҳи зиндагии мардум беш аз пеш паст мешуд ва соли 1011 Хуросонро қатъӣ фаро гирифт. Ҷунон ки сарчашмаҳои таърихӣ шаҳодат медиҳанд, дар Нишопур ҳазорон нафар одамон аз гурӯҳнағӣ ғавтиданд. Гурӯҳнағиву қатъӣ ҷунон таъсир карда буд, ки дар баъзе ҷойҳо одамон гурбаю сағҳоро кушта меҳурданд. Султон Маҳмуд метавонист пеши ин фалокатро бигирад, вале ҷорас наандешид.

Ба туфайли ҷангҳои пай дар пай мардуми камбизоат боз ҳам муфлистар шуд. Ба ҷуз андозҳои давлатӣ

кишоварзон ва дигар табақаҳои камбагал маҷбуриятҳои зиёдеро, аз қабилҳои сохтмони роҳҳо, пулҳо, қасрҳо, кандани ҷӯйҳои нави обёрӣ, таъмири каналҳои пешина ва ғайраро бемузд адо менамуданд.

Султон Маҳмуд ба муқобили ҳар гуна бидъатҳо (ҷараёнҳои динӣ) – қарматҳо, исмоилиҳо ва ғайра муқориза мебард. Аз ин бидъатҳо аз ҳама бештар пайравони қарматҳо талаф шуданд. Танҳо соли 1029 ҳазорон нафари онҳоро аз дами тег гузаронд ва молу мулкашонро мусодира намуд.

Султон Маҳмуд шахси бераҳм ва ҳасис буд. Новобаста ба ҳислатҳои бадаш, вай лашкаркаши бузург ва матинирода ҳисоб меёфт. Дар замони ӯ шаҳри Ғазна ба шаҳри зебову сераҳоӣ табдил ёфт. Ӯ аз ҳисоби бойгарии истилокардаш биноҳои боҳашамат месохт. Дар шаҳр шумораи қасрҳо, мадрасаҳою масҷидҳо ва кушкҳои давлатмандон меафзуд. Ғазна ҳамчун шаҳри тиҷорату пешаварӣ ва тамаддун шӯҳратманд гашта буд. Вай дар бораи тавсиф ва мадҳи худ ва хонадони Ғазнавиён шоирону олимони зиёдеро ба дарбор даъват мекард. Аз рӯи гуфтаи муаррихон бо сарвари Абулқосим Унсурӣ дар дарбори ӯ 400 шоир гирд омада буд. Бо вучуди ин соҳаҳои кишоварзӣ, ҳунармандӣ ва робитаҳои байни музофотҳо рӯ ба таназзул мениҳоданд. Ҳамаи ин, хусусан баъди вафоти Султон Маҳмуд (1030) хеле баръало ҳис карда мешуд. Дар замони ҳукмронии писараш Масъуд ин зиддиятҳо тезтунд шуданд. Дар давраи салтанати ӯ зулм ба мардум аз ҳад гузашт. Баъзе ҳокимон ба ҳукумати марказӣ итоат накарда, бо ихтиёри худ андозҳои нав бар дӯши мардум бор мекарданд. Порахӯрӣ авҷ гирифта буд, ки аз ин ҳуди Масъуд ҳам рӯй намегардонд. Дар натиҷа соли 1030 дар Тӯс бар зидди тартиботи мавҷуда ва давлатмандон шӯриш сар зад.

Музофоти Хоразм, ки дар итоати Ғазнавиён буд, соли 1034 аз итоати онҳо баромад ва бо Қарахониёну Салҷуқиён забон як карда, ба Хуросон ҳамла оварданд. Соли 1035 туркҳои Салҷуқӣ ба Хуросон лашкар кашида, қисми зиёди онро бо шаҳри Нишопур ба даст дароварданд. Масъуди Ғазнавӣ соли 1040 дар наздикии Дандонакон (наздикии Марв) аз Салҷуқиҳо шикаст хӯрд. Бо ҳамин ҳукмронии

Ғазнавиён дар Хуросон ба охир расид. Дар ин чанг, ки яке аз чангҳои шадидтарини халқҳои Осиёи Марказӣ ҳисоб меёбад, сарватмандони Нишопур ва Марв Салчукиёнро дастгирӣ намуданд.

Салчукиён дар мухорибаҳои минбаъда борҳо бар Ғазнавиён дастболо шуданд. Дар байни Ғазнавиён ягонагӣ набуд ва барои тахт шуда саргарми бародаркушӣ буданд. Даре нагузашта, Масъуд соли 1041 аз ҷониби тарафдорони бародаронаш кушта шуд. Салчукиён ба Хуросон, Балх ва Ҳирот соҳиб шуданд. Давлати Ғазнавиён бошад, ба тадриҷ суст мешуд.

Лашкари давлати Ғуриён (давлати тоҷикон, ки охири асри XII ва аввали асри XIII дар қисми ғарбии Афғонистон ба вуҷуд омада буд) соли 1151 шаҳри Ғазнаро ба даст даровард ва Ғазнавиён мачбуран ба Ҳиндустон гурехта, шаҳри Лоҳурро пойтахт карданд, вале Ғуриҳо соли 1186 ба он ҷо ҳам лашкар кашида, давлати Ғазнавиёнро аз байн бурданд.

Савол ва супориш

1. Дар бораи давлати Ғазнавиён нақл кунед.
2. Султон Маҳмуд бо кадом давлатҳо чангидааст?
3. Оид ба шахсияти Султон Маҳмуд чӣ медонед?
4. Кадом замини имрӯзаи Тоҷикистон ба ҳаёати давлати Султон Маҳмуд дохил мешуд?
5. Пойтахти давлати Ғазнавиён кадом шаҳр буд ва он аз ҳисоби кадом бойгарӣҳо обод мегашт?
6. Султон Маҳмуд ба Ҳиндустон чанд маротиба лашкар кашид ва чӣ қадар сарват ба даст даровард?
7. Сабаби рӯ ба таназзул овардани давлати Ғазнавиёнро гуфта диҳед. Дар бораи шӯришҳои халқӣ ва бедодгарӣҳои Султон Маҳмуд нақл кунед.
8. Аҳволи мардуми захматкаш – кишоварзон, хунармандон ва дигар табақаҳои аҳолии чӣ хел буд?
9. Алптегин ва Сабуктегин дар гузашта кӣҳо буданд ва минбаъд барои таъсис додани давлати Ғазнавиён чӣ нақше бозиданд?
10. Асосгузори давлати Ғазнавиён кӣ буд?
11. Султон Маҳмуд ба давлати Сомониён, ки то ба наздикӣ дӯсти қарин буд, хиёнат карда, кадом музофотҳои онро забт намуд?

§ 18. ДАВЛАТИ САЛЧУКИЁН

Таъсиси давлати Салчукиён. Дар миёнаи асри XI дар Осиёи Марказӣ давлати Салчукиён ба вучуд омад. Қабिलाҳои бодиянишини туркзабони оғуз бо сардории Салчуқ – асосгузори сулолаи Салчукиён дар аввал дар даштҳои шимолӣ водии Зарафшон мезистанд. Онҳо аз пайи чарогоҳҳо шуда, заминҳои навро ғасб намуданд. Салчукиён дар муборизаи зидди Қарахониён ба Султон Махмуди Ғазнавӣ ёрии калон расонданд. Махмуд бошад, барои дар Хуросони Шимолӣ маскун шудани онҳо розигӣ дод. Аммо дере нагузашта ин дӯстӣ ба душманӣ табдил ёфт. Султон Махмуд соли 1025 ба Салчукиён рухсат дод, ки дар музофотҳои Абевард, Сарахс (худуди Хуросон) зиндагӣ кунанд ва чарогоҳҳои сералафро истифода баранд. Ин хатои калони Ғазнавиён буд. Байни мардуми муқимӣ ва Салчукиён вазъи нохуш ба миён омад. Султон Махмуд танҳо бо воситаи силоҳ тавонист Салчукиёнро аз ин чарогоҳҳо биранад.

Баъди вафоти Султон Махмуд (соли 1030) Салчукиён борҳо шӯриш бардоштанд ва дигар ба Ғазнавиён итоат намекарданд. Соли 1035 байни онҳо ҷанг сар шуд ва писари Султон Махмуд шикаст хӯрда, қисми зиёди Хуросону Нишопурро аз даст дод. Сипас Масъуд қувваи зиёде гун карда, ба муқобили Салчукиён бархост. Соли 1040 дар ноҳияи Дандонакон (назди Марви Туркманистони имрӯза) муқорибаи хунине ба вуқӯъ пайваست. Ин дафъа ҳам лашкари Ғазнавиён бо сардории Султон Масъуд торумор гардид ва бо ҳамин ҳукмронии Ғазнавиён дар Хуросон хотима ёфт. Ин ҷанг дар таърихи мардуми Осиёи Марказӣ ҷанги шадидтарин буд.

Баъди ин Масъуд ва писараш Мавдуд борҳо бар зидди Салчукиён сар бардоштанд, вале ҳар дафъа ба ноқомӣ дучор мешуданд. Давлати Ғазнавиён рӯз аз рӯз заиф мешуд ва он шӯҳрати пешинааш аз даст мерафт. Нихоят, соли 1187 ҳамчун давлат аз байн рафт.

Саркардаи Салчукиён Тугрул (1038–1063) – набераи Салчуқ ҳудро ҳокими тамоми Хуросон эълон кард. Задухӯрдҳои пай дар пай, андозҳои бешумору гарон мардуми камбағалро хонабардӯш менамуд.

Ашрофи дин, ки нуфузашон хеле суғардида буд, дарҳол ба тақягоҳи Салҷуқӣён табдил ёфтанд.

Васеъшавии замини Салҷуқӣён. Даре нагузашта Тугрул мамлакатҳои Хоразм, Эрони Ғарбӣ, Курдистон, Арманистон, Озарбойҷон ва Ироқро ба тасарруфи худ даровард. Салҷуқӣён дар Шарқ музофотҳои Балх, Тирмиз, Бухоро ва Самарқандро забт намуданд. Давлати Қарахонӣро ба итоати худ дароварданд. Тугрул шаҳри Райро (дар Эрон) пойтахт эълон намуд ва шаҳри Марв пойтахти бародараш Чағрибек қарор гирифт.

Халифаи Аббосӣён дигар илоҷ наёфта, маҷбуран Тугрулро ҳамчун Султон ва подшоҳи Шарқи Ғарб эълон кард. Тугрул халифаро чандон намешинохт.

Баъди вафоти Тугрул бародараш Алпарслон (1063–1072) ба сари ҳокимият омад ва замини Салҷуқӣёнро аз ҳисоби забткориҳо хеле васеъ намуд. Дар аҳди салтанати Ҷалолуддини Маликшоҳ (1072–1092) давлати Салҷуқӣён

хеле ривочу равнақ ёфт. Лашкари Маликшоҳ ба Ғарб юриш карда, Ғурҷистони Шарқӣ, қисми Осиёи Хурд, Сурия ва Фаластинро ба даст даровард. Иқтидори давлати Салҷуқиён аз ҳар ҷиҳат афзуд. Барои Маликшоҳ сохти давлатдории Сомониён намуна буд ва бо ҳар восита мекушид онро дар ҳудуди давлати худ ҷорӣ намояд. Вай ба дарбораш одамони бомаърифатро ҷамъ мекард. Онҳо корҳои илмӣ-тадқиқотиро ба роҳ мемонданд. Вазири хирадманди ӯ – муаллифи асари машҳур «Сиёсатнома», Низомулмулк дар пойдор гардондани давлати Салҷуқиён ва аҳли адабро ба дарбор ҷамъ намудан хизмати босазое кардааст.

Ҳудуди давлати Маликшоҳ хеле васеъ буд. Он аз Баҳри Миёназамин то сарҳади давлати Чин тӯл мекашид ва қариб тамоми мамлакатҳои мусулмони Осиёи Марказиро дар бар мегирифт. Пойтахташ шаҳри Исфакон буд. Чунин давлати бузург бо қувваи силоҳ нигоҳ дошта мешуд ва аз охири асри XI суғшудан гирифт. Пас аз Маликшоҳ муборизаи байниҳудии хонадони Салҷуқиён барои тахт сар шуд ва аз онҳо дар ин мубориза ҳокими Хуросон – Санҷар голиб баромад. Мулкҳои алоҳида ба ҳам робитаи мустақкам надоштанд ва ба ҳукумати марказӣ сар намефуруварданд.

Муборизаи Султон Санҷар. Соли 1118 давлати бузурги Салҷуқиён асосан ба ду қисм ҷудо шуд. Ба қисми якум Эрони Ғарбӣ, Озарбойҷон, Ироқ дохил шуданд. Пойтахташ шаҳри Ҳамадон буд. Қисми дуюм аз Хуросон, Мовароуннаҳр, Хоразм, Сиистон иборат буд ва пойтахташ чун пештара Марв қарор гирифт. Шаҳр хеле ободу зебо гашта, маҳаллаҳои махсуси ҳунармандон, тоҷирон ва бозорҳо дошт. Мадрасаҳою китобхонаҳо шаҳрро хеле машҳур гардонданд.

Султони ҳаштумини Салҷуқиён Санҷар номи Султони бузургро гирифт.

Давлати Салҷуқиён дар чунин ҳолат гирифтори ҳуҷуми пай дар пайи қабилҳои Қарахитоиҳо (қидониҳо) гардид. Соли 1141 дар байни Салҷуқиҳо ва Қарахитоиҳо дар дашти Катвон (наздикии Самарқанд) ҷанги шадид ба вуқӯъ пайваст. Дар он лашкари Салҷуқиён бо сардории Султон Санҷар шикаст хӯрд ва тамоми Мовароуннаҳр ба дасти Қарахитоиҳо гузашт. Аз ин вазъи қулай ҳокими Хоразм

истифода бурда, аз итоати Салчукиён баромаданӣ шуданд. Онҳо се маротиба ба муқобили Салчукиён бархостанд, вале натиҷае ба даст надароварданд. Бо вучуди ин давлати Салчукиён рӯз аз рӯз заиф шуд.

Ба замми ин дар музофоти Балх қабилаҳои кӯчманчии оғуз ба муқобили бедодгариҳои ашрофи Салчуқӣ шӯриш бардоштанд. Султон Санҷар барои паҳш кардани он лашкар кашид, аммо шикаст хӯрда, ҳудаш асир афтод. Вай соли 1156 аз асирӣ гурехта, роҳи пойтахташ – шаҳри Марвро пеш гирифт ва дере нагузашта вафот кард. Ниҳоят, Салчукиён аз бисёр музофотҳои мулкҳои маҳрум гаштанд ва давлаташон соли 1190 қомилан барҳам хӯрд.

Аз мулкҳои собиқӣ давлати Салчукиён дар Осиёи Марказӣ Хоразм истиқлолият ба даст оварда, шӯҳраташ беш аз пеш меафзуд.

Дар ҳамин давра бисёр туркҳои салчуқӣ дар водии Осиёи Марказӣ маскан мегиранд. Дар шаҳрҳои тоҷикнишин маҳаллаҳои туркҳои пайдо мешаванд. Шумораи мардуми бо ду забон гап мезадагӣ – ҳам ба забони тоҷикӣ ва ҳам ба забони туркӣ меафзояд.

Ҷаъолияти Низомулмулк. Яке аз бузургтарин донишмандон ва сиёсатмадорони замони Салчукиён Абӯалӣ Ҳасан ибни Алӣ буд, ки барои пойдор намудани ин давлат ва умуман тарзи давлатдорӣ хизмати бузурге кардааст. Ӯ дар таърих бо номи Низомулмулк машҳур аст. Низомулмулк соли 1017 дар музофоти Тӯси Хуросон ба дунё омадааст. Дар аҳди ду султони салчуқӣ – Алпарслон ва Маликшоҳ вазифаи вазириро ба ӯхда доштааст. Ҷаъолияти харҷонибаи ӯ хусусан дар замони ҳукмронии Маликшоҳ ривочу раванқ ёфтааст. Ин марди фозил қариб 30 сол (1063–1092) давлатро идора кард. Маҳз ба туфайли қордониву хирадаш ба гирифтани номи «Низомулмулк» сазовор гаштааст.

Вай дар қорҳои идораи давлат таҷрибаи давлати Сомониёнро дар ҷои аввал мегузошт. Мисли Сомониён идораи давлатиро ба низом дароварда, анъанаҳои фарҳангии онро аз нав зинда кард. Барои ба худсариҳои саркардаҳои лашкар ва ашрофон хотима додан ва ба ҳокимияти онҳо фишор овардан қувваи зиёдеро ба харҷ дод.

Низомулмулк ҳамаи ин дигаргуниҳоро барои он ба роҳ мемонд, ки рӯзгори мардumi заҳматкаш беҳтар гардаду ба ҳазинаи Салчуқиён ҳар чӣ бештар даромад шавад. Ҳамаи ин ба пешравии кишоварзию хунармандӣ ва тичорат кӯмак мерасонд. Қатъи назар аз ин кӯшишу гайрати ин марди наққор аҳволи халқи мазлум чун пештара вазнин бошад ҳам, ба ҳар ҳол мардум аз задухӯрдҳои қабилавии байни феодалон, инчунин аҷнабиён наҷот ёфт.

Сатҳи маданияти Салчуқиёни кӯчманчӣ назар ба мамлакатҳои забткардашон, хусусан Мовароуннахру Хуросон хеле паст буд. На танҳо хизматчиёни дараҷаи миёна, балки султонҳои бузурги онҳо, аз ҷумла Тугрул ва Алпарсон бесавод буданд. Аз ҳамин сабаб шахсони фозили халқҳои Мовароуннахру Хуросон, яъне тоҷикону форсҳо ва туркони муқимгаштaro ба қорҳои давлатӣ ҷалб менамуданд.

Хизмати Низомулмулк дар ташкили мактабу мадрасаҳо басо бузург аст. Бо кӯшишу гайрати ӯ дар шаҳрҳои қалонтарини давлати Салчуқиён – Нишопур, Ҳирот, Балх Марв, Бағдод ва гайра мадрасаҳо таъсис ёфтанд. Вай таъкид менамуд, ки дар сари давлат бояд ҳар чӣ бештар донишмандон ҷой гиранд. Ӯ соли 1079 тақвими навро тартиб дод, ки ба он дӯсти ҷавониаш шоир ва олими машҳур Умари Ҳайём илова ва тасҳеҳ дароварда буд. Ин тақвим дар Аврупо аз тарафи Папа (саррӯхонии католикҳо) Григорий XIII танҳо соли 1582 интишор гардид. Низомулмулк асари машҳури худ «Сиёсатнома»-ро бо забони тоҷикӣ таълиф намудааст, ки аз хусуси тарзи давлатдорӣ, одоби ахлоқ, муомилаву рафтор, таъмину нигоҳ доштани лашкар, ҳазинадорӣ, муомила бо вазирону амирон, қозихову хизматчиён ва дигар табақаҳои мардум нақл мекунад. Муаллиф менависад, ки ҳар як сарвари давлат бояд чунин ҳислатҳоро доро бошад: адолат, инсоф, андеша, ростқавлӣ, ҳиммат, хайрхоӣ, инсондӯстӣ, инсонпарварӣ. Дар «Сиёсатнома» усулҳои давлатдории Салчуқиён, баъзе исёну шӯришҳои дар ин давра рухдода таҷассум ёфтаанд. Ин асар ба бисёр забонҳои ҷаҳон тарҷума шудааст.

Тамоми фаъолияти ин марди бузург барои пойдор намудани давлати Салчуқиён равона гардида буд. Ин

дигаргуниҳо ва ба танзим даровардани давлати Салчуқиён хусусан ба феодалони маҳаллии аз сарватҳои худ маҳрумгашта маъкул набуданд. Дар натиҷа ин навоварихон Низомулмулк қаҳру газаби фитнагарон ва иртиҷопарастонро пурзӯр намуд ва ўро соли 1092 ба қатл расонданд.

Савол ва супориш

1. Давлати Салчуқиён кай ва дар кучо таъсис ёфт?
2. Ҳудуди давлати Салчуқиён кадом шахру музофотҳоро дар бар мегирифт? Кадом сол ҳудуди он ба ду тақсим шуд ва пойтахташон кадом шахрҳо буданд?
3. Дар бораи муборизаи Султон Санҷар нақл кунед.
4. Низомулмулк кӣ буд? Асари ў «Сиёсатнома» дар бораи чӣ нақл мекунад?
5. Салчуқиён дар қорҳои давлатдорӣ ба кӣ пайравӣ мекарданд?
6. Давлати Салчуқиён кай барҳам хӯрд?

Аз «Сиёсатнома»

Аз амиралмуъминин Алӣ алайҳиссалом пурсиданд, ки аз мардони мард кадом муборизгар? Гуфт: – Он ки ба вақти ҳашм хештанро нигоҳ тавонад дошт ва қоре накунад, ки чун аз ҳашм берун шавад, пушаймон шавад ва судаш надорад. Қамолу хиради мард он бошад, ки ҳашм нагирад. Агар гирад, бояд, ки ақли ў бар ҳашми ў чира (зафарманд, голиб) бувад, на ҳашми ў бар ақл. Ва ҳар қиро ҳавои нафси ў бар хирад чира бошад, чун бимурад, ҳашм ҳашми хиради ўро бирушонад... ва ҳама он қунад, ки аз девонагон дар вучуд ояд. Ва низ ҳар қиро хирад бар ҳавои нафси ў голиб бувад, ба вақти ҳашм хирад нафси ўро бишиканад, ҳама он қунад, ки ба наздики оқилон писандида бошад ва мардумон надонад, ки ў дар ҳашм шудааст.

Дар маънии зердастон

Эзидтаъоло (худо, яздон) подшоҳро забардасти ҳамаи мардумон офаридааст ва ҷаҳониён ҳама зердасти ў бошанд ва нонпораю бузургӣ аз ў доранд. Бояд ки эшонро чунон дорад, ки ҳамеша аҳли салоҳ ва хештаншинос бошанд ва ҳалқаи бандагӣ аз гӯш берун накунанд ва камари тоат аз миён накушоянд ва ҳар вақт эшонро бад-эшон менамоянд ба зишгӣ ва нақӯй, то хештанро фаромӯш накунанд ва низ ризо надиханд, то ҳар чӣ хоҳанд, қунанд ва андозаю маҳалли ҳар як медонанд ва аҳволи ҳар як пурсида медоранд, пой аз хати фармон берун наниханд ва ҷуз он накунанд, ки мисол ёфтаанд, чунон ки Бузарҷмехри Баҳтакон (вазири донишманди мулуки Сосониён Нуширвони одил буда, дар соли 580 милод ё 590 милод вафот кардааст) рӯзе дар пеши Нуширвон (яке аз шоҳони сулолаи Сосониён буда, дар

солҳои 531–579 ҳукмронӣ кардааст) гуфт: – Вилоят маликрост ва малик вилоят ба лашкар додааст. Ва агар лашкар бар вилоти малик меҳрубон набошанд ва бар мардуми вилоят раҳмату шафкат надоранд ва ҳама дар он қўшанд, ки кисаи хеш пурзар кунанд ва гами вайронии вилоят ва дарवेशии раият нахӯранд ва ҳар гоҳ, ки лашкарро дар вилоят захму банду зиндон ва дасти газабу чиноят азлу (дур кардан, хориҷ кардан) тавлият (кореро ба зиммаи касе гузоштан) бошад, он гоҳ чӣ фарқ бошад миёни малику эшон, ки ҳамеша ин кори мулк будааст, на кори лашкар. Ва ризо (розигӣ) надодаанд, ки лашкарро ин қувату тамкин бошад ва дар ҳама айём тоҷи заррину рикоби заррин ва тахти заррин ва сикка чуз подшоҳонро набувад.

Ва дигар гуфт: – Агар малик меҳоҳад, ки ӯро бар ҳама мулк фазл бувад, ахлоки хешро орошта ва музаҳҳаб (гару тоза, орошта) гардонад ва хислатҳои хеш нек гардонад ва аз хислати бад дур бошад. Гуфт: – Кадоманд? Гуфт: – Хислатҳои бад ин аст: ҳикд (кина, нафрат), ҳасад, кибр, газаб, шахват, хирс, амал, лаҷоч (хусумат, якраҳагӣ), дурут, бухл, ҳуи бад, зулм, худкомӣ, шитобзадагӣ, носипосӣ, сабуксорӣ (камақлӣ). Аммо хислатҳои нек: ҳаё, хусни хулқ, хилм (нардилӣ), авф, тавозуъ (хоксорӣ), саховат, сидқ, сабр, шукр, раҳмати илм, ақл, адл.

Ҳар гоҳ ки қорбанди ин хислатҳо ба тарғиби ҳама қорҳо бидонад, саҳт додгар бувад ва дар доштани зердастон ва дар аҳволи мамлакат ҳеҷ мушире (маслиҳатчӣ) ҳоҷат наёяд, ҳама ба дасти ӯ барояд.

§ 19. МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДИ ВА ИҚТИМОИИ ДАВЛАТҲОИ АСРҲОИ XI–XII

Зулми феодалӣ ва бад шудани аҳволи кишоварзон. Асрҳои XI–XII феодализм дар Осиёи Марказӣ тамоми соҳаҳои ҳаётро фаро гирифт. Аз нимаи дууми асри XI иқтаъ шакли паҳнғаштаи заминдорӣ ҳисоб меёфт.

Кишоварзон тобеи иқтаъдор буданд. Ҳарчанд онҳо истехсолкунандагони бевоситаи неъматҳои моддӣ ҳисоб ёбанд ҳам, аҳволашон рӯз аз рӯз бад мешуд. Махсусан аҳволи барзгарони водихи сераҳолии Зарафшон, Сирдарё ва Қашқадарё хеле вазнин буд. Ҳамаи бори гарони андозу хироч ба гардани кишоварзони камбағал меафтод. Баъзе заминдорони хурд аз гаронии андозҳо муфлис шуда, заминҳояшонро ба заминдорони калон маҷбуран мефурӯхтанд. Ҳодисаҳои кашида гирифтани заминҳои камбағалон низ ҷой дошт.

Дар замони Қарахониён ва Ғазнавиён деҳқонон ханӯз заминдорони калонтарин ҳисоб меёфтанд. Баъзе деҳқонон ноҳия ва музофотҳои бутунро дар дасти худ нигоҳ медоштанд. Ҳангоми ҳукмронии Қарахониён гурӯҳҳои

зиёди чунин деҳқонон ба тарафи онҳо гузашта, мавқеи худро аз ҳар ҷиҳат пурқувват намуданд.

Дар қарнҳои XI ва XII ашрофон, лашкаркашон, намояндагони сулолаҳои Қарахониён ва Ғазнавиён, инчунин Салҷуқиён бисёр заминҳои барзгаронро хариданд, ки дар натиҷа қашшоқшавии барзгарон афзуд. Бисёрии онҳо ҷои зисти худро монда ба шаҳрҳо мерафтанд. Аммо дар он ҷо ҳам аҳволашон беҳтар набуд.

Заминдорони калон, яъне деҳқонон аз иқтаъдорон фарқи кулӣ доштанд. Соҳибони ин заминҳоро мулкдор ё малик ном мегирифтанд. Деҳқонон метавонистанд хизмати давлатиро ба ҷо наоранд, мулкашонро бо ихтиёри худ фурӯшанд ва тақдим кунанд ё мерос монанд. Дар арафаи ҳучуми мугулҳо дар аксари вилоятҳо деҳқон маънои аввалаашро, яъне заминдори калон буданаширо аз даст дод. Табақаҳои болонишин аксар вақт аз андоз озод буданд.

Аҳволи вазнини барзгарон ва пешаварон боиси шӯришҳои пай дар пай мешуд.

Шӯриши Малик Санҷар. Аз нимаи аввали асри XII сар карда, дар Бухоро намояндагони рӯҳониёни олимартабаи ислом, ки ба худ номи «садри ҷаҳон» (ҳокимон)-ро гирифта буданд, сазовори обрӯи калон шуданд ва дар амал ҳокимият дар дасти онҳо буд. Баъдтар сулолаи Қарахониён Бухороро гасб намуда, садрҳоро ба итоати худ дароварданд, вале тадриҷан садрҳо то андозае соҳиби мустақилият шуданд ва ба Қарахониён танҳо хироч меоданд.

Садрҳо дар дасти худ заминҳои зиёди вақф доштанд. Ғайр аз ин онҳо аз муассисаҳои тичоратӣ, аз ҳунармандон, кишоварзони гирду атрофи шаҳр андозҳои калон меситониданд. Ин андозҳо хусусан дар замони садр Муҳаммад ибни Аҳмад афзуданд ва як ҳуди ӯ метавонист 600 нафар факех (муллобача)-ро хӯронаду пӯшонад. Ӯ дар яке аз сафарҳои ба Макка барои таъминоташ 100 шутур бор бурда буд. Мардум ӯро барои саҳтӣ мумсикиаш «садри ҷаҳаннам» ном монда буд.

Садрҳои Бухоро бо баҳонаи додани хироч ба Қарахониён аз мардуми заҳматкаш бочу хирочи бисёр гун мекарданд, ки аз нисф зиёди он дар дасти садрҳо мемонд.

Ҳамаи ин беадолатиҳо қаҳру газаби мардуми Бухороро ба миён овард. Соли 1206 бо сардории устои сипарсоз Малик Санҷар шӯриши зидди садрҳо ба амал омад. Қувваи асосии шӯриш мардуми шаҳри Бухоро–хунармандон ва тоҷирон буданд. Шӯришчиён шаҳрро ба даст дароварда, садрҳоро аз сари давлат дур карданд, чизу чораашонро кашида гирифтанд ва барои ҳокими шаҳр қаср сохтанд. Садрҳо аз қарахитоиҳо мадад пурсиданд.

Дар ҳамин вақт Муҳаммади Хоразмшоҳ, ки кайҳо боз дар орзуи аз дасти Қарахитоиҳо кашида гирифтани Мовароуннаҳр буд, ин вазъиятро ганимат дониста, бо лашқари зиёд ба Бухоро раҳсипор шуд. Ӯ пеш аз Қарахитоиҳо ба Бухоро расида, соли 1207 шаҳрро гасб намуд. Шӯришчиён чорае наандешиданд ва ҳатто сокинони шаҳр ва кишоварзони гирду атрофро сафарбар накарданд.

Садрҳо худро тобеи Муҳаммад Хоразмшоҳ шумурда, боз аз нав соҳиби ҳокимият шуданд. Сарвари шӯриш Малик Санҷарро асир гирифта, ба Урганҷ фиристоданд ва баъди чанде дар дарёи Аму гарқ карданд.

Ҳаракати исмоилия. Ин ҳаракат дар нимаи дуюми асри VIII пайдо шудааст. Сарвари он Исмоил ибни Ҷаъфари Содик буд. Исмоил дар замони ҳаёти падараш вафот кард ва ин боиси ҷудоии байни пайравонаш гардид. Як гурӯҳ аз онҳо марғи Исмоилро дар давраи ҳаёти падараш эътироф карда, Муҳаммад ибни Исмоилро имоми ҳеш шинохтанд ва имоматро дар авлоди ӯ идома доданд. Гурӯҳи дигар марғи Исмоилро дар давраи ҳаёти падараш рад мекард ва эътиқод бар он дошт, ки Исмоил зинда мондааст ва саранҷом ба номи Маҳдӣ зуҳур хоҳад кард. Ин гурӯҳ аз исмоилиҳо ҷудо шуда, дар таърих ба номи қарматӣ шинохта шудаанд.

Гояҳои исмоилиҳо дар асрҳои IX ва ибтидои асри X ба як қараёни пурқуввати афкори ҷамъиятӣ мубаддал гардид. Ин ҳаракат асосан дар байни кишоварзон ва хунармандони бисёр мамлакатҳои Шарқи Наздик, Эрон, Осиёи Марказӣ паҳн гирдида буд. Тарафдорони исмоилия аввал ба таври пинҳонӣ ва дар асрҳои X–XI кушоду равшан гояҳои онро паҳн намудан гирифтанд.

Исмоилихо соли 909 дар қисмати Шимоли Африко (Тунис) давлатеро ба номи Фотимиён таъсис карданд. Хилофати Фотимиён қариб 185 сол давом ёфт. Соли 974 пойтахти он ба Миср – шаҳри Қоҳира кӯчид. Аз Қоҳира ба Хуросон ва Мовароуннаҳр, ки савора роҳи якмоҳа буд, бисёр воизони исмоилия омада, ташвиқот мебуданд ва он натиҷаи дилхоҳ дод (Яке аз воизони фаёлу машҳур Носири Хусрав буд, ки дар бораи ин шахси мӯътабар дар бобҳои оянда пурратар маълумот дода мешавад).

Дар охири қарни XI хилофати Фотимиён тадриҷан инкироз меёбад ва исмоилиҳои Осиёи Марказӣ ва Эрон алоқаи худро аз Қоҳира канданд ва даъвати исмоилиро дар Эрон давом доданд. Ин давраи таърихии исмоилиён қариб 170 солро дар бар мегирад. Дар ин давра исмоилиён бо роҳбарии шахси қудратманд Ҳасани Саббоҳ даъвати худро идома доданд. Ӯ бисёр пайравони исмоилиро чамъ карда, дар шаҳри Қазвин шӯриш бардошт ва қалъаи кӯҳи Аламутро ба даст даровард. Исмоилиёни Эрон ба душмани сарсаҳти худ Салҷуқиёни турк рӯ ба рӯ шуданд. Дар соли 1092 исмоилиён ба лашкари Салҷуқиён зарбаи саҳт зада, онҳоро аз Аламут ақиб ронданд. Онҳо барои ҳифзи ақида ва номуси хеш ба муқобили душманони худ муборизаи шадид мебуданд. Онҳо аз усули нави мубориза, яъне ба қатл расонидани шахсони мансабдори дарбори салҷуқӣ истифода карданд. Нахустин қурбонии ҳамин усул вазири Салҷуқиён Низомулмулк буд. Ӯ соли 1092 дар Наҳованд, ки дар ғарби Эрон воқеъ аст, кушта шуд. Аз ин дастаҳои фидоӣ, ҳатто подшоҳону амирон ҳам дар ваҳм буданд. Ҳатто Султон Санҷар доим дар бим буд ва аз нияти ба Аламут ҳуҷум кардан даст кашид.

Муғулҳо соли 1256 ба давлати исмоилии Аламут (1090–1256) ҳуҷум оварда, онро ҳамчун давлат аз байн бардоштанд ва сарвари исмоилиён Хуршоҳро куштанд. Муғулҳо исмоилиёни зиёдеро ба қатл расонданд, вале шумораи ками онҳо ҷон ба саломат бурда, тавонистанд писар ва ҷонишини сарварашон Хуршоҳ – Шамсиддин Муҳаммадро пинҳон намоянд.

Ба ин тартиб имомати исмоилиён барқарор монд ва аз насл ба насл то ба имрӯз идома ёфт. Пайравони исмоилия имрӯз дар мамлакатҳои Афғонистон, Эрон, Ҳиндустон,

Хитой, Покистон, Индонезия, Кӯҳистони Бадахшон ва дигар мамлакатҳо ҳаёт мегузаронанд.

Мувофиқи васияти Оғохонӣ III (имомӣ чилухаштумӣ исмоилиён) дар соли 1955 наберааш Карим ба вазифаи чилунӯҳумин имомӣ исмоилиён таъйин шуд.

Оғохонӣ IV ҳамчун як роҳбари мусулмон, ки ҷаҳонбинии байналмилалӣ дорад, барои пешрафти ислом ва мероси фарҳангии он таваҷҷӯҳи зиёд дорад. Ба ин мақсад ӯ як қатор барномаҳо ва муассисаҳо таъсис додааст.

Соли 1977 Институти мутолиоти исмоилӣ дар Лондон барои омӯхтани ислом таъсис ёфт. Инчунин дар Женева Бунёди фарҳангии Оғохон ташкил гардид, ки барои беҳтар шиносонидани тамаддуни исломӣ барномаҳо тартиб дода, тадқиқот мебарад. Ҳамчунин дар соли 1979 ҷоизаи меъморӣ Оғохон таъсис гардидааст, ки дар ҷаҳони исломӣ пешрафти барномаҳои меъмориро ташвиқ мекунад.

Ҳамин тавр мебинем, ки Оғохонӣ IV на танҳо исмоилиёни ҷаҳонро, балки тавонистааст идораҳои васеи иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии мураккабро низ сарварӣ кунад.

Бояд ёдовар шавем, ки дар солҳои охир Оғохонӣ IV ба Ҷумҳурии Тоҷикистон сафар карда, дар мушқилтарин вазъи иқтисодӣ мадад расонд ва минбаъд ҳам мерасонад.

Савол ва супориш

1. Оид ба заминдорӣ ва иқтаъ нақл кунед.
2. Дар замони ҳукмронии Сомониён иқтаъ ба кадом табақаҳои аҳоли дода мешуд?
3. Дар бораи аҳволи мардуми камбағал ҳикоя кунед.
4. «Садрҳои ҷаҳон» кӣҳо буданд ва онҳоро чаро «Садри ҷаҳаннам» меномиданд?
5. Аз хусуи шӯриши Малик Санҷар ҳикоя кунед. Кадом табақаҳои аҳоли қувваи асосии шӯриш буданд?
6. Шӯришро кӣ шикаст дод?
7. Дар замони кадом садр андозҳо афзуданд?
8. Чанд қисми андозҳо дар дасти садрҳо мемонд?
9. Муҳаммад Хоразмшоҳ кадом сол Бухороро ба даст даровард?

10. Оид ба мазхаби исмоилия чӣ медонед? Исмоилия дар кадом мамлакатҳо паҳн шуда буд?
11. Фотимиён кӣҳо буданд? Оид ба Ҳасани Саббоҳ чӣ медонед?
12. Дар бораи давлати Аламут ҳикоя кунед ва ин давлат чанд сол фаъолият дошт. Давлати Аламутро кадом лашкаркаши чингизӣ барҳам дод?
13. Хизматҳои Оғохонии IV-ро гуфта диҳед. Ў кай ба Тоҷикистон омад ва чӣ гуна ёриҳои иқтисодӣ расонд? Оғохонии IV дар кадом мамлакатҳои ҷаҳон муассисаҳои фарҳангӣ дорад?

§ 20. ДАВЛАТИ ХОРАЗМШОҲИЁН

Ташкил ёфтани ва пурқувват шудани давлати Хоразмшоҳиён. Давлати Хоразмшоҳиён баъди шикасти давлати Салҷуқиён соли 1141, ки тобеи он буд, тадриҷан комат рост кардан гирифт. Хоразмшоҳ унвони шоҳони Хоразм буд ва ханӯз пеш аз дини ислом вучуд дошт ва онҳоро то асри XIX бо ҳамин ном мешинохтанд.

Таърих чор сулолаи Хоразмшоҳиёро медонад. Бузургтарини онҳо сулолаи чорум аст ва он ба номи «Хоразмшоҳиёни бузург» шӯҳрат ёфтааст. Ба ин хонадони Ануштегини Ғалча (1077) асос гузоштааст. Ў дар дарбори Салҷуқиён соҳиби обрӯӣ гардида, дар замони ҳукмронии Маликшоҳи Салҷуқӣ ҳокими Хоразм таъйин мешавад ва нахустин бор номи «Хоразмшоҳи бузург»-ро гирифтааст. Набераи ӯ Отсиз (1127–1156) ҳокими Хоразм гардида, барои пурқувват гирдидани давлати Хоразмшоҳиён ва аз тобеияти Салҷуқиён баромадан чидду ҷаҳди зиёде кардааст. Отсиз асосгузори ҳақиқии давлати Хоразмшоҳиён ҳисоб меёбад. Вай борҳо ҳамчун ҷанговари содик бо дастаҳои ҷангии худ бар зидди душманони Салҷуқиён ҷангида, садоқати худро нишон додааст. Аммо нияти ба даст даровардани истиқлолияти Хоразмро ҳамеша дар дил мепарварид. Вай се маротиба ба муқобили Султон Санҷари салҷуқӣ лашкар кашид, вале ягон бор ҳам ба нияташ нарасида, шикаст хӯрд. Ба ҳар ҳол ӯ тавонист барои истиқлолияти Хоразм шароити мусоид фароҳам оварад. Ниҳоят, Хоразм истиқлолият ба даст даровард. Писари ӯ

Алпарслон (1156–1172) барои забти Мовароуннахру Хуросон лашкар кашид ва каму беш ба мақсадаш расид.

Хоразм махсусан дар давраи ҳукмронии писари ӯ Алоуддин Муҳаммад Текеш (1172–1200) хеле тараққӣ кард. Душмани асосии Хоразм Қарахитоиҳо буданд ва Хоразм ҳанӯз ба онҳо боч меод. Баъд аз пуркувват шудан ва ҷамъ намудани лашкари зиёди бонизом Текеш аз додани боч даст кашид ва элчии Қарахитоиҳоро ба қатл расонд. Ин рафтори Текеш Қарахитоиҳоро ба қахру газаб овард ва онҳо лашкари зиёди худро ба муқобили Текеш фирис-тоданд. Дар ин задухӯрд Текеш голиб омад. Лашкари Хоразм ҷанговарони ботачрибаву боинтизоми замон ҳисоб меёфт. Текеш кайҳо боз дар дил нияти ба даст даровардани Мовароуннахру Хуросонро мепарварид. Вай дар ҷангҳо маҳорат нишон дода, лашкарашро ӯҳдабароёна сарварӣ намуда, шаҳрҳои Нишопуру Марвро забт кард.

Дар ҳамон давра байни султони салҷуқӣ Тугрул ва халифаи Бағдод Носир ноҳушиё рӯй дод. Тугрул меҳост ба гайр аз корҳои динӣ ба корҳои дигари давлатдорӣ дахлат накунад. Ниҳоят, ин ноҳушӣ онҳоро ба ҷанг расонд. Халифа аз Текеш кӯмак пурсид. Текеш ҳам аз ин лаҳзаи муносиб истифода бурда, ба муқобили Тугрули салҷуқӣ ба ҷанг даромад ва ба лашкари халифа зарбаи сахт зада, шаҳри Ҳамадонро тасарруф намуд.

Дере нагузашта дар байни иттифокчиёни дирӯза, яъне халифаи Бағдоду Текеш ихтилоф рӯй дод. Текеш вазири фиристодаи халифаро бо суханони ранҷовар пас гардонд. Соли 1196 байни онҳо задухӯрди шадид ба вуқӯъ пайваст. Лашкари халифа шикаст хӯрд.

Давраи ҳукмронии Текеш давраи пешравӣ ва вусъат ёфтани сарҳади давлати Хоразмшоҳиён ҳисоб меёбад. Текеш дар яке аз мактубҳои худ ба ноиби дар Хуросон буда менависад, ки дар байни табақаҳои гуногун робитаҳои дуруст барқарор намоянд ва аз баробарии туркону тоҷикон махсусан ёдовар мешавад. Аз ин маълум мегардад, ки қисми мардуми Хоразм дар асл тоҷик будаанд.

Осиёи Марказӣ дар ҳаёти давлати Хоразмшоҳиён ва лашкаркашиҳои Муҳаммади Хоразмшоҳ. Баъди вафоти Текеш писараш Муҳаммад (1200–1220) ба сари ҳокимият омад. Вай дар забткориҳои сиёсати падарашро давом дода,

бисёр шаҳрҳову мамлакатҳоро ба худ тобеъ намуд. Солҳои аввали салтанаташ ба муқобили сулолаи Ғуриён, Аббосиён ва Қарахитойҳо лашкар кашид ва ба музаффариятҳо ноил гашт. Соли 1203 бо ғриву дастгирии Қарахитойҳо Хуросон ва Ҳиротро забт намуд. Баъди ин барои Мовароуннаҳрро аз Қарахитойҳо, ки то ба наздикӣ иттифокчиён буданд, кашида гирифтанд тайёри дид, соли 1207 бо баҳонаи паҳш намудани шӯриши Малик Санҷар ба Бухоро ҳучум оварда, онро ишғол кард. Мардуми Бухоро ҳар сол ба Қарахитойҳо андоз меоданд, ки қисми зиёди онро Садрҳои Бухоро аз худ мекарданд. Қарахитойҳо сари вақт расида наоманд ва шӯришчиён ҳам бо қувваи бузурги лашкари Султон Муҳаммад тоб оварда натавонистанд. Садрҳои Бухоро чун ҳамеша таслим шуданро афзалтар донистанд.

Дар Самарқанд ҳокими қарахонӣ Усмон ибни Иброҳим, дар Фарғона бародараш Қадархон давлат меронданд. Хоразмшоҳ Муҳаммад бо Усмон сулҳ баст. Қарахитойҳо ба муқобили ҳар дуи онҳо ҳучум карда, голиб бароманд ва аз Усмон андоз гирифта, баромада рафтанд. Усмон ҳудро тобеи Хоразмшоҳ Муҳаммад донист. Сабаби ба осонӣ ба даст даровардани Мовароуннаҳр боз он буд, ки мардуми ин сарзамин меҳостанд аз Қарахитойҳои «бутпараст» халос шуда, бо мардуми ҳамдини худ пайванданд. Муҳаммади Хоразмшоҳ аз ин вазъият хеле маккорона истифода бурд. Даре нагузашта мардуми Мовароуннаҳр тамоми бераҳмию бедодгарии ӯро хуб хис кард.

Аз ҷабру зулми Муҳаммади Хоразмшоҳ мардуми Самарқанд ба дод омада, соли 1212 шӯриш бардоштанд. Султон Муҳаммад бо як тарзи ваҳшиёна шӯришро фуру нишонд. Қариб 10 ҳазор касро ба қатл расонд, аз он ҷумла ҳуди Усмонро ҳам. Шаҳрро се шабу рӯз ба торочи лашкараш супурд. Қариб ҳамаи ҳокимони қарахонӣни Осиёи Марказӣ бо амри султон Муҳаммад кушта шуданд. Ё сиёсати забткориро давом дода, доим дар орзуи ғасб намудани Афғонистону Эрон буд ва ниҳоят ин нияташ амалӣ гашт. Соли 1215 барои ба тасарруфи худ даровардани ноҳияҳои ҷанубии Тоҷикистон ва Ўзбекистони имрӯза лашкар кашид ва ба мақсадаш расид.

Баъди ин аз халифаи Бағдод талаб намуд, ки номаш ба хутба дохил гардад. Ба замми ин ба халифа расонд, ки аз идоракунии Бағдод даст кашад. Ҳатто аз мартабаи халифа рафтани ӯро эълон намуд ва ба ҷои ӯ одами бовариноки ҳудахро шинондани буд. Ба ҳамаи ин қонёе нашуда, ба Бағдод лашкар кашид, вале ба муродаш нарасид. Чунин рафторҳои ношоам ва беандешагӣҳои Муҳаммади Хоразмшоҳ боиси нотинчӣву нооромии давлат гардиданд. Дар аввал обрӯи ӯ хеле афзуда буд ва ҳатто ӯро «Искандари дуум»¹ меномиданд. Ҳудуди давлаташ васеъ шуд. Сарҳади қаламраваш аз соҳилҳои шимолии баҳри Каспий то халиҷи Форс ва аз кӯҳҳои Қафқоз то кӯҳҳои Ҳиндукуш расид. Тоҷирони Хоразмро дар Чину Тибет, Мугулистону Ҳиндустон, шаҳрҳои Руссияю Поволжия дидан мумкин буд. Давлати ӯ яке аз давлатҳои пурзӯртарини замонааш ҳисоб меёфт. Чанговарони Муҳаммади Хоразмшоҳ асосан кирои буданд. Онҳо аксар вақт шаҳро деҳаҳои забткардаашонро тороч менамуданд, ки ин кинаву адовати мардумро зиёд мекард. Хуллас, тамоми табақаҳои аҳолии аз Муҳаммади Хоразмшоҳ норизо буданд ва давлат аз дохил футур мерафт. Аз ҳамин сабаб ҳатто ба зарбаҳои аввалини мугул тоб оварда натавонист.

Савол ва супориш

1. Асосгузори давлати Хоразм кист ва ӯ ба муқобили кӣ мубориза мебард?
2. Оид ба Текеш чӣ медонед? Дар бораи лашкаркашиҳои ӯ ҳикоя кунед.
3. Муҳаммади Хоразмшоҳ бо кадом қабиларо давлатҳо ҷангидааст?
4. Ҳудуди давлати Муҳаммади Хоразмшоҳро аз харита нишон диҳед.
5. Дар бораи шӯриши Самарқанд нақл кунед.
6. Сабабҳои заиф гаштани Муҳаммади Хоразмшоҳ дар чист?

¹ Искандари Мақдунӣ солҳои 356-323 то милод ҳаёт гузаронида, дар таърих ба номи Искандари Кабир ва Искандари Зулқарнайн машҳур аст. Ӯ яке аз лашкаркашони бузург ва арбоби барҷастаи давлати дунёи қадим буд.

§ 21. ВАЗЪИЯТИ ИЧТИМОИЮ ИҚТИСОДИ

Кишоварзӣ. Дар асрҳои X–XII ва минбаъд – ашрофон, саркардаҳои ҳарбӣ ва заминдорони калон – деҳқонон ба ҷои маош аз давлат замин мегирифтанд. Чунин шакли заминдорӣ асрҳо давом карда бошад ҳам (аз истилои арабҳо, нимаи асри VII), вале чандон тараққӣ накарда буд. Иқтаъ дар асрҳои X–XI хеле паҳн гашта, ба мулки меросӣ табдил ёфт. Иқтаъдорон деҳа, ноҳия ва ҳатто вилояти бутунро мегирифтанд.

Барзгарони сокини ин заминҳо меҳнат карда, то 50 фоизи ҳосилро ба иқтаъдор медоданд. Иқтаъдорон ҳукуки зиёди сиёсӣ маъмури доштанд ва ҳатто метавонистанд баъзан ба муқобили давлати дигар лашкар бикашанд. Одамони бомаърифату пешқадами замон аз хусуси оқибатҳои нохуши иқтаъ борҳо огоҳ карда буданд. Муаллифи асари машҳури замон «Сиёсатнома» Низомулмулк навишта буд, ки дар аҳди ҳукмронии сулолаи Сомониён ва Ғазнавиён ба лашкар иқтаъ намедоданд, балки ба ҳар яке дар як сол чор бор аз хазина ба тариқи нақдина маош медоданд. Додани иқтаъ хусусан дар замони ҳукмронии Қарахониён ва Салҷуқиён дар Мовароуннахр Хуросон авҷ гирифт.

Ҳодисаҳои ҷой доштанд, ки табақаҳои гуногуни мардум, яъне на танҳо барзгарону пешаварон, балки рӯхониён, қозиҳо, уламо, ашроф, давлатмандон ва дигарон дар итоати иқтаъдор буданд. Соҳибони иқтаъ ҳамчун ситамгару гонатгар ҳукм меронданд.

Ҳунармандӣ. Дар асрҳои X–XII шаҳрҳо макони касбу ҳунар буданд. Ҳунармандон зарфҳои гуногуни кулоливу шишагин месохтанд. Истеҳсоли зарфҳои сирдор афзуд. Онҳоро бештар дар рӯзгор истифода мебарданд. Истеҳсоли маснуоти кулолӣ назар ба шишагин зиёдтар буд ва дар рӯзгор бештар истифода бурда мешуд.

Молҳои ҳунармандон дар ноҳияву деҳаҳои дурдасти Мовароуннахр харидорони худро пайдо мекарданд. Азбаски дар ин асрҳо қисме аз мардуми бодиянишин ба ҳаёти муқимӣ гузашта буданд, талабот ба молҳои ҳунармандон меафзуд.

Истехсоли зарфҳои хушсифати ҳам сафолӣ ва ҳам шишагин беш аз пеш зиёд мешуд ва хунармандон анъанаҳои давраи Сомониёнро давом медоданд. Дар ҳамин давра истехсоли хишти пухта ва қошиҳои гуногуни сирдор зиёд шуд. Аксарияти устохонаҳои хунармандон дар бозорҳои шаҳрҳои калон ҷой гирифта буданд, ки онҳо дар як вақт чун дӯкон истифода бурда мешуданд. Аксарияти зарфҳои кулолӣ кӯзаҳои гуногунҳаҷм буданд. Оғтобаҳои мисини дар рӯяшон нақшҳои парранда ва ҳайвонҳои болдори афсонавӣ дошта, аз хунари устоҳои асрҳои X–XII хабар медоданд.

Дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон даҳ адади чунин оғтоба ёфт шудааст, ки шаштоаш аз музофоти Ӯротеппа мебошад. Технологияи тайёр кардани маснуоти кулолӣ ҳам тағйир ёфт. Дар бисёр шаҳрҳо ва ҳатто деҳаҳои калон кӯраҳои сафолпазӣ, қолабҳои нақшпартоӣ ёфт шудаанд. Дар ин асрҳо тайёр кардани сафолҳои қошӣ (кафел) таракӣ карда буд.

Дар рӯи як қисми зарфҳои мисин ва биринҷӣ номҳои устоҳо сабт гардидаанд. Дар баробари маснуоти кулолӣ номгӯи зарфҳои шишагӣ низ меафзояд. Адади биноҳои шишадор ҳам. Чунин намудҳои шиша истехсол мегардид: шишаҳои сабз, кабуд, нилобӣ ва қаҳвагӣ. Зарфҳои шишагӣ ҳаққонӣ карда мешуданд. Масалан, чунин ҳаққокиро дар зарфҳои шишагии Хулбук (пойтахти Хутал, собиқ вилояти Кӯлоб) دیدан мумкин аст.

Зарфҳои нақшини сафолӣи Осиёи Марказӣ. Асри XI.

Маснуоти шишагӣ барои эҳтиёҷи гуногуни рӯзгор истифода бурда мешуд. Қисми зиёди онҳоро зарфҳои таом, дору ва атриёт, зевар (бештар мӯҳра, шадда), шишаи тиреза ва ғайра ташкил медоданд.

Шаҳрҳои калони Мовароуннаҳр маҳаллаҳои алоҳидаи оҳангарон доштанд. Дар шаҳри Тирмиз чунин маҳалла дар 5 гектар замин ҷой гирифта буд. Оҳангарон олоти истехсолот, асбобҳои рӯзгор, миқдори зиёди маснуоти нафиси хунарӣ – деғча, қаламдон, ҷароғ ва ғайра месохтанд. Қариб ҳамаи ин асбобҳои оҳангарон бо нақшунигор ва суратҳо оро ёфта, дар онҳо номҳои устоҳо сабт гардида буданд.

Машғулияти асосии мардуми шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон бофандагӣ, дуредгарӣ, меъморӣ, наққошӣ, заргарӣ, оҳангарӣ ва кулолӣ буд. Мардуми деҳот ба кишоварзӣ, чорводорӣ, боғу тоқпарварӣ, кирмакпарварӣ ва ғайра сару кор дошт.

Тичорат. Тоҷирони Осиёи Марказӣ ба мамлакатҳои ҳамсоя – Эрон, Ҳиндустон, Чин, Русия ва дигар мамлакатҳо мол мебарданд ва аз он ҷо молҳои даркориро меоварданд. Шаҳрҳои Бухорову Самарқанд ба марказҳои ҳамлу нақли бор табдил ёфта буданд.

Дар бозорҳои маҳаллӣ ҳуди хунармандон молҳои яшноро ба савдо меғузоштанд. Ҳамчунин тоҷирони маҳаллӣ ва хориҷӣ молҳои воридотиро низ савдо мекарданд. Ривҷи савдо боиси сохтмони қорвон саройҳову анборҳо ва дӯконҳо мегардид.

Зарфҳои нақшини сафолӣ. Асрҳои XI–XII. Афросиёб.

Нархи замин бағоят қимат буд ва заминдороне, ки корвонсаройҳо ва ғайра месохтанд, ғоидаи калон мегирифтанд. Дар шаҳрҳо на танҳо кишоварзони аз азобу уқубат ба шаҳрҳо ғурехта, ҳатто аксарияти ҳунармандон ҳам заминро харида наметавонишанд.

Тичорати мардуми муқимӣ бо ҳамсоёҳо – қабилаҳои бодиянишин хеле раванқ ёфта буд. Бодиянишинон гулом, пӯст, пашм, ғӯшт, чорво, асп оварда бо газвор, гандум, фулузот (металл) ва дигар маҳсулоти ҳунармандӣ иваз менамуданд.

Маъҳазҳои зиёд ғувҳои медаханд, ки мубодилаи пулии байни мардуми муқимӣ ва қабилаҳои бодиянишин низ ҷой доштааст. Аз асри XI то аввали асри XIII дар Осиёи Марказӣ сиккаҳои ғуноғун дар ғардиш буданд. Сиккаҳои давлати Ғазнавиён бисёртар дар ҷануби Тоҷикистон истифода мешуданд.

Сиккаҳои давлати Қарахониёнро қариб дар сар то сари Осиёи Марказӣ пайдо кардан мумкин буд.

Арзиши пули тилло дар ин давра назар ба даврҳои пеш меафзояд. Бисёр шаҳрҳои Осиёи Марказӣ пули тилло сикка мезаданд ва он тадриҷан дар бозор паҳн мегашт. Иёри пули нуқра аз асри XI дар мамлакатҳои Шарқ паस्त шудан гирифт ва он дар ҳудуди давлат ғардиш мекарду ҳалос. Ҷунин ҳолат дар Осиёи Марказӣ бо номи бўҳрони пули нуқра маълум аст.

Дар асрҳои XI–XII танғаҳои нуқра аз ғардиш нест мешаванд ва ба ҷои онҳо дирҳамҳои мисину нуқра ба муомилот мебароянд.

Савол ва ҷупориш

1. То охири асри XII деҳқон ҷӣ маъно дошт?
2. Иқтаъ ҷист?
3. Кадом табақаҳои аҳоли соҳиби иқтаъ мешуданд?
4. Ҳунармандон кадом зарфҳои рӯзғорро месохтанд?
5. Пешаварони Мовароуннаҳру Хуросон бештар ба кадом ҳунарҳо машғул буданд?
6. Тоҷирони Осиёи Марказӣ бисёртар ба кадом мамлакатҳо рафтуой доштанд?

7. Дар ривочу равнаки савдо шаҳрҳои Бухорову Самарканд чӣ гуна нақш мебозиданд?
8. Оид ба робитаи тичоратии мардуми муқимӣ бо қабилаҳои бодиянишин нақл кунед.
9. Дар бораи муомилоти пулӣ ва сиккаҳои Ғазнавиён, Қарахониён ва Салҷуқиён нақл кунед.
10. Дар ҷануби Тоҷикистони имрӯза сиккаҳои кадом давлат бештар паҳн гашта буд? Дар бораи пули тилло чӣ медонед?
11. Пули нукра аз кадом аср кам мешавад ва сабаби ба бӯҳрон гирифтор шудани он чист?

§ 22. ИНКИШОФИ БИНОКОРӢ, МЕЪМОРӢ ВА ҲУНАРИ АМАЛӢ ДАР АСРҲОИ XI–XII ВА ИБТИДОИ АСРИ XIII

Бинокорӣ ва меъморӣ. Аз асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII бисёр биноҳо, қасрҳо, мадрасаҳо, масҷидҳо, қорвонсаройҳо, ҷаммомаҳо ва дигар сохтмонҳои бошукӯҳ то замони мо омада расидаанд. Агар адади сохтмонҳои мӯхташамии ин давра ба назар гирифта шавад, маълум мегардад, ки ин давра давраи авҷи бинокорӣ будааст. Дар баробари пеш рафтани бинокорӣ ва сохтмони шаҳрҳо тичорат ва қувваҳои истеҳсолкунанда хеле инкишоф ёфтанд.

Ин давра на танҳо бо миқдори иморатҳо, балки бо равнаки минбаъдаи афкори меъморӣ, усулҳои нави нақшакашӣ ва тарҳрезӣ ва қомеъҳои соҳаи ороиши биноҳо шӯёнӣ таваҷҷӯҳ аст.

Дар сохтмони бошукӯҳи ин давра хишти пухта нисбат ба пештара маъқулӣ калонро ишғол менамояд. Дар айни замон, масолеҳи бинокорӣ пештара, аз қабилӣ поҳса ва хишти хом, алаҳхусус, дар иморати қалъа, кӯшк ва қасрҳо ба таври васеъ истифода мешавад. Ғоҳ дар бинокорӣ ҳам хишти хом ва ҳам хишти пухтаро дар як вақт ба қор мебаранд. Девори биноҳоро аз хишти хом ва гунбади онҳоро аз хишти пухта месохтанд. Масалан, кӯшкҳои Қалъаи

**Намуди умумии Мақбарои Хочасарбоз.
Шахритуз. Асрҳои IX–XII.**

**Ќузви
дохилии мақбара.**

Болои ноҳияи Исфара бо ҳамин тарз сохта шудааст. Ин кӯшкқалъа дар асрҳои VI–VIII сохта шуда буд, дар асри X хароб гардид. Дар асрҳои XI–XII онро дубора бо хишти хому похса таъмир ва бо хишти пухта рӯкаш карданд.

Дар асрҳои номбурда сохтмони қасрҳо хеле ривоч ёфта буд. Қасрҳои ҳокимони Хатлон (шаҳри Хулбук), Тирмиз ва дигарҳо аз ҷумлаи онҳоянд. Дар байни онҳо қасри ҳокимони Хулбук фарқ мекунад. Қаср системаи гармкунии зери бино, нақшу нигор ва кандакорӣ дошт. Устоҳои гулдаст ҳангоми чидани хишти пухтаи фарши қаср маҳорати калон нишон додаанд.

Мақбарои Хочадурбод. Шахритуз. Асрҳои XII–XIV.

**Мадрасаи
Хочамашҳад. Дехаи
Сайёди ноҳияи
Шаҳригуз. Асрҳои
IX–XII.**

Осори бехтарини меъмории асри XI Работи Малик мебошад, ки дар ҳудуди Осиёи Марказӣ баъди Макбараи Исмоили Сомонӣ бинои мукамалтар аст. Он дар сари роҳи Бухоро ва Кармина солҳои 1078–1079 сохта шудааст. Работи Малик девори 13-метра дорад. Ин сохтмон аз хонаҳои душӯнаи истиқоматӣ, анборҳо, пештоқи мӯхташам ва ғайра иборат мебошад. Дар даромадгоҳи асосӣ маҳорати баланди устоҳои ҳамон давраро дидан мумкин аст. Дар ороиши пештоқ ҳар гуна нақшҳои барҷаста аз хишт, гилгул, сафолҳои кандакоришуда ва катибаҳои қадимтарини форсӣ истифода шудаанд.

Дар ин асрҳо ба ҷуз биноҳои бошукӯҳ боз бисёр қасрҳо, биноҳо, макбараҳо, масҷидҳо, манораҳо қомат рост карданд. Манораи Калон дар Бухоро, Манораи Ҷарқӯргони вилояти Сурхандарё, Масҷиди Мағоки Аттории Бухоро аз ҷумлаи онҳоанд.

**Манораи
Калон.
Бухоро.
Асри XII.**

**Манораи
Вобканд.
Бухоро.
Асри XII.**

Мақбараҳои онвақтаи ашхоси динӣ ва омӣ ё тамоман аз хишти пухта ва ё аз омехтаи хиштҳои пухтаву хом бино ёфтаанд. Мақбараҳо гунбазнок буда, дар доштанд ва гоҳо бедар ҳам мешуданд. Яке ба дигаре монанд набуд. Ҳар кадом шаклу намуди махсус дошт.

Мақбараҳои Султон Санҷар дар Марв ва Абӯсаид дар Майхона (Туркменистон), мақбараи Қарахониёни Ёзғанд (Қирғизистон), Мадрасаи Хоҷамашҳади деҳаи Сайёди Шаҳритуз, Хоҷа Нақшрон дар наздикии шаҳри Турсунзода, сохтмонҳои меъмории Чорқӯҳи ноҳияи Исфара ва ғайра намунаҳои бехтарини меъмории халқҳои Осиёи Марказӣ дар асрҳои XI–XII мебошанд.

Ҳунари амалӣ. Дар ин давра ҳунари амалӣ ҳам ба пояи баланди тараққӣ ва тақомули худ мерасад. Намунаҳои ҳаққиқии рӯи ғач, ҷӯб ва мрамр, инчунин сафолҳои ҳаққиқишуда хеле олӣ ва бошукӯҳанд. Устоҳои гулдаст дар сохтани нақшҳои ҳандасию наботӣ ва тасвири асотирии

**Манораи Чарқӯргон.
Ноҳияи Чарқӯргони
вилояти Сурхандарё.
Асри XII.**

хайвонот ҳунарнамоии хайратангезе кардаанд. Хусусан, катибаҳои гулхати кӯфӣ ва насхдиққати ҳар бинандаро ба худ мекашад. Нақшунигори хеле ҷолиб ва дилчасп гоҳо бо оддитарин воситаҳо: ба ҳар шакл ҷидани хиштҳо ва дар нақшҳои истифода намудани хиштрезаҳои тарошида ва суфта ба вучуд оварда мешуд. Дар сабк ва тарқиқ ороишоти сохтмонҳои бошукӯҳи ин замон анъанаҳои даврҳои гузашта давом ва инкишоф ёфта, дар айни замон навоҷари устоҳои бинокор низ ба назар мерасад. Омезиши анъана ва наваҷардорӣ дар зебузинат ва ороиши ёдгориҳои меъмории асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII ҷиҳатҳои ба худ хос ва тақрорнашавандае дорад. Дар

вакти минокорӣ зарфхоро мисли пештара бо хатҳои хандасӣ, нақшҳои наботӣ, тасвири мавҷудоти зинда (хусусан паррандаҳо) оро медоданд. Навиштаҷоти аз ҳад зиёди хайриятхоҳона ва пандомез аз байн рафта, ҷои онро навиштаҷоти мухтасар мегирад. Дар рӯи зарфҳо ҳатто як калима чанд бор сабт мегардад. Нақшҳои хандасӣ ва наботӣ, катиба, тасвири ҳайвон, мург, моҳӣ, одам ва ҳар гуна махлуқоти ҳаёлии зарфҳои зарифи зеварии онвақтаро зебу оро додаанд. Тасвири рӯи ин зарфҳо ба таври гуногун таркиб ёфтаанд. Яке аз услубҳои маъмул хатҳои тасмашаклест, ки дар дохили яке катиба, дигарӣ нақшҳои мураккаби наботӣ ва сеюмӣ сурати ҳайвон ҷой гирифтааст.

Савол ва супориш

1. Дар асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII кадом хунароҳо бештар таракқи карда буданд?
2. Дар ин давра кадом масолеҳи бинокорӣ бисёртар истифода бурда мешуд?
3. Дар бораи сохтмони биноҳои муҳташами асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII ҳикоя кунед. Манораҳои азими ин давраро номбар кунед.
4. Дар бораи шаҳри Хулбук – пойтахти Хатлон чӣ медонед?
5. Дар ороиши биноҳо бештар кадом нақшҳо истифода мешуданд?
6. Дар ороиши зарфҳо чӣ дигаргунӣ ба амал омад?

§ 23. ИНКИШОФИ ИЛМ ВА АДАБИЁТИ ТОҶИК ДАР АСРҲОИ XI–XII ВА ИБТИДОИ АСРИ XIII

Баъд аз барҳам хӯрдани давлати тоҷикон – Сомониён дар ҳудуди он давлатҳои нав – Қарахониён, Ғазнавиён ва баъдтар Салҷуқиён ба вуҷуд омаданд, ки ҳамеша бо ҳам меҷангиданд. Ин задухӯрдҳо ба пешравии илму адаб монеа буданд.

Бо вуҷуди ин дар дарбори давлати Ғазнавиён барои инкишофи илму маърифат (назар ба давлати Қарахониён) бештар шароит фароҳам омад. Султонҳои Ғазнавӣ – Маҳмуд, Масъуд ва Баҳромшоҳ олимону шоирони зиёдеро

ба дарбори худ даъват карда буданд, то ки ба онҳо мадҳияҳо бахшанд, лашкаркашиҳо ва тарзи давлатдории Ғазнавиёро мадҳу ситоиш намоянд ва бо ин шӯҳраташонро баланд бардоранд.

Аз асри XI сар карда нуфузи забони арабӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон афзудан гирифт. Забони арабӣ забони форсӣ-тоҷикиро, ки коргузори давлатӣ бо он буд, маҳдуд намуд. Тадриҷан забони арабӣ забони давлатӣ шуд ва шахсони ин забонро медонистагӣ ҳар чӣ бештар ба корҳои давлатӣ ҷалб мешуданд. Калимаҳои арабӣ беш аз пеш дар забони форсӣ-тоҷикӣ ҷо мегирифтанд. Бисёр олимону адибон асарҳояшонро ба забони арабӣ иншо кардаанд.

Инкишофи илм. Нашъунамои илму фан, ки дар асри X ба амал омада буд, дар асри XI давом кард. Олимони забардасти охири асри X ва ибтидои асри XI Абӯалӣ ибни Сино ва Абӯрайҳони Берунӣ буданд, ки аз хусуси ғаёлияти онҳо дар боло сухан рафт. Дар ин давра боз бисёр намояндагони барҷастаи илму фан ба камол расида, ҳар яке дар тараққиёти фикрӣ хизматҳои муайянеро ба ҷо овардаанд.

Имом Фаҳриддин Муҳаммад ибни Умарӣ Розӣ (1148–1210) дар Ҳирот иқомат намуда, ба ғаёлияти мударрисӣ ва воизӣ машғул будааст. Ӯ доир ба тиб, ҳайат ва риёзиёт асарҳои зиёде таълиф намудааст.

Абулқосим Маҳмуд Замаҳшарӣ Хоразмӣ (1074–1143) яке аз муҳаққиқони маъруфи соҳаи лугат ва сарфу наҳви арабӣ буда, фарҳанги арабӣ-форсӣ ба қалами ӯ тааллуқ дорад.

Абӯбакр Абдулқохир Абдурахмони Ҷурҷонӣ (вафоташ соли 1108) аз донишмандони сарфу наҳв буда, дар ин соҳа «Китоби авомил»-ро таълиф кардааст.

Зайниддин Исмоили Ҷурҷонӣ (вафоташ дар байни солҳои 1135–1137) бо даъвати Қутбуддин Муҳаммад ибни Ануштегин ба Хоразм омада, соли 1110 дар он ҷо ба забони тоҷикӣ «Заҳираи Хоразмшохӣ» ном асаре навиштааст. Ин асар ба «Ал-қонун»-и Абӯалӣ ибни Сино асос ёфта, аз 10 китоб иборат аст. Он дар бобати татбиқи тиб, анатомия, сабаб ва аломатҳои касалӣ, ҳифзи саломатӣ, таҳлили беморӣ ва пешбиниҳои ҷараёни он, усулҳои табобат, заҳру позаҳр ва дорушиносӣ баҳс мекунад.

Дар нимаи аввали асри XI таърихнависӣ ҳам тараққӣ кард. **Абӯнасири Утбӣ** (яке аз дарбориёни Маҳмуди Ғазнавӣ) ба номи султон «Таърихи Яминӣ» ном асаре ба забони арабӣ таълиф намуд, ки он дар бораи давраи ҳукмронии Сабуктегин ва Маҳмуд маълумоти муҳимро дар бар гирифтааст.

Яке аз муаррихони машҳури давраи Ғазнавиён **Абӯсаиди Гардезӣ** буд. Ӯ дар байни солҳои 1048–1052 ба забони тоҷикӣ китобе бо унвони «Зайн-ул-ахбор» навиштааст.

Ин асар дар бораи шоҳони қадимаи Эрон, халифаҳои араб, музофоти Хуросон, давраи салтанати писари Султон Маҳмуд – Масъуди Ғазнавӣ, дину оин, идҳову маросимҳои мусулмонон, насронӣён, яҳудиён, зардуштиён, ҳиндуҳо ва туркҳо маълумот медиҳад.

Ниҳоят, бузургтарин муаррихи давраи Ғазнавиён **Абулфазли Байҳақӣ (995–1077)** мебошад, ки солҳои зиёд дар дарбори Ғазнавиён вазифаи дабириро (мирзо) ба ӯҳда дошт. Баъди кушта шудани Султон Масъуд аз ин вазифа ронда мешавад. Пас аз чанд сол боз ба дарбор даъват шуда, вазифаи сафоратро ба зимма мегирад. Ӯ дар айёми пириаш ба навиштани асари сичилдаи «Таърихи Масъудӣ» шуруъ намудааст, ки баъзе ҷилдҳояш то замони мо расидаанд. Ин асар ба забони форсӣ-тоҷикӣ иншо шудааст ва аз хусуси қорнамоиҳо ва салтанати Масъуд ҳикоя мекунад. Арзиши ин асар боз дар он аст, ки муаллиф қариб тамоми воқеаҳои тасвиршударо бо ҷашми худ дидааст.

Муваффақиятҳои адабиёти форс-тоҷик. Дар асрҳои XI–XII ва аввали асри XIII як қатор шоирон, олимон, файласуфон, ки дар таърихи адабиёти форс-тоҷик саҳми бузург доранд ва назми халқи тоҷикро ба пояи баланди ҷаҳонӣ бардоштаанд, дар Мовароуннаҳру Хуросон ва Табаристон ба дунё омада, эҷод кардаанд.

Чунон ки дар боло ишора гардид, давлати Ғазнавиён, ки Хуросон, Ҷағониён, Хатлон, Тахористон, қисми бузурги Эрон ва шимоли Ҳиндустонро дар бар мегирифт, барои нашъунамои илму адабиёт шароити хубтар муҳайё карда буд. Дар дарбори султонҳои Ғазнавӣ аз музофотҳои ноҳияҳои мамлакат шоирону олимони бисёр гирд омада буданд.

Абулқосим Унсурӣ Балхӣ (970–1041) яке аз шоирони номии форс-тоҷик буд. Вай дар дарбори Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ва писараш Масъуд вазифаи маликушшуароиро адо кардааст. Унсурӣ иштирокчии бевоситаи бисёр лашкаркашиҳои Султон Маҳмуд буд. Аксарияти қасидаҳои ба музаффариятҳои Султон Маҳмуд бахшида шудаанд.

Қасидаҳои Унсурӣ гарчи аз ҷиҳати санъати шеърӣ, тасвири табиат мазмуни баланд дошта бошанд ҳам, аз ҷиҳати иҷтимоию сиёсӣ ба қасидаҳои Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ баробар шуда наметавонистанд, ки дар ин хусус худӣ Унсурӣ чунин мегӯяд:

Ғазал Рӯдакивор некӯ бувад,
Ғазалҳои ман Рӯдакивор нест,
Агарчи бикӯшам ба борики ҳам,
Дар ин парда андар маро бор нест.

Ба қалами Унсурӣ асарҳои зиёде тааллуқ доранд. Достонҳои машҳураш инҳоянд: «Сурхбӯт ва Хингбӯт», «Шодбаҳр ва Айнулҳаёт», «Вомику Узро». Ҳеҷ кадоми ин достонҳо, ба ҷуз баъзе байтҳо, то замони мо пурра нарасидаанд.

Абулҳасан Алиӣ Фарруҳӣ (вафоташ соли 1041) ва **Абӯнаҷм Аҳмади Манучехрӣ** (вафоташ соли 1041) низ аз намоёнтарин шоирони дарбори Ғазнавиён буданд.

Аз хонҳои Қарахонӣ танҳо Қилич Тамғочхон ба илму адабиёт каму беш рағбат дошт. Бо вучуди ин дар ин давра дар Мовароуннаҳр шоирони машҳур ба дунё омада, асарҳо офаридаанд. **Амъаки Бухорӣ** (вафоташ соли 1149), **Сӯзаниӣ Самарқандӣ** (вафоташ соли 1173), **Рашидии Самарқандӣ** аз ҷумлаи онҳоянд.

Нимаи дуввуми асри XI ва ибтидои асри XIII дар таърихи тамаддуни халқҳои Осиёи Марказӣ мавқеи бузург дорад. Дар замони Салҷуқиён Мовароуннаҳру Хуросон ва Тахористон дар атрофи як марказ муттаҳид гардиданд. Салҷуқиён дар шаҳрҳои Нишопур, Марв, Балх ва қисман Хирот фаъолияти фикриро эҳё намуда, барои дар ин марказҳои нави маданӣ ҷамъ шудани аҳли илму адаб имкониятҳои фаровон муҳайё сохтанд.

Ҳаёт ва фаъолияти адабии чунин намоёндагони маъруфи адабиёти тоҷик, монанди Асадии Тӯсӣ, Носири Хусрав, Умари Хайём, Фаҳриддини Гургонӣ, Авҳададдини Анварӣ, Масъуди Саъди Салмон, Муиззӣ, Адиб Собири Тирмизӣ ва ғайра дар ҳамин давра ҷараён ёфтааст. Дар байни шоирони номбурда хусусан Носири Хусрав, Умари Хайём ва Фаҳриддини Гургонӣ, ки дар осорашон тамоили халқӣ ва тараққиҳоҳӣ бартарӣ пайдо кардааст, мақоми барҷаста доранд.

Носири Хусрав (1004–1080). Ин фарзанди барӯманди халқи тоҷик дар ноҳияи Қубодиёни кунунии Тоҷикистон дар оилаи давлатманди асилзода таваллуд ёфтааст. Маълумоти ибтидоиро дар зодгоҳаш гирифта, забони арабӣ, илмҳои фалсафа, таърих, адабиёт, география ва ғайраро азбар намудааст.

Дар синни ҷавонӣ аввал дар дарбори Газнавиён ва баъдтар дар дарбори Салҷуқӣён вазифаи мунширо адо карда, муддате барои ҷамъоварии бочу хироч барои хазинаи Салҷуқӣён машғул мешавад. Ҳангоми адои ҳамин вазифа аҳволи вазнини кишоварзону ҳунармандонро аз наздик мебинад. Сипас аз ин мансаб даст кашида, ба Афғонистону Ҳиндустон ва дигар мамлакатҳо сафар мекунад. Мақсад аз ин сафар шиносӣ бо аҳволи мардуми заҳматкаш ва мазҳабу равиҳои гуногуни динии ин мамлакатҳо буд. Баъд ба сафари ҳафтсола баромада, ба тарзи зиндагии халқҳои Эрон, Сурия, Фаластин, Ироқ ва Миср аз наздик шинос мешавад.

Дар Миср мазҳаби исмоилиро қабул мекунад. Ба Хуросон баргашта, ин мазҳабро дар байни мардум ташвиқу тарғиб менамояд. Аз таъқибу фишори Салҷуқиҳо шахр ба шахр гашта, ниҳоят маҷбуран роҳи Бадахшонро пеш мегирад ва деҳаи Юмгонро ҷои зист интихоб менамояд. Ҳокими он ҷо Алӣ ибни Асад пайрави мазҳаби исмоилия шуда, бо Носири Хусрав дӯсти қарин мегардад. Дар ин деҳа қариб 25 сол ҳаёт гузаронда, бисёр асарҳояшро дар ҳамин ҷо навиштааст. Солҳои охири ҳаёти шоир хеле сермахсул буданд. Дар ҳамин ҷо аз олам ҷашм мепошад ва имрӯз мазори ӯ ба зиёратгоҳи мардум табдил ёфтааст.

Носири Хусрав дар асарҳои машҳураш «Сафарнома» ва «Рӯшноинома» ҳамчун омӯзгори бузург ба наслҳои

оянда мурочиат карда мегӯяд, ки барои инсони комил шудан бикӯшанд, ба қадри зиндагӣ бирасанд, дӯстӣ ва наққориро пеша кунанд. Ў навиштааст:

Зи мардум зодай бо мардумӣ бош!
Чӣ бошад дев будан, одамӣ бош!

Шоир муфтиҳуруну золимон, амалдорону подшоҳон ва рӯхониёни риёкорро ба зери тозиёнаи танқид гирифта, мардуми заҳматкаш – кишоварзону хунармандонро таърифу тавсиф мекунад. Аҳамияти чунин мисраъҳои шоир, гарчанде зиёда аз 900 сол гузашта бошад ҳам, беш аз пеш меафзояд:

Чаҳонро хурраи аз деҳқон аст,
Аз ӯ гоҳ зар, гоҳе бӯстон аст.
Аз ин беҳ бар бани одам чӣ кор аст,
К-аз одам дар чаҳон ин ёдгор аст...
Ба кор андар ҳама мардони қоранд,
Арақ резанду қути халқ қоранд.

Шоир асарҳои зиёде эҷод намудааст ва девони ашъораш аз 11 ҳазор байт иборат аст. Асарҳои насриаш ҳам кам нестанд, ки дар байни онҳо «Сафарнома» мақоми ҳосе дорад. Ин асар ҳам бадеӣ ва ҳам таърихиву ҷуғрофӣ буда, оид ба одамон, тарзи зисту зиндагии онҳо маълумот медиҳад.

Шоири инсонпарвар омӯхтани касбу хунарро аз ҳама боло медонад ва дар ин бора чунин гуфтааст:

Хунар чӯ, з-он ки дар ақл ӯ нақӯтар,
Ки бошӣ дар замона толиби зар.
Зи касби даст набвад ҳеҷ оре,
Беҳ аз мақсаб набошад ҳеҷ коре.

Носири Хусрав бо асарҳои оламшумули худ на танҳо дар байни мардуми мамлакатҳои форсизабон, балки берун аз он соҳиби шӯҳрат гардидааст. Ҳоло дар зодгоҳи ин мутафаккири бузурги тоҷик дар ноҳияи Қубодиён ҳайкали

ӯ гузошта шудааст ва ба колхозу мактабҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон номи Носири Хусрав дода шудааст.

Умари Хайём (1048–1131). Дар шаҳри Нишопури Хуросон дар оилаи хаймадӯз (чодардӯз) ба дунё омадааст. Маълумоти ибтидоиро дар зодгоҳаш гирифтааст. Баъди хатми Мадраса машғули корҳои тадқиқоти илмӣ мешавад. Ба дараҷаи олимони бузурги асри XI мерасад. Илмҳои замонаш, аз ҷумла ҳайат (ситорашиносӣ), риёзиёт (математика), фалсафа, таърих, география, мусикиро аз худ карда, минбаъд роҷеъ ба онҳо асарҳо иншо намудааст.

Дар синни 27-солагӣ ба дарбори подшоҳи Салҷуқӣён – Ҷалолуддини Маликшоҳ даъват шуда, ба гурӯҳи олимони расадхонаи Исфакон сарварӣ мекунад. Дар ин ҷо ҳамроҳи дигар олимони тақвими тартиб медиҳад, ки дар таърих ба номи Тақвими Маликшоҳӣ (ба шарафи Ҷалолуддини Маликшоҳ) машҳур аст. Ин тақвим аз тақвимҳои пешина ва баъдина аниқтару дақиқтар доништа шудааст. Хайём дар Бухорову Самарқанд дар дарбори Қарахонӣён иқомат намуда, ба корҳои илмӣ машғул мешавад. Баъд ба зодгоҳаш шаҳри Нишопур баргашта, дар илми тиб сарм мегузорад.

Мувофиқи маълумотҳои таърихӣ ба дарбори подшоҳи салҷуқӣ Султон Санҷар даъват мешавад ва подшоҳро аз касалии нағзак муолиҷа мекунад, ки ин обрӯи Хайёмро дучанд мегардонад. Бо вучуди ин солҳои охири ҳаёташро дар камбизоатӣ ва танҳои гузарондааст. Хайём ҳангоми дар қайди ҳаёт буданаш дар ҷаҳон ҳамчун шоир шӯҳратманд мегардад. Шоир дар рубоихояш мансабдорони подшоҳӣ, ҳокимон ва кибру гурури онҳоро ба зерӣ танқид гирифта, мегӯяд, ки онҳо гарҷанде доим дар бими ҷонашон бошанд ҳам, шахси аз мансаб дасткашидаро одам намендонанд:

Ин ҷамъи ақобир¹, ки маносиб² доранд,
Аз гуссаву ғам зи ҷони худ безоранд.
Он кас, ки асири ҳирс чун эшон нест,
Ин турфа, ки одамӣ-ш менашморанд.

¹ Ақобир – аъёну ашроф

² Маносиб – мансаб

Ҳаёти шахсии Хайём дар солҳои охири умраш чандон хуб набудааст. Вай аз вазифаи ба ӯ пешниҳоднамуда даст кашида, пурра ба кори илмӣ дода мешавад ва бо ними нон каноат мекунад. Дар ин хусус мегӯяд:

Дар даҳр¹ ҳар он кӣ ним ноне дорад,
Ё дархури хеш ошёне дорад.
Не ходими кас бувад, на маҳдуми касе,
Ғӯ: Шод бизӣ, ки хуш ҷаҳоне дорад.

Рубоҳои Хайём чандон бисёр нестанд, вале аз ҷиҳати арзиши адабӣ ва ғалсафавӣ шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо кардаанд. Онҳо ба бисёр забонҳои дунё тарҷума шудаанд ва дурдонаҳои гаронбаҳои адабиёти башар ҳисоб меёбанд.

Дар ин давра баробари пешрафти назм дар адабиёти классикии форсу тоҷик бехтарин намунаҳои асарҳои насрӣ низ ба вуҷуд омаданд: «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «Ҷаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ, «Ҳадоиқ-ус-сеҳр»-и Рашидаддини Ватвот, «Синдбоднома»-и Заҳирии Самарқандӣ ва «Мақомоти Ҳамидӣ»-и Ҳамидаддини Балхӣ аз ҷумлаи онҳоанд.

Яке аз муҳимтарин хусусиятҳои ин давра ба адабиёт роҳ ёфтани ғояҳои тасаввуфӣ мебошад. Дар ин давра назариётчиёни бузурги тасаввуф Муҳаммад Ғазалӣ, Аҳмади Ғазалӣ, шоирони баргузидаи мутасаввиф Абдуллоҳи Ансорӣ (1006–1077), Абулмачиди Санӣ (1050–1131), Фаридаддини Аттор (1142–1220) ба майдон омаданд.

Дар ғояҳои инсонпарваронаи ин давра шоири бузурги форсизабони Озарбойҷон **Низомии Ганҷавӣ** (вафоташ соли 1209) роли бағоят калон бозид. Ӯ офарандаи асари безаволи «Ҳамса» аст, ки даҳҳо шоирон ба забонҳои форсӣ, ўзбекӣ, туркӣ, озарӣ ва ғайра онро пайравӣ кардаанд.

Дар ин давра дар адабиёт ба ҷои сабки хуросонӣ услуби нави адабие ба номи сабки ироқӣ ҷорӣ шуд.

¹ Даҳр – олам, дунё.

Савол ва супориш

1. Дар бораи махдуд шудани забони форсӣ-тоҷикӣ нақл кунед.
2. Кадом олимони машҳури ин даврро медонед? Муаррихони машҳури асри XI киро буданд ва кадом асарҳоро навиштаанд?
3. Дар бораи Абулқосим Унсури Балхӣ нақл кунед. Вай ба Рӯдакӣ чӣ гуна шеър бахшидааст?
4. Дар бораи Носири Хусрави Қубодиёнӣ маълумот диҳед. «Сафарнома»-и ӯ аз чӣ хусус нақл мекунад?
5. Тарҷумаи ҳоли Умари Хайёмро гуфта диҳед.
6. Рубоӣҳои дар ин китоб овардаи Хайёмро аз ёд кунед.
7. Дар ин давра боз кадом шоирон зиндагӣ ва эҷод кардаанд?
8. Дар ин давра кадом асарҳои насрӣ ба вуҷуд омаданд?
9. Назарӣтчиён ва шоирони бузурги мутасаввифи ин даврро номбар кунед.
10. Ғояҳои инсонпарварӣ дар эҷодиёти кадом шоири ин давр бештар ба назар мерасад? Асари безаволи ӯ чӣ ном дорад?
11. Дар адабиёти ин давр ба чои сабки хуросонӣ кадом услуби нави адабӣ қорӣ гардид?

Аз «Сафарнома»-и Носири Хусрав

...Ба ғушае рафтам ва ду ракаат намоз бикардм ва ҳоҷат хостам, то худои таоло ва таборак маро тавонгарӣ диҳад.

Чун ба наздики ёрон ва асҳоб (дӯстон) омадам, яке аз эшон шеъре порсӣ мехонд. Маро шеъре дар хотир омад, ки аз вай дархостам, то ривоят кунад. Бар когазе навиштам, то ба ӯ диҳам, ки ин шеърро бархон. Ҳанӯз ба ӯ надода будам, ки ҳамон шеър биайниҳӣ (айнан худӣ худаш) оғоз кард.

Он ҳол ба фоли нек гирифтам ва ба худ гуфтам: «Худо хочати маро раво кард».

Пас аз он ҷо ба Ҷузҷонон шудам ва қурби як моҳ бибудам ва шароб пайваста бихӯрдаме.

Шабе дар ҳоб дидам, ки яке маро гуфт:

«Чанд хоҳӣ хӯрдан аз ин шароб, ки хирад аз мардум зоил (нобуд, махв) кунад, агар ба хуш бошӣ беҳтар». Ман ҷавоб гуфтам, ки: «Ҳукамо (ҳакимон) ҷуз ин ҷизе натавонистанд сохт, ки андӯҳи дунё кам кунад». Ҷавоб дод, ки «Беҳирадӣ ва беҳушӣ роҳате набошад, ҳаким натавон гуфт касеро, ки мардумро ба беҳушӣ раҳнамун бошад, балки ҷизе бояд талабид, ки хирад ва хушро бияфзояд». – Гуфтам, ки «ман

инро аз кучо орам». Гуфт: «Чуянда ёбанда бошад» ва пас сӯи қибла ишорат кард ва дигар сухан нагуфт.

Чун аз хоб бедор шудам, он ҳол тамом бар ёдам буд, ин насиҳат бар ман кор кард ва бо худ гуфтам, ки «Аз хоби чиҳилсола низ бедор гардам». Андешидам, ки то ҳама атфол ва аъмоли (амал) худ бадал накунам, фараҳ наёбам... сару тан бишустам ва ба масҷиди чомаъ шудам ва намоз кардам ва ёрӣ хостам аз бори таборақ ва таоло ба гузоридани он чӣ бар ман воҷиб аст ва даст боз доштан аз мувҳиёт ва ношоист, чунон ки ҳақ субҳонаҳу ва таоло фармудааст...

Рӯзи чаҳоршанбе ба ёрии ҳақ субҳонаҳу ва таоло ба Арафот бигузоридем ва ду рӯз ба Макка будем. Ва халқи бисёр аз гуруснагӣ ва бечорагӣ аз Ҳичоз рӯй берун ниҳоданд бар ҳар тараф. Ва дар ин навбат шарҳи ҳаҷ ва васфи Макка намегуям, то дигар навбат, ки бад-ин чо расам, ки навбати дигар, ки шаш моҳ мучовир (наздик, қариб) будам ва он чӣ дидам ба шарҳ бигуям. Ва ман рӯй ба Миср ниҳодам, чунон ки ҳафтоду панҷ рӯз ба Миср расидам. Ва дар ин сол сию панҷ ҳазор одамӣ аз Ҳичоз ба Миср омаданд ва султон ҳамаро чома пушонид ва учрӣ (музд) дод, то соли тамом, ки ҳама гурусна ва бараҳна буданд. То боз боронҳо омад ва дар замини Ҳичоз таом фароҳ шуд ва боз ин ҳама халқро дархӯрди (доик, муносиб) ҳар як чома пушонид ва силотҳо (ато, бахшиш) дод ва сӯи Ҳичоз равона кард.

Шаҳри Қоҳира

Панҷ дарвоза дорад: Бобуннаsr, Бобулшутӯх, Бобулқантара, Бобуззувайла, Бобулхалиҷ. Ва шаҳр бору (девори қалъа ва ҳисор) надорад, аммо биноҳо мургафеъ (баланд бардошташуда) аст, ки аз бору қавитар ва олитар аст ва ҳар сарой ва кӯшк ҳисорест ва бештар иморат панҷ ашкӯб ва шаш ашкӯб бошад ва оби ҳӯрданӣ аз Нил бошад, саққоён (машқоб) бо шутур нақл кунанд ва оби чоҳҳо ҳар чӣ бишавад, Нил наздиктар бошад, хуш бошад. Ва ҳар чӣ аз Нил дур бошад, шӯр бошад. Ва Миср ва Қоҳираро гуянд панҷох ҳазор шутур ровиякаш аст, ки саққоён об кашанд ва саққоён, ки об бар пушт кунанд, худ ҷудо бошанд ва сабуҳои биринчин ва хикҳо дар кӯчаҳои танг, ки роҳи шутур набошад. Ва андар шаҳр дар миёни сароҳо, богчаҳо ва ашқор (ҷамъи шаҷара) бошад ва об аз чоҳ диҳанд ва дар ҳарами султон ҳарамбӯстонҳост, ки аз он некутар набошад ва дӯлобҳо (ҷарҳи обкашӣ аз чоҳ ва ҷӯй, чигир) сохтаанд, ки он басотинро (бӯстон) об диҳад ва бар сари бомҳо ҳам дарахт нишонда бошанд ва тафарручгоҳҳо (ҷойҳои сайру гап) сохта ва дар он таърих, ки ман дар он чо будам, ҳонае, ки замини вай бист газ дар дувоздаҳ газ (олати ҷӯй ва ё оҳанин ченкунии масофа, матоъ ва гайра, ки дарозияш 91,5 см мебошад) буд.

Б О Б И IV

МУБОРИЗАИ ХАЛҚИ ТОЧИК БАР ЗИДДИ ИСТИЛОҒАРОНИ МУҒУЛ

§ 24. ВАЗЪИЯТИ СИЁСӢ ВА ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР АРАФАИ ИСТИЛОИ МУҒУЛҲО

Муттаҳидшавии қабилаҳои бодиянишини муғул тахти роҳбарии Чингизхон. Дар ибтидои асри XIII дар Мугулистони Марказӣ давлати феодалӣ таъсис ёфт. Сарвари яке аз қабилаҳои сершумор Темучин дигар қабилаҳоро ба итоати худ даровард. Вай соли 1206 дар анҷумани сардорони мугулҳо худро Чингизхон, яъне хони бузург эълон кард.

Мақсади аввалиндарачас, ки ӯ дар назди худ гузошт, ин таъсис намудани лашкари савораи бонизому пурзӯр ва сершумор буд. Вай аз ҳисоби забту горати халқҳои ҳамсоя ва зулму фишори қабилаҳои мугул ба мақсади худ расид. Чингизхон дар байни сарбозонаш интизоми оҳанин чорӣ намуд. Ба лашкаркашон ва феодалони калон сарвати зиёде медод. Силоҳи лашкари мугул силоҳи беҳтарини замон ҳисоб меёфт. Сарбозони Чингизхон ба ҷуз силоҳи муқаррарӣ, боз бо аслиҳаи деворшикан ва муҳосиравӣ таъмин буданд.

Мугулҳо ба идораи маъмурӣ низ аҳамияти калон медоданд ва барои ин намояндагони халқҳои савияи фарҳангашон баландтар, аз ҷумла халқи уйгурро истифода мебарданд. Дар ин давра нахустин бор алифбои мугулӣ таълиф шуд, ки асоси онро алифбои уйғурӣ ташкил медод.

Қорҳои ҷамъ овардани бочу хироҷ ва хизмати алоқаро ҳам намояндагони халқҳои дигар, яъне маданитар ба ҷо меоварданд.

Чингизхон пеш аз ба Осиеи Марказӣ ҳамла кардан «халқҳои ҷангалнишин»-и соҳили дарёи Енисейро ба тобеияти худ даровард. Халқи уйгур бошад, бо ихтиёри худ таслим шуд. Ба гайр аз ин Чингизхон худуди давлати Қарахитойҳо – Ҳафтрӯд ва Туркистони Шарқиро бечанг ба

давлати худ ҳамроҳ кард. Худи Чингизхон ба давлати Чини Шимолӣ ҳучум оварда, пойтахти он шаҳри Пекиро ба даст даровард. Лашкари мугул тадриҷан ба сарҳади давлати Муҳаммади Хоразмшоҳ наздик мешуд.

Дар ин задухӯрдҳо ва забткориҳо Чингизхон ҳамроҳи писаронаш, лашкаркашони машҳур – Ҳубилой ва Љебе, феодалони калон ва дигарон сарвати зиёде ҷамъ оварданд, вале аратҳо – оммаи мардуми камбизоати мугул зиндагии кашшоқона доштанд.

Бисёр тоҷирони Осиёи Марказӣ то салтанати Чингиз ба Мугулистон рафтуомад доштанд ва Чингизхон онҳоро ба нафъи худ хеле моҳирона истифода мебард. Чингизӣён ба воситаи тоҷирон аз вазъи дохилӣ ва берунии давлати Муҳаммади Хоразмшоҳ хуб воқиф буданд. Шумораи лашкар, бо кадом силоҳ мусаллаҳ будани онро нағз медонистанд.

Вазъияти Осиёи Марказӣ дар арафаи ҳучуми Чингизхон. Ҳудуди давлати Хоразмшоҳӣён дар замони ҳукмронии Муҳаммади Хоразмшоҳ (1200–1220) хеле васеъ шуд ва сарҳадаш дар Шарқ то Ҳафтрӯд, дар ғарб то баҳри Арал, дар ғарб то Ироқ тӯл мекашид. Дар дохили чунин давлати паҳновар доим кашмакашию шӯришҳои ҳокимон рӯй медоданд ва худи Муҳаммади Хоразмшоҳ барои паҳш кардани онҳо овора буд. Бочу хирочи тоқатфарсо аҳволи мардуми заҳматкашро хеле вазнин ғардонд. Солҳое мешуд, ки мансабдорони ҳукуматӣ то се маротиба бочу хироч меситониданд. Дар мамлакат вазъи нотинҷ ҳукмронӣ мекард. Подшоҳ соли 1207 шӯриши мардуми Бухоро ва соли 1211 шӯриши ҳунармандони Самарқандро бо ваҳшоният паҳш намуд. Ҳатто ашрофи давлатӣ ва сарварони дин ҳам нисбат ба подшоҳ душманӣ доштанд, чунки султон ба муқобили халифаи Бағдод, ки дар ҷаҳони дини ислом ўро ноиби пайгамбар медонистанд, лашкар кашид. Ба ҷуз ин, дар ҳолати мастӣ ба қатли яке аз намоёндагони машҳури дин Мачидуддин фармон дода буд.

Султон Муҳаммад назар ба Чингиз лашкари зиёд дошт, вале он интизом надошт. Воқеаҳои ҷой доштанд, ки Ҳангоми муҳорибаҳо на танҳо ҷанговарони қаторӣ, балки сарлашкарон низ ба тарафи душман мегузаштанд. На

танҳо дар байни ҳокимони вилоятҳо, балки дар байни сарлашкарон ва ҳатто амалдорони дарборӣ низ ягонагӣ набуд. Султон Муҳаммад бо рафторҳои мағрурона, худситой, худбинӣ бисёр одамони обрӯмандро меранҷонид, аз дарбор дур мекард ва ҳатто ба қатл мерасонд.

Чингизхон аз вазъи дохилӣ ва берунии давлати Муҳаммади Хоразмшоҳ пурра бохабар буд. Ҷосусону тоҷиронаш дар шаҳрҳои ноҳияҳои хоразмшоҳиён гаштугузор мекарданд ва маълумоти лозимаро бо осонӣ ба даст меоварданд, вале Муҳаммади Хоразмшоҳ ба ин чандон аҳамият намедод.

Устод Садриддин Айний дар асари машҳури таърихияш «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик» чунин менависад: «Дар вақте ки Чингиз сар то пой мамлакати Султон Муҳаммадро аз ҷосусон пур карда, ҳамаи аҳволи ӯро – қувваи ҳарбӣ, ихтилофи байни саркардагон, беитоати онон ва мағрурияти беасоси шахсии ӯро фаҳмида гирифта буд, ӯ аз аҳволи Чингиз, аз иқтидор ва интизоми ҳарбии вай тамоман бехабар буд ва хабардор шуданро ҳам лозим намедонист, чунки ба ақидаи ӯ дар дунё подшоҳе набуд, ки ба мамлакати вай ҳучум оварда галаба карда тавонад.

Султон Муҳаммад на танҳо ба мамлакати Чингизхон ҷосус нафиристод ва дар пайи аҳволфаҳмӣ наафтод, ҳатто хабарҳои тасодуфиро ҳам, ки доир ба иқтидори ҳарбии Чингиз бошад, шунидан намехост ва ба ҳудаш расондани ин гуна хабарҳоро нисбат ба худ таҳқир мешумурд. Чунончи, боре Чингиз Маҳмуди Ялавочи хоразмиро бо Хоча Алиакбари Бухорӣ ва Юсуфи Утрорӣ ба пеши султон Муҳаммад элчӣ карда фиристод. Чингиз дар номаи худ мувофиқи одати онрӯза галабаҳои худро шумурда, дӯстии худро ба султон тақлиф карда буд ва ӯро дар он мактуб азизтарини фарзандони худ шуморида буд.

Султон Муҳаммад баъд аз ба манзил фиристодани элчиён, аз байни онҳо Маҳмуди Ялавочи Хоразмиро пинҳонӣ ба назди худ талабида аз вай: «Оё рост аст, ки хони шумо ба давлати Хитой галаба кардааст?» гуфта пурсид. Вақте ки Маҳмуд ин суҳанро тасдиқ кард ва чанд калима дар бораи қуввати ҳашамати Чингизхон илова намуд, султон дар ғазаб омада гуфт:

– Магар ту вусъати мамлакати ман ва қувваи аскарӣи маро намедонӣ, ки Чингизро дар пеши ман таъриф мекунӣ? Ёро чӣ ҳад, ки маро фарзанди худ шуморидааст?

Маҳмуди Ялавоч тарсид ва бими он буд, ки султон ёро қатл кунад ва аз хавфу бим ба хушомадгӯӣ даромада гуфт:

– Сипоҳи Чингизхон нисбат ба лашкари оламиён мисоли рӯшноии шамъ аст пеши нури хуршеди оламафрӯз ва ё монанди чехраи шаб аст пеши шамоили рӯз ...

Султон бо шунидани ин калимаҳои мунофиқонаи аблаҳфиребона аз Маҳмуди Ялавоч хурсанд шуд, аз ғазаб фурумад ва ҳатто ба вай инъоми махсусе ҳам кард.

Оре, султон Муҳаммад як бор яке аз мӯътамадони худро ба тариқи ҷосусӣ ба мамлакати Чингизхон фиристод...

Ин ҷосус ҳамаи иқтидори ҳарбӣ ва интизоми аскарӣи Чингизро фаҳмида омада, ба султон хабар дод. Султон бо шунидани ин хабарҳои инкоркарданошуданӣ, ба ҷои он ки дар муқобилашон қувва ҷамъ кунад ва тайёри бинад, монанди ҳамаи мағрурон ва лофзанони тарсонҷак аз гоёти хавфу ҳарос саросема шуда монд... Чингизхон барои ҳучум кардан ба Мовароуннаҳру Хуросон тайёрии бисёр калон дида буд... Хулоса, ӯ бо қувват ва тadbир барои ҳучум ба мамлакати султон Муҳаммад як сафи ягонаи бисёр мустаҳкам ба вучуд овард¹...».

Ба замми ҳамаи ин Муҳаммади Хоразмшоҳ роҳи ҷангҷӯёнаро пеш гирифта, ба хабарҳои аз тоҷирон ба даст дароварда ва ба қудрату тавоноии ин душмани ғаддору хунхор аҳамият намедод.

Соли 1215 султон аз овозаи пурзӯрии Чингизхон ба бим афтада, барои аниқ кардани қувваи ҳарбӣ ва интизоми сарбозони мугул ҳайати сафорат фиристод. Онҳо баъди баргаштан аз хусуси тавоноиву қувваи сершумори ҳарбиёни мугул, меҳмоннавозӣ, вусъат додани савдои ҳар ду мамлакат, ки Чингиз тарафдораш буд, ба султон нақл карданд. Чингизхон дар мактубаш султон Муҳаммадро ҳамчун «писараш» ном бурда буд, ки ин боиси қаҳру ғазаби султон гардид. Даре нагузашта дар байни ҳар ду давлат воқеас рӯй дод, ки муносибати Чингизхонро дигар кард ва ин воқеа дар таърих ба номи «Ҷоҷаи Утрор» машхур аст.

¹ С. Айни.Куллийғ, ҷилди 5,саҳ. 158-160.

Савол ва супориш

1. Оид ба таъсис ёфтани давлати мугулҳо нақл кунед.
2. Чингизхон пеш аз ҳуҷум ба Осиёи Марказӣ кадом давлатҳоро гасб намуда буд?
3. Вазъияти давлати Хоразмшоҳиён дар арафаи ҳуҷуми мугулҳо чӣ гуна буд?
4. Дар аввал муносибати Чингизхон бо Муҳаммади Хоразмшоҳ чӣ гуна буд?
5. Дар бораи қувваҳои ҳарбӣ ва ба кадом силоҳ мусаллаҳ гардидани ин ду давлат ҳикоя кунед.
6. Дар бораи шахсияти Муҳаммади Хоразмшоҳ ва Чингизхон нақл кунед.
7. Тоҷирон дар ҳаёти ин ду давлат чӣ гуна нақш мебозиданд?

§ 25. ҲУҶУМИ МУҒУЛҲО ВА МУБОРИЗАИ ҚАҲРАМОНОНАИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ БАР ЗИДДИ ИСТИЛОҒАРОН

Фочиаи Утрор. Чунон ки ишора шуд, Чингизхон аз вазъи давлати Муҳаммади Хоразмшоҳ пурра воқиф буд. Муҳаммади Хоразмшоҳ бо ҳар баҳона ҷанг металабид ва барои ба мақсад расидан баҳона мечуст. Соли 1218 сарбозони Хоразм бо амри султон дар қалъаи Утрор, ки дар канори дарёи Сир ҷой гирифта буд ва ҳамсарҳади мугулҳо ҳисоб меёфт, қорвони мугулҳоро ҷосус пиндошта, дастгир намуданд. Қорвон аз 450 тоҷир, аъёну ашроф ва одамони бовариноки Чингиз иборат буд, ки онҳо дар ихтиёри худ 500 шутур тиллову нукра, маснуоти абрешимии чинӣ ва пӯстҳои қиматбаҳо доштанд. Сарбозони Хоразм ҳамаи одамонро ба қатл расонданд ва молҳоро фурухта, пулашро ба хазинаи султон фирис-тоданд.

Чингиз аз ин воқеа огоҳ шуда, аз Муҳаммади Хоразмшоҳ дархост намуд, ки ҳокими Утрорро ба ӯ супорад ва пули сарватҳои гонаткардаашро пас гардонад. Султон Муҳаммад на танҳо аз иҷрои ин талабҳо даст кашид, балки ҳаёти сафирони барои ҳалли ин қоромадаро ба қатл расонд. Ин рафтори бадқирдоронаи ӯ қаҳру қазаби Чингизро дучанд кард ва боиси ҳуҷуми

мугулҳо гардид. Чингиз ба чанги зидди султон Муҳаммад тайёрии пухта дида буд. Аскарҳои Чингизхон аз ҷанговарони ботартибу ҷангдида ва сершумор иборат буд. Аммо Муҳаммади Хоразмшоҳ дар байни лашкар ва мардум обрӯӣ надошт. Пеш аз ҳуҷуми Чингиз вай, ба ҷои он ки сарбозонашро дар як ҷо гун карда, ба муқобили ҷунин душмани пурзӯро хунхор равона созад, баръакс лашкарро ба гурӯҳҳо тақсим намуд, ки ҷунин парокандагӣ ба нафъи мугулҳо буду ҳалос.

Мудофияи Утрор, Самарқанд ва Бухоро. Моҳи сентябри соли 1219 Чингизхон ба ҳудуди давлати султон Муҳаммад наздик шуда, сипоҳашро ба се қисм ҷудо кард. Ё ба ғасби Утрор аҳамияти калон дода, ду писараш – Ёқтой ва Ҷағатойро бо лашкари сершумор ба он ҷо фиристод. Қисми дигари сарбозон бо роҳбарии Ҷуҷӣ барои ба даст даровардани шаҳрҳои соҳили дарёи Сир ба роҳ дароманд. Қисми сеюми сипоҳ бо сарвариҳои худ Чингизхон ва писараш Тулуй роҳи Бухороро пеш гирифт.

Лашкари мугул тахминан ба 200 ҳазор кас мерасид. Мугулҳо кӯшиши зиёд ба ҳарч доданд, ки шаҳри Утрорро бо як ҳуҷуми саҳт тасарруф кунанд, вале тирашон ҳок ҳӯрд. Сокинони шаҳр – хурду калон ба ҳимояи шаҳри азизашон бархостанд. Ҷанги шадиде ба вуқӯъ пайваست ва муҳофизони қалъаи шаҳри Утрор қариб 6 моҳ муқовимат бурданд.

Султон Муҳаммад метавонист ба ин ҷо лашкари зиёд фиристад, вале ин корро накард. Ҳокими шаҳр Ғоирхон мудофияи шаҳрро хеле дуруст ташкил карда буд. Дар вақти задухӯрд яке аз сарлашкарони фиристодаи Султон Муҳаммад, ки шахси боэътимоди ӯ буд, ба тарафи душман гузашт ва танҳо баъди ин хиёнат мугулҳо тавонистанд дохили шаҳр ва қалъаи он шаванд. Вақте ки силоҳи мудофиячиёни шаҳр тамоম шуд, онҳо хиштҳои қасрро қанда ба сару рӯи мугулҳо ҳаво додан гирифтанд.

Агар Султон Муҳаммад ба ин задухӯрди хунин сари вақт писари шӯҷову далери худ – Ҷалолуддин Мангу-бердиро, ки дар муқовимати пешин ном ва шӯҳрат пайдо карда буд, бо як қисми лашкари дар ихтиёраш буда мефиристод, пеши роҳи душманро то як муддат гирифтанд мумкин буд.

Баъди муҳорибаҳои шадид душман шаҳрро забт намуда, тамоми мудофиачиёни зиндамондари аз дами тег гузаронд.

Чингизхон дар ибтидои соли 1220 ҷанговарони яккачини дар ҷангҳо обутобёфтари гирифта, бо тайёрии пухта ба Бухоро ҳамла овард, вале ба муковимати пурзӯри сокинони шаҳр рӯ ба рӯ шуд. Мудофиачиёни шаҳр нисбат ба лашкари Чингизхон хеле кам буданд. Онҳо се шабонарӯз ба муқобили истилогарон муборизаи беамон бурданд. Бухоро дар муҳосира монд, вале қисми зиёди муборизон тавонистанд аз муҳосира ҷон ба саломат баранд. Дар қалъа 400 мубориз истодагарӣ карда, ба душман пай дар пай зарба мезаданд. Танҳо баъд аз он ки хандаки гирди қалъа аз ҷасади одамон ва мурдаи аспҳо пур шуд, ғасби қалъа муяссар гардид. Ғосибони мугул пас аз забт қардани Бухоро ҳазорон сокинони бегуноҳи шаҳрро куштанд, боқимондагонро ҳамчун гулом ва каниз ба асорат бурданд.

Мугулҳо пас аз истилои Бухоро моҳи марти соли 1220 бо сипоҳи зиёд ба тарафи Самарқанд раҳсипор гардиданд. Дар Самарқанд қувваи зиёди ҷангӣ ҷамъ шуда буд ва мардуми мамлакат ба Самарқанд бо ҷашми умед менигаристанд. Мувофиқи ақидаи шохидони давр агар қувваи ҳарбии дар шаҳр ҷой гирифта оқилона ҷо ба ҷо гузошта мешуд, Самарқанд метавонист чандин сол мубориза барад. Аммо ин тавр нашуд.

Рӯзи сеюми муҳосира муҳофизони шаҳр аз қароргоҳи худ баромада, ба душман ҳамлавар шуданд. Онҳо як миқдор аскарони мугулро нобуд қарданд, вале аксари онҳо дар майдони набард ҳалок гардиданд. Ин воқеа ба ҳама, хусусан ба ҷанговарон таъсири манфӣ расонд. Аъёну ашроф ва сарварони рӯҳониён ба тарсу ҳарос афтода, роҳи гуфтушунид ва таслимро бо Чингиз пеш гирифтанд. Онҳо ба мардуми шӯҷоъ ва озодихоҳи Самарқанд хиёнат карда, дарвозаи шаҳрро кушоданд. Мугулҳо ҷун мӯро малах вориди шаҳр шуда, қатли ом ва гонатгариро сар қарданд.

Муборизони озодихоҳ дар қалъа ва масҷиди ҷомеъ ҷой гирифта, муборизаи шадидро давом доданд. Аммо қувваҳои нобаробар буд, ба ёрии мугулҳо қувваи тоза меомад. Мугулҳо бо роҳе қалъаро оташ заданд. Вале мудофиачиён

аз ин нахаросида, дар ҷои худ нишастанд ва сӯхта мурданро аз таслим шудан ба душман авлотар донишанд.

Шаҳри ободу зебои Самарқанд ба харобазор табдил ёфт. Аз нисф зиёди аҳолии шаҳр талаф шуд. Қариб шаст ҳазор мардumi хунарманди он ба хизмати чингизӣ дода шуданд. Дар шаҳр қариб одам намонд. Муҳаммади Хоразмшоҳ чорае наандешид. Ӯ ба ҳудуди Эрон фирор карда, дар яке аз қазираҳои баҳри Хазар (Каспий) макон гирифт ва дар ҳамон ҷо вафот кард.

Чингизӣ забтқориашро давом доданд. Баъди истилои Бухорову Самарқанд навбати шаҳри дигари тоҷикон Хучанд шуд. Хучанд ҳам мисли дигар шаҳрҳои Мовароуннаҳр дар арафай ҳуҷуми Чингизхон дар ихтиёри худ дастаи муҳофиз дошт ва ба он ҳоким, зодаи Хучанд, қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик сарварӣ мекард.

Савол ва супориш

1. Аз хусуси ғоҷиай Утрор чӣ медонед?
2. Муборизаи қаҳрамононаи мардumi Утрорро тавсиф намоед.
3. Чингизхон лашкаро ба кадом самтҳо равона кард?
4. Аз хусуси қорнамоиҳои мардumi диловари Бухоро ҳикоя кунед.
5. Муборизаи қаҳрамононаи мардumi Самарқандро бо ғактҳо нишон диҳед.
6. Кадом табақаҳои мардumi Самарқанд хиёнат карданд?

§ 26. МУБОРИЗАИ ҚАҲРАМОНОНАИ МАРДУМИ ХУЧАНД

Дар аввал Чингизхон барои забти Хучанд қариб 5 ҳазор сарбоз фиристода буд, вале онҳо аз тарафи мудоғиачӣ торумор гардиданд. Бинобар ин ӯ баъди ғасби Самарқанд барои ба даст даровардани Хучанд 20 ҳазор сарбоз ва 50 ҳазор мардumi маҳаллии асирғирифтaro фиристод. Чингизӣ дар сари роҳи Хучанд мардumi шаҳри Банокатро қатли ом карданд, шаҳрро ғорат намуда, ба харобазор табдил доданд ва баъд оташ заданд.

Ба муғулони барои тасарруфи Хучанд фиристода писари қалонии Чингизхон – Чағатой, ки дар ҷоҳили ва

вахшоният ном бароварда буд, роҳбарӣ мекард. Хучандиён бо сарвари фарзанди далеру шуҷои худ – Темурмалик дар сохили рости дарёи Сир ба душман рӯ ба рӯ шуданд ва нагузоштанд, ки вай аз дарё гузашта, қалъаи қадима ва шаҳро забт кунад.

Аммо ҳуҷуми дуҷуми мугулҳо барор гирифт. Савдогарон – ҷосусони Чингизхон ҳамроҳи гурӯҳи хиёнаткори ашрофи маҳаллӣ забон як карда, шабона дарвозаи шаҳро ба рӯи душман кушоданд. Барои ба даст даровардани қалъа ва маркази шаҳр ҷангҳои шадиди кӯчагӣ оғоз ёфтанд ва истилогарон бо қувваи ҷандкарата зиёд дастболо шуданд.

Мудоғиачиёни шаҳр ба ҷазирае, ки дар дарёи Сир воқеъ гардида буд (зоҳиран як километр поинтар аз шаҳр), рафта истехком гирифтанд ва аз он ҷо муборизаи ҳудро бар зидди истилогарон давом доданд.

Ин ҷазира барои мудоғиачиёна хеле муносиб буд. Вай дар ҷое воқеъ гардида буд, ки тирҳои душман аз соҳил рафта намерасиданд. Вақте ки мугулҳо ба муқобили ин сангари мудоғиачиёни Хучанд ҷорас наёфтанд, ба ин фикр омаданд, ки бар рӯи оби дарёи Сир садде сохта, ба ин васила ҳудро ба ҷазира расонанд. Онҳо барои ин мақсади худ асирони ҳарби ро водор намуданд, ки аз кӯҳ санг кашонда садде бисозанд. Аскарони Темурмалик барои бетаъсир кардани тирҳои душман рӯи киштиҳои ҳудро бо намад пӯшонда, бо гил андова намуданд. Онҳо шабона ва субҳдам бо ҷунин киштиҳо ба соҳил наздик шуда, ба лашкари истилогарон ҳамла меоварданд ва садди онҳоро вайрон карда, пас мегаштанд. Қаҳрамони мудоғиачиёни Хучанд яке аз дурахшонтарин саҳифаҳои таърихи халқи тоҷик мебошад.

Дар забти Хучанд ҷун дигар шаҳро ҷосусони Чингизхон нақши бузург бозиданд. Ё тоҷирони маҳаллиро хеле моҳирона истифода мебард. Молҳои онҳоро бо нархи қимат меҳарид ва баъзан аз онҳо хироҷ намегирифт. Чингизхон пеш аз ҳамла овардан ба ин ё он мамлақату шаҳр ҷосусонашро мефиристод, то ки ахбори зарурӣ ба даст дарорад. Ба зами ин ҷосусони зарҳарид қудрату тавонии Чингизхон ва лашкарашро таърифу тавсиф

менабуданд ва ба нафъи мугулҳо ҳар гуна овозаҳои бардурӯг паҳн мекарданд.

Устод Садриддин Айни дар очерки таърихӣ номбурдааш оид ба чунин тоҷирони ҷосус ин тавр менависад: «...савдогарон, ки аз Чингизхон ин қадар ёрдампулӣ медиданд, ҳавоҳои ӯ шуда, ба дилҳо ва ихтиёри худ дер боз ба манфиати ӯ ва бар зарари ватан ва ҳамватанони худ ба ӯ ҷосусӣ мекарданд. Дар вақти ҷанг бошад, ҳар кадоми онҳо ба шаҳри худ аз тарафи Чингиз вакил ва намоянда шуда мерафтанд ва ҳамшаҳриёни худро бо ташвиқ ва тарсонӣ ва бо роҳи ҳар гуна игво аз ҷанг ва муқобилият боздошта, ба таслим шудан розӣ мекарданд.

Чингизхон аз савдогарони Мовароуннаҳр ва Туркистон на танҳо дар сафари ҳарбии ба Мовароуннаҳр кардааш фоида бурд, ҳатто дар сафари Хитой ҳам аз он гуна савдогарон истифода кард. Чунон чи, пеш аз ба мамлакати Хитой ҳуҷум кардани Ҷаъфархоҷа ном савдогарро ба он мамлакат элчӣ карда фиристода буд, ки барои аскаркашии ӯ замина тайёр кунад.

Дар сафари Мовароуннаҳр ва Хуросон бошад, савдогарон мисли сияхгӯш, ки пешопеши ҳайвоноти даррандаи бузург рафта, барои онҳо сайд пайдо мекунад, пеш-пешӣ Чингиз гашта, мардумро ба таслим шудан даъват мекарданд, то ки чингизӣ даранда бе ҳеҷ ҷангу ҷидол гӯштиодамхӯрӣ кунанд... Ба Хучанд Аҳмади Хучандӣ фиристода шуд, ки ин одам аз савдогарони Хучанд буда, бо Чингиз алоқаи дерин дошт...

Аз рафти воқеа маълум мешавад, ки Чингиз аз пулпарастии Аҳмад фоида бурда, ӯро ба доми худ кашид ва дар сафари Мовароуннаҳр дар қатори савдогарони пулпарастӣ дигар ӯро ҳам бар зарари ҳамватанонаш ба манфиати худ кор фармуд.

Ҷосуси игвогари чингизӣ – Аҳмади Хучандӣ ба шаҳри Хучанд ба сифати як «ҳамватан» ба осонӣ даромад. Аммо аз он ҷо, ки оммаи аҳолии Хучанд бо ҷасорати табиӣ ва тарбияи Темурмалик дар мудофияи ватан тайёр буда, дар ин роҳ аз кушта шудан наметарсиданд, ӯ кори худро махфӣ дар миёнаи савдогарони калон, ки ҳампешагони ӯ буданд ва дар миёнаи шайхону муллоён, ки ба ҳадя ва тӯҳфаи сарватмандон вобаста буданд, пеш бурд... Инчунин

шайхон ва муллоён ҳам аз як тараф, бо ташвиқоти Аҳмад аз инъому эҳсони Чингизхон умедвор шуда ва аз тарафи дигар, валинеъмати худ – савдогарони калонро ҳаводорӣ карда, розӣ шуданд, ки шаҳрро ба мугулон супоранд.

Дар натиҷа ин гурӯҳи ватанфурӯш, бе он ки ба аҳолии шаҳр хабар диҳанд, вакилони худро бо пешкашҳои лоиқ ба пеши сараскари мугул фиристода, дарвозахоро ба рӯи чингизӣ бо дасти худ кушоданд...

Фочиаи таслими шаҳри Хучанд ва қатли ом карда шудани аҳолии он барои Темурмалик як мусибати пурзӯри ногаҳонӣ шуд. Ӯ монанди шеро захмхӯрда мегуррид, аммо ба захми худ марҳам намеёфт, ӯ мисли баҳри дар талотумомада мешӯрид, аммо шӯридани вай ғайр аз дар изтироб андохтани ҳастии ҳудаш ба вай фоидае намебахшид; ӯ ҳамчун наҳанги дар регзори беоб афтада метавонид, аммо ин тапиш ӯро аз толоби ҳаёт боз ҳам дуртар меафганд...

Темурмалик аз корҳои амалӣ дар роҳи интиқомкашӣ аз ҳоинони ватан ҳамин қадар карда тавонист, ки бо «баҳонаи музокираи таслими худ» Аҳмад ва ҷанде аз калоншавандагони таслимчиёнро ба пеши худ ҷеғ зад ва худ бо ду-се нафар рафиқонаш, ки ба онҳо таълимоти маҳсус дода буд, ба канори об баромад. Вақте ки таслимчиён ба лаби об расиданд, Темурмалик, бе он ки бо онҳо гуфтугузор кунад ва ба онҳо фурсати лабқушӣ ва ярокбардорӣ диҳад, бо табарзин ба сари Аҳмад ҳучум оварда, каллаи ӯро монанди ҷӯбқадуи хушк пора-пора кард ва ҷавонони ӯ ҳам ба дигарон ҳамла бурда, бо шамшери тез бадани онҳоро реза-реза намуданд.

Ҷавонон хостанд, ки ҷасадҳои пошхӯрдаи ҳоинонро дар об андохта, аз онҳо дар дунё асаре боқӣ нагузоранд. Аммо Темурмалик ба ин роҳ наод:

– Ҷасади мурдори ин палидон оби зулоли дарёи ватани моро наҷас мегардонад. Монед, ки гӯшти инҳоро шағолон, гургон ва мургони мурдорхӯр хӯрда, асари инҳоро аз рӯи замин нест кунанд! – гуфт»¹.

Баъди истилои Хучанд ба сари мардуми зиндамондаи он рӯзҳои сиёҳтарин фаро расиданд. Чингизӣ

¹ С.Айний. Куллийёт, ҷилди 5, сах. 184-187.

вахшигашта зану мард, пиру барно, хуллас то кӯдакони беморро кир карданд ва шаҳрро чун Банокат ва дигар шаҳрҳо ба тороч ва сонӣ ба оташ доданд.

Савол ва супориш

1. Чингизхон барои забти Хучанд чӣ қадар сарбоз фиристонд? Онҳо дар сари роҳи Хучанд кадом шаҳрро оташ заданд?
2. Дар бораи муборизаи мардуми Хучанд ҳикоя кунед.
3. Тоҷирони ҷосус ва ашрофи хиёнаткори маҳаллӣ дар забти Хучанд чӣ нақш бозиданд?
4. Баъд аз забти Хучанд мудофиагарон дар кучо истехком гирифтанд? Сарвари онҳо кӣ буд?
5. Чингизӣ барои ғасби қалъаи оби Темурмалик чӣ тадбирҳо андешиданд?
6. Темурмаликиён ба тоҷир Аҳмади ҷосус ва ҳамроҳонаш чӣ ҷазо доданд?
7. Чингизӣ баъд аз забти Хучанд бо шаҳр ва мардуми он чӣ гуна муносибат карданд?

§ 27. ТЕМУРМАЛИК САРВАРИ МУДОФИА

Муҳаммади Хоразмшоҳ хангоми рӯ ба ғурез ниҳодан ба ҳар шаҳре ки расид, ба мардуми он мегуфт: «Агар ғурехта натавонед, таслим шавед». Аммо Темурмалики диловар ба чунин суҳанони бешарафона ғӯш надод ва мудофиаи шаҳри азизашро вазифаи ҷонии худ донист. Вай хуб мефаҳмид, ки бо чунин душмани хунхори пурзӯр мубориза бурда, галаба ба даст даровардан кори осон нест, аммо рӯҳияи ватандӯстӣ ӯро водор намуд, ки то охири қатраи хун бичангад. Аз ҳамин сабаб қарор дод, ки ба ҷуз аскарони муҳофизи дар ихтиёри худ дошта, боз мардуми шаҳри Хучанд ва ғирду атрофи онро ба ҳимоя бархезонад ва чунон ки амалиёти минбаъдаи ӯ нишон дод, аз ӯҳдаи ин кор бо сарбаландӣ баромад.

Темурмалик пеш аз ҳучуми мугулҳо шаҳри Хучандро муоина намуда, барои сохтани қалъа ва камингоҳ ҷои муносиб ҷуст. Хучанд пеш аз ин ҳам қалъа дошт, вале бартариҳои қалъаи нав хеле зиёд буданд. Дар миёнаи дарёи

Сир чазирае ёфт, ки барои қалъа хеле мувофиқ буд. Дар навбати аввал мардуми Хучанд ва деҳаҳои атрофи шаҳрро ба ин кор ҷалб намуд. Ҳамаи табақаҳои мардуми шаҳр дар бинои қалъа бо кӯшишу ғайрати зиёд меҳнат карданд. Сохтмони он аз ҳар ҷиҳат нафъ дошт. Қалъа шаҳрро то андозае аз харобшавӣ нигоҳ медошт ва тири душман ба он ҷо намерасид.

Темурмалик нағз медонист, ки чингизиёни бадкирдор бисёр шахру деҳаҳои Мовароуннаҳру Хуросон ва дигар мамлакатҳоро ба воситаи манҷаник¹ ва зарфҳои пур аз нафт хароб карда буданд. Аммо қалъаи дар ҷазира сохтаи Темурмалик аз онҳо эмин буд, чунки сангҳои манҷаник ва зарфҳои нафтдор аз канори дарё ба қалъа намерасиданд.

Дар мавриде, ки мардуми Хучанд саргарми қалъасозӣ ва кофтани хандакҳо буданд, аз майдони ҷанг хабарҳои зиёди нохуш дар байни мардум паҳн мешуд. Аммо чунин хабарҳо рӯҳияи ҷангӣ ва иродаи матини мардуми Хучанд ва пешвои онҳо Темурмаликро нашикастанд. Сарвари мудофияи шаҳр ба қадре хӯрок ва силоҳ захира намуд.

Пешвои Хучандиён баробари сохтани қалъа ҳамроҳи дуредгарони хучандӣ ба сохтани 12 киштии бодбондор шуруъ намуд, ки нақшаи онҳоро ҳуди Темурмалик кашида буд. Болои бом ва паҳлуи киштиҳоро чанд қабат намад кашида, онҳоро бо гил андова намуданд, то ки дохили онҳо гарм бошад ва тири душман осеб нарасонад. Дар паҳлуи киштиҳо даричаҳо сохтанд ва аз онҳо ба сӯи душман тир мепаронданд.

Темурмалик шабона киштисавор ба соҳил омада, ба назди мудофиячиёни қалъаи дар хушкӣ будаи шаҳр рафта, дифоъчиёнро ба бурдани муборизаи беамон даъват менамуд ва тарсу ваҳро аз дили онҳо дур мекард.

Вақте ки лашкаркашони мугул ин киштиҳоро дида монданд, хайрон шуданд. Онҳо киштиҳоро дар аввал филҳои кавичусса пиндоштанд, ба сӯи онҳо беист тир ҳолӣ мекарданд, вале киштиҳо ҷандон осеб намедиданд. Ниҳоят, мугулҳо ғаҳмиданд, ки он ҷизҳои дар рӯи об шинокунанда на фил, балки қалъаҳои дарёгард – киштиҳои болопӯшида буданд.

¹ Манҷаник – асбоби сангандозии замони қадим аст, ки аз ҷӯб месохтанд. Дар замони қадим ба ҷои тӯпҳои қалъакӯби замони мо кор фармуда мешуд ва чингизиён ин асбобро хеле моҳирона ба кор мебарданд.

Аз даст рафтани Хучанд барои Темурмалик фочиа буд. Рӯз аз рӯз ахвол бад шудан гирифт. Ба вай ва ҳамяроконаш дигар аз ягон ҷо озукаву силоҳ намеомад. Сафи диловарони ӯ дар мухорибаҳои шабохунӣ кам мешуд. Шумораи мугулони истилогар бошад, баръакс, меафзуд. Дар чунин вазъи душвор, Темурмалик ба қарор омад, ки дар қазира истодан нафъе надорад ва душман тадриҷан онҳоро нест хоҳад кард. Темурмалик ва ҳамсафони ӯ шабонгоҳ ба 12 киштӣ савор шуда, роҳи обиро пеш гирифтанд.

Пагоҳӣ мугулҳо дар ҷои исти киштиҳо касеро надиданд ва аз ду тарафи соҳили дарё асптозон аз пайи темурмаликиён шуданд. Дар байни ватандӯстон ва аҷнабиён борҳо задухӯрдҳои шадид ба амал омад, бисёр мугулон кушта шуданд. Баҳодурони хучандӣ дар чунин вазъияти даҳшатнок ҳам борҳо душманро сарқӯб намуданд. Ниҳоят, савораҳои мугулҳо аз темурмаликиён пеш гузашта, дар Банокат аз як соҳил ба соҳили дигар занҷир кашиданд ва бо ин хучандиёро ба даст даровардани шуданд. Вале зарбаҳои табарзинҳои пӯлодини мудофиачиён занҷирро пора-пора ва роҳи сӯи Урганҷро кӯтоҳ кард. Мугулҳо боз ба ҳамла гузаштанд. Дар наздикии шаҳри Чанд мухорибаи хунин ба амал омад. Қувваҳои душман назар ба хучандиҳои қаҳрамон чанд қарат зиёд буданд. Дар ин ҷанги пуршиддат хучандиҳо қаҳрамониву мӯъҷизаҳо нишон дода, мугулҳои зиёдеро куштанд. Баъди ин ҳарбу зарб гурӯҳи хурде аз муборизони роҳи озодӣ бо сарвари Темурмалик ҷон ба саломат бурда, бо азобу машаққати зиёде ба Урганҷ, ки дар он замон пойтахти Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр буд, бирасиданд. Дар ин ҷо боқимондаи лашкари шиткастхӯрдаю парокандаи Муҳаммади Хоразмшоҳ ҷамъ шуда буд.

Темурмалик аз ин қувваҳо лашкари бонизому нерӯманде ташкил намуда, бар зидди чингизиён бархост, то ки шаҳри Урганҷро дар дасти худ нигоҳ дорад. Ҳатто ба ӯ муяссар гардид, ки шаҳри калонтарини поёноби дарёи Сир Ёникентро аз ҷанголи мугулони нопок озод кунад. Баъд аз ин Темурмалик бо писари Муҳаммади Хоразмшоҳ – Ҷалолуддини Мангубердӣ, ки пас аз гурехтани падараш ба тахт нишаста, баръакс падараш дар задухӯрдҳои

шадидаи зидди мугулҳо диловариву шуҷоат нишон дода буд, ҳамроҳ шуд.

Темурмалик дар бисёр муҳорибаҳои дар музофоту ноҳияҳои Хуросону Афғонистони имрӯза баамаломада мугулкушӣ карда, дастболо шуд. Асбаски дар байни сарлашкарони Ҷалолуддин тифокӣ, ягонагӣ, якдилӣ, яктанӣ набуд ва ин касалӣ ба ӯ аз замони падараш мерос монда буд, Темурмалик дигар корнамоиҳои ҷангии худро давом дода натавонист ва маҷбуран ба Хоразм баргашт.

Хабари омадани Темурмалик ба маъмурони мугул расид. Маъмурон ин хабарро ба Чагатай, ки бадтарин ва хунхортарин писари Чингизхон буд, расонданд. Бо фармони ӯ мугулҳо аз пайи Темурмалик шуданд ва ӯро дастгир карда куштанд. Чунон ки С.Айнӣ дар очерки таърихӣ худ «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик» менависад, ҳангоми ба ҳок супоридан аз миёнбанди Темурмалик халтачае ёфтанд, ки дар он як каф ҳок ва як порча когази хатнок буд ва дар он чунин навишта шудааст: «Эй он ки мурдаи ман ба дастат меафтад, агар некхоҳи одамон ва ватандӯстон бошӣ, маро бо ин як каф ҳок гӯрон, ки ин ёдгории ватани азизи ман аст!»

Дар охири хат ин байт ҳам буд:

«Атри кафан зи хоки ватан кардам орзу,
Во ҳасрато, ки мебарам ин орзу ба ҳок!»

Савол ва супориш

1. Аз хусуси тайёрии Темурмалик ба ҷанги зидди мугулҳо нақл кунед.
2. Дар ин ҷанг қалъаи обӣ ва киштиҳои бодбондор чӣ нақш бозиданд?
3. Чаро Темурмалик аз қалъаи обӣ баромада рафт?
4. Темурмалик бо ҳамроҳонаш дар роҳи обӣ чӣ қаҳрамониву мӯъҷизаҳо нишон доданд?
5. Темурмалик дар Урганҷ чӣ кор кард ва кадом шаҳрхоро аз душман озод намуд?
6. Дар бораи фаъолияти минбаъдаи Темурмалик ҳикоя кунед.
7. Аз миёнбанди Темурмалик чӣ ёфтанд ва дар он чӣ навишта шуда буд?

§ 28. ШУҶОАТИ ҶАЛОЛУДДИНИ МАНГУБЕРДӢ

Ҷалолуддин баръакси падараш Муҳаммади Хоразмшоҳ ҷавонмарди далеру шуҷоъ ва боандеша буд. Дар байни мардум хурмату эҳтироми зиёд дошт. Чунин обрӯю эътимоди писар ба падар маъқул набуд ва ӯ бо ҳар роҳ мекушид, ки Ҷалолуддин аз дарбор дуртар бошад. Аз ҳамин сабаб ӯро ҳокими Ғазна таъйин кард. Ҳангоми ҳучуми мугулҳо султон Муҳаммад на танҳо ҳудаш гурехт, балки дигар саркардагон ва ҳатто писараш Ҷалолуддинро ҳам барои фирор намудан ба гап дароварданӣ шуд, аммо Ҷалолуддин ба ин таклиф зид баромада, ба падараш чунин ҷавоб дод: «Модом, ки душман Мовароуннаҳрро гасб намуд, мо бояд барои Хуросон бичангем ва онро аз чингизиёни гаддор нигоҳ дорем. Агар ба ин кор муваффақият наёбем ҳам, боре вазифаи ҳудро ба қадри имкон адо кардагӣ ҳисоб ёфта, аз таъна ва дашноми мардум роҳой меёбем. Агар султон дар ин ҷо монданро нахоҳад, лашкарро ба ман супорад. Ман то чон дорам, ба адои ин вазифа ҳуддорӣ мекунам»¹.

Баъд аз фирор ва вафот кардани Муҳаммади Хоразмшоҳ писараш Ҷалолуддини Мангубердӣ (1220–1231) ба тахт нишаст. Вай тавонист бар душман зарбаҳои пай дар пай занад ва Хоразмро муддате дар даст нигоҳ дорад, вале аз сабаби нобаробарии қувваҳо чингизиёни хунхор дастболо шуданд.

Ҷалолуддин ақибнишинӣ карда, дар шаҳри Нисо (наздикии Ашқободи имрӯза) ба душман ҳамла овард ва онро шикаст дод. Сипас баҳори соли 1221 ба Хуросон рафта, ба мардумони Мовароуннаҳр, Эрон, Закавказия номаҳо ва сафирони ҳудро фиристод, то ки мардуми ин мамлакатҳо ба муборизаи душмани қаттол бархезанд.

Ҷалолуддин солҳои 1220–1221 ҳамроҳи Темурмалик ва дигар лашкаркашон дар Бағлон, Қандаҳор, Балх, Кобул муборизаҳои шадид бурда, ба чингизиён зарбаҳои ҳалокатовар зад. Вай дар Парвон бар лашкари хоссаи Чингизхон галабаи дурахшон ба даст овард ва соҳиби

¹ Аз «Зафарнома»-и Шарафуддини Яздӣ.

ганимати зиёде шуд. Чанги шадидтарин ноябри соли 1221 дар лаби дарёи Ҳинд ба амал омад. Лашкари мугул бо сарвари худ Чингизхон мечангид. Сарбозони Чалолуддин ҳамлаҳои девонавори душманро зада гардонданд, вале душман қувваҳои нав ба навро ба майдони муҳориба меовард.

Дар авҷи задухӯрд барои ганимат шуда дар байни саркардаҳои сарбозони Чалолуддин ихтилоф ба миён омад ва аз майдони муҳориба баромада рафтани яке аз лашкаркашон барои Чалолуддин зарбаи сахт шуд. Баъд аз ин Чингизхон ба талафоти калон нигоҳ накарда, бо сарбозони бешумор паёпай ба ҳучум гузашт ва чанги хуниро ба нафъи худ анҷом дод.

Султон Чалолуддини Мангубердӣ дар ҳамаи задухӯрдҳои зидди чингизӣ назар ба онҳо бо қувваи камтар мечангид. Баъди шикаст ҳам рӯҳафтада нашуда, тавонист чанговарони зиёде чамъ кунад ва муборизаи зидди мугулхоро дар Шимоли Озарбойҷон, Ганча ва Гурҷистон давом диҳад.

Дар яке аз муҳорибаҳо сарбозони Чалолуддин аз бисёрии мугулҳо ваҳмида, майли аз корзор баромадан карданд. Ў инро пай бурда, ҳудаш ба сафи пеш гузашт ва аскаронашро ба тобоварию пойдорӣ даъват намуд, ки дар натиҷа задухӯрд ба нафъи Чалолуддин анҷом ёфт. Хуллас, ӯ борҳо намунаи ибрат нишон дод ва дар байни аскаронаш соҳиби обрӯӣ буд. Доир ба ҳаёт ва фаъолияти ҷангии ӯ муаррихон ва адибон асарҳо офаридаанд.

Савол ва супориш

1. Чалолуддини Мангубердӣ чӣ гуна шахс буд?
2. Вай ҳамроҳи Темурмалик дар кадом шахрҳо ҷангидааст?
3. Дар бораи муборизаҳои минбаъдаи Чалолуддини Мангубердӣ ҳикоя кунед.

§ 29. ОҚИБАТҲОИ ЗАБТИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ АЗ ТАРАФИ МУҒУЛҲО

Футухоти минбаъдаи Чингизхон дар Осӣи Марказӣ. Мугулҳо соли 1221 қариб тамоми Осӣи Марказиро тасарруф карданд. Давраи пурфочиатарини мардуми Осӣи Марказӣ, аз ҷумла тоҷикон сар шуд. Истилогарони мугул аҳолии зиндамондаи Бухоро, Самарқанд ва Хучандро ба азобу укубатҳои даҳшатангезе гирифтोर намуданд. Онҳо шаҳри Тирмизро ба харобазор табдил дода, сокинони онро ба қатл расонданд. Пас аз ин хунрезӣҳо Чингизхон аз дарёи Аму гузашта ба ҳоки Афғонистони Шимолии ҳозира дохил гардид ва дар соли 1221 Балхро забт намуда, онро низ тамоман хароб кард. Дар ҳамин вақт писарони ӯ Чағатой, Ўқтой ва Ҷучӣ бо сад ҳазор лашкари мугул пойтахти давлати хоразмшоҳиён шаҳри Урганҷро муҳосира намуданд. Мудофиачиёни Урганҷ муддати шаш моҳ бо мугулҳо мардонавор ҷангиданд. Ғосибони мугул ҳар як маҳалла ва кӯчаро бо талафоти бузург ба даст дароварданд. Онҳо пас аз забт кардани шаҳр гайр аз пешаварон, кӯдакон ва занон, яъне онҳое, ки ба гулом ва каниз табдил шуданд, дигар ҳамаро сар буриданд. Садди дарёи Амуро вайрон карда, шаҳри Урганҷро ба об гарқ намуданд.

Дар аввалҳои соли оянда писари Чингизхон Тулуй Хуросонро забт намуда, яке аз қадимтарин марказҳои маданияти Осӣи Марказӣ шаҳри Марвро хароб кард. Аз аҳолии Марв фақат чандсад нафар пешаварони гуломгардида зинда монда, дигар ҳама кушта шуданд.

Ҷалолуддин соли 1231 аз дасти навқари худ кушта шуд. Аз ноҳияҳои тоҷикнишин танҳо Бадахшон ва баъзе вилоятҳои кӯхистони Тоҷикистони Шарқӣ, инчунин ҷанде аз маҳаллаҳои Ғур, ки бо қалъаҳои мустаҳкам муҳофизат шуда буданд, ба дасти мугулҳо надаромаданд.

Чингизӣён ба тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ зарари мислаш диданашударо оварданд. Онҳо садҳо ҳазор мардумро аз дами тег гузарониданд. Шаҳрҳоро деҳаҳоро ба горату оташ доданд. Чунон ки сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, мугулҳо «... ба касе раҳм накарданд, баръакс, онҳо занону мардон, кӯдаконро аз дами тег

мегузаронданд, шиками занони ҳомиларо чок карда, кӯдакони дар батни модар бударо гирифта мекуштанд».

Мардumi Осиёи Марказӣ, аз ҷумла тоҷикон дар сари роҳи чунин душмани пурзӯр, ба монанди мугулҳо, ба қуввае табдил ёфта буданд, ки ҳаракати онҳоро ба тарафи давлатҳои Руссия ва Аврупои Шарқӣ муддати мадид нигоҳ доштанд. Даҳҳо ҳазор сарбозони яккачин ва лашкарҳои машҳури Чингизхон дар сарзамини Осиёи Марказӣ торумор гардиданд.

Қувваи асосие, ки ба муқобили душман мубориза мебуд, мардumi заҳматкаш буд ва онҳо бар душмани пурзӯр борҳо галаба карданд. Ба ҳамин нигоҳ накарда, сарзамини Осиёи Марказӣ чун дигар мамлакатҳои аз тарафи мугулҳо истило шуда ба харобазор табдил ёфта буд. Чунин фоҷиа баъд аз ғасби ин сарзамин низ даҳсолаҳо давом кард. Хусусан шаҳрҳои дар гузашта ободу сараҳоли, ба монанди Бухорову Самарқанд, Хучанду Марв, Урганҷ ва дигарҳо пурра ба харобазор табдил ёфта буданд ва аз баъзеашон ҳатто нишонае ҳам боқӣ намонда буд. Масалан, аҳолии Самарқанд аз чор қисм як қисмаш монда буд, ки ин рақам аз ҳад зиёд нишон дода шудааст. Бухоро ҳам ба чунин аҳвол гирифтаре шуда буд. Хучанд ҳам аз онҳо мондани надост. Осори харобазории шаҳрҳо на ин ки даҳсолаҳо, балки садсолаҳо давом кард. Дар баъзеи ин шаҳрҳо осори харобӣ то солҳои 50-уми асри XIV боқӣ монд.

Бедодгариву бераҳмӣ ва андозҳои вазнин мардumi аз куштор начотёфтаре аз ҳар ҷиҳат дилхунук гардонда буд. Дастӣ онҳо ба қор намерафт. Дар натиҷа чунин аҳвол хоҷагии мамлакатро боз ҳам бештар заиф мегардонд. Дар даҳсолаҳои аввал мардumi ҷабрдида ба қори хоҷагӣ майл надошт.

Идоракунии Осиёи Марказӣ. Чингизхон ҳанӯз дар давраи зинда буданаш мамлакатҳои тасарруфкардаашро дар байни чор писар тақсим карда буд. Мовароуннаҳр дар ихтиёри Чағатой қарор гирифт. Вай бо бераҳмиву хунхории худ ном бароварда, тамоми сиёсати ваҳшонияти падараш ба ӯ мерос монда буд. Масалан, Чингизхон қонуне бароварда буд, ки мувофиқи он мардум

наметавонистанд рӯзона ба об дароянд, ё гӯсфандро сар бурида ҳалол карда хӯранд.

Гарчанде Мовароуннаҳр мувофиқи тақсимои ба Чағатой расида бошад ҳам, писари калони Чингизхон Ёқтоӣ, ки хони бузург ном гирифта буд, метавонист мулкҳои ҳар се бародарро мувофиқи салоҳиди худ идора намояд.

Мугулҳо дар идора кардани давлат таҷриба надоштанд ва музофотҳои калони кишоварзиро роҳбарӣ карда наметавонистанд. Бинобар ин онҳо маҷбуран тоҷикони ба ҳудашон содиқу наздикро ба қорҳои давлатӣ ҷалб менамуданд. Яке аз шахсони вафодори онҳо тоҷир ва судхӯри машҳур Маҳмуди Ялавоч буд. Ӯ дар шаҳри Хучанд мезист ва аз ҳамин ҷо тамоми Мовароуннаҳрро идора менамуд. Ҳатто лашкари мугулҳо, ки барои нигоҳ доштани тартибот дар ҳамаи шаҳрҳо ва баъзе деҳаҳои калон ҷой гирифта буд, ба Маҳмуди Ялавоч итоат мекард. Сарони сипоҳиёни мугул – басқоқҳо ба ҷуз хизмати ҳарбӣ боз назорат мебуданд, ки андози аз мардум ситонида сари вақт вориди ҳазина гардад. Ҳамаи ин амалиётҳо бо супориши Маҳмуди Ялавоч ба иҷро мерасиданд.

Дар идоракунии мамлакат ба ҷуз ин дигар тағйирот нашоуда буд. Шаҳрҳои музофотҳоро соҳибони пешинашон идора мекарданд. Забтқориҳои мугулҳо дар ҳаёти ҷамъиятии мардуми Мовароуннаҳр чандон дигаргунӣ ба амал наовард, вале таъсираш ба соҳаҳои гуногун ҳарҳела буд. Мугулон дар шахсияти тоҷирон, сарварони дин, заминдорони калони маҳаллӣ пушту паноҳи худро ёфтанд. Онҳо ба ин табақаҳои мардуми маҳаллӣ ярлиғҳои махсус («пайсид») меоданд, ки мувофиқи онҳо мардуми заҳматкаш мебоист ҳамаи талаботи ашрофро иҷро намоянд. Ба зимми ин, аҳолии заҳматкаш таъмини сипоҳиёни дар шаҳрҳои деҳаҳои калон бударо ба зимма доштанд. Онҳоро мебоист бо хӯрок, сару либос, нақлиёт ва манзил таъмин мекарданд.

Пешаварон ба ҷуз ин, маҷбуран барои лашкари мугул силоҳ, пойафзол, газвор ва дигар чизҳои зарурӣ тайёр мекарданд.

Дар натиҷаи ҷангҳои задухӯрдҳо ва қатли ом аҳолии ҷи шаҳрҳо ва ҷи деҳаҳо кам шуда буд. Бисёриҳо ба

Маҳмуди Торобӣ бо зарби сухан тавонист шумораи ҳамфикронашро хеле зиёд кунад. Ӯ аз пешвои рӯхониён—садр ва дигар амалдорон талаб намуд, ки ӯро халифа эълон кунанд. Табақаҳои доро мачбуран талабашро ба ҷо оварданд. Маҳмуд қасри сарвари исёнгарон Малик Санҷарро, ки соли 1206 сохта шуда буд, қароргоҳи худ эълон намуд. Садрҳо ва дигар намояндагони табақаҳои доро бо амри ӯ аз тахт ронда шуданд.

Маҳмуди Торобӣ ба муқобили душманони ҳунармандон ва мардикорон муборизаи саҳт бурда, давлатмандон, рӯхониёни бузург ва амалдорони ба дасти шӯришгарон афтодаро ба қатл расонд. Садрҳо, намояндагони ҳокимони маҳаллӣ ва мугулҳо дар Кармина тайёри дида, ба Бухоро ҳаракат карданд. Дар наздикии Бухоро байни шӯришгарон ва қувваҳои госиб муҳорибаи саҳт ба вукӯъ пайваст. Мугулҳо ва қувваҳои феодалони маҳаллӣ шикаст хӯрда ақиб нишастанд. Шӯришгарон онҳоро то Кармина таъқиб намуда, бисёриҳоро ба қатл расонданд. Бино ба маълумоти муаррих Ҷувайнӣ дар ин ҷанг 10 ҳазор кас кушта шуд. Вале минбаъд шӯриши Маҳмуди Торобӣ мисли дигар шӯришҳои дар Осиёи Марказӣ ба вукӯъ пайваста муваффақият пайдо накард. Дар наздикии Кармина сарвари шӯриш аз тирӣ душман ҳалок гардид ва дар ҳамин муҳориба пешвои дигари шӯриш, дӯсти вафодори Маҳмуди Торобӣ Шамсуддин Маҳбубӣ низ кушта шуд.

Дар деҳаҳо бошад, андозчинони ҳукуматиرو ба қатл мерасонданд. Душман дар Кармина қувва ҷамъ карда, ба муҳорибаи шадид тайёри медид.

Мугулҳо ва сармоядорон аз набудани роҳбари ягонаи шӯриш ва камчиниҳои силоҳи шӯришчиён истифода бурда, бо лашкари 20-ҳазорнафара ба шӯришчиён ҳамла оварда, онро ба хун оғӯшта намуданд. Аз пайравони Маҳмуди Торобӣ қариб 20-ҳазор кас кушта шуд. Сокинони Бухоро ва деҳаҳои гирду атрофи он бо амри Ҷағатой гирифтори қатлу горат шуданд.

Шӯриши Маҳмуди Торобӣ дар ҳақиқат шӯриши мардуми заҳматкаш ба муқобили мугулҳо, ашрофони диндор, тоҷирони давлатманд, дигар табақаҳои сармоядор

ва худсарихои онҳо буд. Он қатъи назар аз шикаст хӯрданаш дар таърихи халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Марказӣ мақоми хос дорад.

Савол ва супориш

1. Шӯриши Маҳмуди Тороби кай ва чӣ хел сар зад? Роҳбари он кӣ буд?
2. Дар бораи муваффақиятҳои шӯриш нақл кунед.
3. Шӯриш ба муқобили кӣ равона шуда буд?
4. Шӯришро кадом қувваҳо паҳш карданд?

§ 31. ИМПЕРИЯИ МУҒУЛ БАЪДИ ЧИНҒИЗХОН

Баъди вафоти Чингизхон (соли 1227) дере нагузашта империяи таъсисдодаи ӯ суёт шудан гирифт. Дар охири солҳои 50-уми асри XIII дар харобаҳои империяи собиқ се давлати мустақил ба вуҷуд омад: дар Мовароуннаҳр давлати Чағатой, дар Эрон давлати Ҳалоқухониҳо, дар Ҳафтрӯд ва Қошғар давлати Мугулистон. Дар байни онҳо ҷангҳои хунин ба амал меомаданд. Аз солҳои 50-уми асри XIII сар карда, мугулони кӯчманчӣ тадриҷан ба ҳаёти муқимӣ ва қорҳои кишоварзӣ рӯ меовардагӣ шуданд. Аз вафоти Чингизхон дере нагузашта, дар сиёсат нисбат ба мардуми маҳаллӣ ду тамоюл ҳарчи равшантар намоён мешавад. Тарафдорони тамоюли якум инҳо буданд: қисми зиёди саркардаҳои ҳарбии бодиянишин (ҳам мугулҳо ва ҳам туркҳо), аксари шохзодагон ва ҷанде аз қоонҳо–маликҳои сулолаи мугул. Онҳо зидди ҳаёти осоишта буда, меҳостанд тамоми заминро ба ҷароғоҳ ва шаҳрҳоро ба харобазор табдил диҳанд. Онҳо бо ин роҳи пешгирифтаи худ аз андозҳои ҳарсола, ки аз кишоварзон, ҳунармандон ва тоҷирон меситониданд, маҳрум мешуданд. Як қисми тоҷирони маҳаллӣ низ ин тамоюлро дастгирӣ менамуданд.

Ба тамоюли дуюм инҳо дохил мешуданд: баъзе қоонҳо, қисми қами ашрофи бодиянишини мугул ва аз мардуми маҳаллӣ амалдорон, сарварони дин ва аксари тоҷирон. Тарафдорони ин тамоюл барои таъсиси ҳокимияти пуриқтидори марказиятнок, хотима додани ҷангҳою горагариҳо, ривож додани кишоварзӣю ҳунармандӣ, савдо, қатъ намудани андозҳои худсарона ва ғайра кӯшиш

ба харч меододанд. Нафъи тамоюли дуом аз ҳар чиҳат намоён буд.

Тарафдорони тамоюли дуом Манғуқоон, ки соли 1251 ба тахт нишаст ва ҳокими тоҷик Масъудбек – писари Маҳмуди Ялавоч барои гузаронидани ислоҳоти пулӣ ва ба амал овардани дигар навиғариҳо мекушиданд. Манғуқоон шахсияте буд, ки дар ба низом овардани мамлакат, маҳдудияти ҳокимони маҳаллӣ, ба ҷои андозҳои сершумор ҷорӣ намудани андози сарикасӣ (сарона) хизмати босазое кардааст. Вай дар бисёр шахрҳои Мовароуннаҳр ва берун аз он динорҳои тиллоро ҷорӣ намуда, яригу пайза ва андозҳои баъди вафоти Чингизхон пахншударо аз байн бардошт.

Дар замони ҳукмронии Манғуқоон фармонҳои ҳукумати бо забони ҳамаи халқҳо, ки фармон ба онҳо дахл дошт, содир мешуданд. Ин амалиёт барои ҳамаи давра, хусусан барои мугулҳо, ки хоҳишу эътирози мардуми маҳаллиро ба инобат намегирифтанд, ҷолиби диққат аст.

Тарафдорони Манғуқоон ва Масъудбек барои ҳамаи давра қори назаррас карда буданд. Дар қабул намудан ва амалӣ гардидани нақшаҳои Манғуқоон хизмати Масъудбек қалон аст. Масъудбек дар замони Манғуқоон ҳокими кишвари паҳноваре аз Уйғуристон то Хоразм буд. Масъудбек аз соли 1238 то 1285 ҳукмронӣ кардааст.

Савол ва супориш

1. Солҳои 50-уми асри XIII дар собиқ империяи мугул кадом давлатҳо пайдо шуданд?
2. Дар сиёсат нисбат ба мардуми маҳаллӣ чанд тамоюл ҷой дошт?
3. Тарафдорони намоёни тамоюли дуом кӣҳо буданд?
4. Масъудбек кӣ буд ва дар кадом кишварҳо ҳукмронӣ мекард?
5. Дар бораи ислоҳоти Манғуқоон ва Масъудбек нақл кунед.

§ 32. ВАЪИ МОВАРОУННАХР ДАР ОХИРИ АСРИ XIII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIV

Дар ҳаёти мугулони бодиянишин дар охири асри XIII дигаргунии чиддӣ ба амал омад. Гарчанде ин раванд аз солҳои 60 сар шуда бошад ҳам, дар замони ҳукмронии Туваҳон (1282–1306) хеле ҷоннок шуд. Дар замони ӯ шаҳри Андичон хеле раванқ ёфт ва дар соҳаи тиҷорат нақши бузург мебозид.

Мовароуннаҳр дар замони салтанати писари Туваҳон – Кабакхон (1318–1326) ба навигариҳои назаррас ноил гашт. Аз замони салтанати Кабакхон сар карда, мугулҳо ба қорҳои идораи давлатӣ дахлат мекардагӣ шуданд. Ё дар байни хонҳои мугул нахустин шахсе буд, ки барои вусъати савдо, ислоҳоти пул, тақсими маъмурии мамлакат ва ғайра қорҳои бузургро ба ҷо овард. Гарчанде ҳудаш бутпараст бошад ҳам, бо ашрофони диндори ислом бо майли том баҳсу мунозира мекард. Кабакхон қароргоҳи худро ба музофоти Қашқадарё кӯчонда, дар наздикии шаҳри қадимаи Насаф қасри шохона, яъне шаҳри Қаршӣ (ба забони мугулӣ – қаср)-ро бино намуд. Ё соли 1321 ду ислоҳоти муҳим гузаронд: пулӣ ва маъмурий. Дар ин амалиёташ системаи пулии дар дигар давлатҳои мугул – давлати Ҳалоқухониҳои Эрон ва Олтин Ёрда ҷойдоштаро истифода бурд.

Ба номи ӯ зарробхонаҳои Самарқанду Бухоро тангаҳои нуқрагии қалон ва майда сикка мезаданд. Ин ислоҳот мисли ислоҳоти Масъудбек дигаргунии бузурге ба амал наовард, вале ба ҳар ҳол барои ба эътидол овардани тиҷорати дохилию берунӣ ва таракқиёти баъзе шаҳрҳои Мовароуннаҳр нафъ расонд. Тангаҳои 8-граммӣ динор ва тангаҳои қариб 1,4-граммӣ дирам ном доштанд. Шаш дирам як динор ҳисоб меёфт.

Ислоҳоти дигари гузаронидаи Кабакхон ислоҳоти маъмурий буд. Тамоми Мовароуннаҳр ба туманҳо тақсим шуд, ки чунин тақсимоат то асри XIX амал кард. Туманҳо дар иттиҳоди амирон буданд, ки онҳо асосан аз байни туркҳою мугулҳо таъйин мешуданд. Дар натиҷа мухторияти бисёр ҳокимони маҳаллӣ барҳам хӯрд, ки ин барои мустақилияти давлат аҳамияти қалон дошт.

Чангҳои феодаливу қабилавӣ барои амалӣ гардонидани ин ислохот садди роҳ мешуданд. Ба ҳар ҳол ба туманҳо чудо шудани Мовароуннаҳр дар ҳаёти иқтисодии мамлакат нақши мусбат бозид.

Дар асри XIV муборизаи ду тамоюли дар боло зикршуда нисбат ба аҳолии муқимӣ хеле шиддат ёфт. Кабакхон мачбур шуд, ки бар зидди шохзодаи балвогари Чагатай Ясовур чанги шадид барад. Ясовур бо кӯмаку ёрӣ ва силоҳу лашкари амирони хуросонӣ бар Кабакхон ғалаба кард. Ин муҳорибаҳо барои мардуми Мовароуннаҳр бисёр гарон афтоданд. Дар натиҷа амирони хуросонӣ зиёда аз 50 ҳазор асир ва сарвати зиёд ба даст дароварданд.

Вориси Кабакхон – Тармаширин (1326–1334) ба тартиботи боқигузоштаи бародараш пайравӣ намуда, мусулмони мӯътамад шуд ва дини исломро дини расмӣ тамоми давлати Чагатаиён эълон намуд. Ин рафтори ӯ қаҳру қазаби феодалони бодиянишинро ба миён овард ва ниҳоят Тармаширин ба қатл расонда шуд.

Дар солҳои 40-уми асри XIV хони нав Қазонхон ба амалиёти Кабакхону Тармаширин пайравӣ карда, меҳост ҳокимияти пешинаро барқарор намояд. Ӯ барои ба худсарихои феодалони бодиянишин хотима додан дар наздикии шаҳри Қаршӣ кӯшкқалъаи Занчирсаройро сохт. Қазонхон соли 1346 дар чанг ҳалок гардид. Ба ҷои вай Қазаганхон омад. Вай анъанаҳои бодиянишинонро дӯст медошт ва бештари вақти худро дар шикору задухӯрдҳои қабилавӣ мегузаронд.

Хуллас, дар охири солҳои 50-уми асри XIV давлати Чагатай тақрибан ба сӣ мулкҳои алоҳида чудо шуд. Чанде аз ин мулкҳо дар итоати феодалони бодиянишин буданд. Масалан, Хучанд ба ҳокимияти Боязиди Чалоир итоат мекард. Мулкҳои дигарро феодалони маҳаллии ашроф ва диндор идора менамуданд. Дар Бухоро садрҳо, дар Хатлон авлоди хонадони Кайхусрав, дар Бадахшон шохҳои хонадони маҳаллӣ, дар Тирмиз саидҳо ҳукмронӣ мекарданд.

Дар солҳои 60-уми асри XIV дар Мовароуннаҳр муборизаи феодалон авҷ гирифт ва мамлакат аз ҷиҳати сиёсӣ пурра пароканда шуд. Дар чунин вазъият яке аз

саркардаҳои қabilaи барлос–Темур ба арсаи мубориза баромад, ки дар таърих бисёр бедодгариҳо кардааст.

Савол ва супориш

1. Дар охири асри XIII ва нимаи аввали асри XIV вазъи Мовароуннаҳр чӣ гуна буд?
2. Дар бораи ислохотҳои Кабакхон нақл кунед. Онҳо барои пешравии мамлакат чӣ аҳамият доштанд?
3. Кадом ворисони Кабакхон ислохоти ӯро давом доданд?
4. Дар солҳои 50-уми асри XIV давлати Чағатой ба чанд мулки алоҳида ҷудо шуд ва ба онҳо кӣ ҳукмронӣ мекард?

§ 33. ВАЗЪИЯТИ ҲОҶАҶИИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР ДАВРАИ ҲУКМРОНИИ МУҒУЛҲО

Вазъияти синфҳои ҳукмрон. Аз боби боло маълум аст, ки мугулон дар давлатдорӣ ба ашроф, сарони дин, заминдорон ва тоҷирони калони маҳаллӣ таъя мекарданд. Ҳанӯз дар солҳои аввали истилои хонҳои мугул – Чингизхон, Ӯқтойхон ва Гуякхон ба ин табақаҳои мардуми маҳаллӣ имтиёзҳои зиёде дода буданд. Истилои мугул ба сари мардуми заҳматкаши Мовароуннаҳр ва дигар мамлакатҳои гасбнамудашон бедодгариҳои зиёд овард. Бисёр шахрӯ деҳаҳо нобуд ва ба ҳок яксон шуданд.

Соҳаҳои кишоварзӣ ва ҳунармандӣ ба зарари калони мислаш диданашуда гирифтӯ гаштанд. Даре нагузашта ҳуди сарони мугулҳо фаҳмиданд, ки ҳаёти шахрӯ деҳотро ба эътидол овардан зарур аст, чунки маҳз ҳаёти осоишта ва хирочу андозҳои мунтазам ҳазинаи давлатро пур мекунанд.

Синфҳои ҳукмрони маҳаллӣ аз мугулҳо чандон зарари калон надида буданд ва ҳатто ҳамон вазъияти пешинашонро дар даст нигоҳ медоштанд. Масалан, садрҳои Бухоро ва сайдҳои Тирмиз ҳамон мавқеъӯ бойгариҳои пешинашонро соҳиб буданд. Дар давраи ҳукмронии мугулҳо, хусусан табақаи тоҷирони калон дар савдои байналхалқӣ нақши бузург бозида, дар назди хонҳо соҳиби шӯҳрату обрӯӣ гаштанд.

Точирони Осиёи Марказӣ дар байни мамлакатҳои Шарқи Дур ва Аврупои Шарқӣ вазифаи миёнаравиро адо менамуданд ва ғоидаи калон ба даст мебароварданд. Роҳи савдои ин мамлакатҳо аз Осиёи Марказӣ мегузашт ва ба тӯғайли авҷ гирифтани савдои байни ин мамлакатҳо Хоразм аз ҷиҳати иқтисодӣ қомат рост кардан гирифт. Точирони калон тарзи андоза дар замони мугулҳо ҷоришударо ба нафъи худ моҳирона истифода бурда, даромади калон мегирифтанд. Дар ҳамин давра тоҷирон ба қувваи бузурги истисмори мардуми заҳматкаш табдил ёфтанд.

Сарварони дин соҳиби имтиёзҳои зиёд шуданд. Хонҳои мугул барои мардуми заҳматкашро дар иттиҳоди худ нигоҳ доштан ба сарони дин тақия менамуданд. Онҳо ба мавқеи иқтисодии пешини худ соҳиб буданд. Заминҳои шахсӣ ва заминҳои вақфро дар дасти худ нигоҳ медоштанд. Ба ашрофи дини ислом баъзе хонҳо ва хонзодаҳои мазҳаби исломро қабулнамуда ёрии калон мерасонданд. Ибтидои ин дар Бухоро бино намудани мадраса аз ҷониби ҳамсари хон Тулуй мебошад.

Кишоварзӣ. Дар аҳди мугулҳо шумораи зиёди деҳқонон чун пештара заминро иҷора мегирифтанд ё ҳамчун деҳқони кироӣ дар заминҳои сарватмандон меҳнат мекарданд.

Чунон ки сарчашмаҳои таърихӣ шаҳодат медиҳанд, дар замони ҳукмронии мугулҳо дар Осиёи Марказӣ дар соҳаи кишоварзӣ тағйироти назаррас дида намешавад. Шаклҳои заминдорӣ пешина мондан гирифтанд, вале шумораи андозҳо ҳале афзуд.

Дар давраи мугулҳо дар Мовароуннаҳр чор намуди заминдорӣ амал мекард: 1. Замини давлатӣ, 2. Милки феодалӣ ва инчу, 3. Замини вақф, 4. Милки деҳқон. Аз ин намудҳои замин сетааш то давраи мугулҳо вучуд дошт. Намуди чорумаш инчу танҳо дар замони мугулҳо пайдо шуд, ки чунин замин азони сардори давлат, аҳли хонадони онҳо ва вассалҳои онҳо буд. Сардорони давлат метавонистанд замини инчуро тӯғфа кунанд, ба вақф диҳанд, бифурӯшанд ва тақдим намоянд. Аз заминҳои инчу андоз намегирифтанд.

Хонҳои мугул ба корҳои динии мардуми Мовароуннаҳр ҷандон дахлат намекарданд ва ҳолатҳои мешуд,

ки аз сарони рӯхониёни ислом андоз намегирифтанд. Аксар вақт дар мавриди ғасб намудани ин ё он шаҳр ё деҳа ба сарвати ашрофи дин даст намезаданд.

Дар замони ҳукмронии мугулҳо шумораи андозҳою маҷбуриятҳо афзуданд. Маҳз дар ҳамин давра андозҳои нав пайдо шуданд, ки онҳоро ҳам аз замин ва ҳам аз чорво меситонданд. Ҳокимони мугулҳо бо ихтиёри худ метавонистанд андозҳои нав ба нав ҷорӣ кунанд, хусусан дар замони ҷанг.

Андоз ва маҷбурияти аз ҳама вазнину миёншикан нақлиёти почта, яъне ём буд. Мувофиқи қоидае, ки то замони Манғуқоон амал мекард, аҳоли мебоист ёмҳои почта (ҷой ва маҳалле, ки аспҳои аробаҳои кирокаш ва ё аспҳои қосидонро иваз мекарданд)-ро бо асп таъмин менамуданд. Аксар вақт ин қосидони махсуси почтакашонро дастаҳои сарбозони силохдори мугулҳо ҳамроҳӣ мекарданд. Онҳоро элчӣ меномиданд. Онҳо ҳуқуқи зиёд доштанд. Хусусан мардуме, ки дар сари роҳи элчиҳо мезистанд, аз зулму шиканҷаи мугулҳо ба дод меомаданд. Ҳар як аъзои оилаи хон метавонист бо ихтиёри худ элчӣ фиристонад. Аз аспҳои ёмҳо ҳатто тоҷирон ҳам истифода мебарданд. Баъд аз фармони Манғуқоон аъзои оилаи хонҳо ва тоҷирон аз аспҳои ёмҳо дигар истифода бурда наметавонистанд. Онҳо дигар ҳуқуқ надоштанд, ки барои худ аз аҳолии шаҳру деҳот сарват ҷамъ кунанд.

Суюрғол. Дар Мовароуннаҳри асрҳои XIII қисми зиёди замин дар дасти саркардаҳои мугулҳо ва туркҳо буд. Шакли асосии заминдорӣ феодалии ин давра суюрғол (ба забони мугули инъом қардан) буд. Суюрғол моли манқул ва ғайри манқул (об, замин, молу мулк, пул) буд, ки аз тарафи подшоҳ, хон, султон ба амалдорон, ашроф ва лашкаркашон барои хизматҳои намоён ва қорнамоиҳои ҷангӣ дода мешуд. Соҳибони суюрғол дар мавридҳои зарурӣ вазифадор буданд, ки бо лашкари ҷангии худ ба ихтиёри хони мугулҳо ҳозир шаванд. Ин шакли заминдорӣ аз охириҳои асри XIII сар қарда дар Мовароуннаҳр паҳн гаштааст. Соҳиби суюрғол метавонист онро ба меросхӯронаш диҳад, инчунин андоз намедод. Вай метавонист даромадашро бо салоҳдиди худ сарф кунад. Суюрғолҳои қалон ҳам заминҳои киштбоб ва ҳам даштҳоеро, ки кӯчманчиён мезистанд, дар бар мегирифтанд.

Хучанд барои қабилаи Чалоириҳо, ноҳияи Қашқадарё барои қабилаи барлосҳо, ноҳияи ҷануби Тоҷикистон барои қабилаи кавучинҳо мулкҳои инъомшуда, яъне иқтаъ ё суюрғолҳои онҳо ҳисоб меёфтанд.

Хунармандӣ. Дар натиҷаи қатлу ғоратғариҳои пай дар пай мардуми шаҳрҳо, хусусан шумораи хунармандон хеле кам шуд. Ҳол он ки муғулҳо ин табақаи аҳолиро ҳангоми қатлу ғорат то андозае зинда мемонданд. Пешаварон чун барзгарон ба ҷуз хироч боз ҳар сол бисёр маҷбуриятҳоро иҷро мекарданд. Вақте ки ягон аъзои хонаводаи хон, ашроф, тоҷирони калон, сарони дин аз назди ягон маҳалла мегузаштанд, яриғҳои махсусро пешкаш намуда, аз мардум озука, нақлиёт ва ҳатто ҷои хоб талаб менамуданд. Махсусан вазъияти хунармандони аслиҳасоз, пойафзолдӯз ва бофандагон тоқатфарсо буд. Онҳоро солҳои аввал ба Мугулистон мефиристоданд, вале аз ин амалиёташон нафъе ба даст наоварданд ва аз нав онҳоро ба шаҳрҳояшон баргардонданд.

Маҳсули дасти хунармандони маҳаллӣ дар навбати аввал барои қонё ғардондани талаботи ҳокимон ва аъзои оилаҳои саркардаҳои муғулҳо ва лашкари онҳо равона шуда буд. Ҳукуматдорони муғул дар шаҳрҳо устохонаҳои калон, яъне қорхонаҳо таъсис доданд, ки соҳибонашон ҳокимони муғул буданд. Хунармандони ин қорхонаҳо гуломвор ҳаёт ба сар мебуданд. Дар замони салтанати муғулҳо амалиёти нангине рӯй дод, ки ин афзудани шумораи гуломон буд. Муғулҳо меҳнати гуломонро на танҳо мувофиқи ихтисосашон, балки дар кишоварзӣ, қорҳои рӯзгори ашроф истифода мебуданд. Дар бозорҳои гуломфурӯшӣ намояндагони бисёр қавму халқҳоро дидан мумкин буд. Баробари рӯ ба тараққӣ ниҳодани шаҳрҳо хунармандӣ ва тиҷорат пеш мерафт. Яке аз сабабҳои пешравӣ он буд, ки хунармандон ҳар чӣ бештар мувофиқи касбу ҳунарашон қор мекарданд.

Чунон ки маъхазҳо шаҳодат медиҳанд, муғулон бехтарин устоҳоро дар қорхона ба нафъи худ қор фармуда, ба ҳар қадомашон ҳар рӯз нон ва ҳафтае се бор буридаи ғӯшт медоданд. Чунин гизоро танҳо хунармандони сокини шаҳрҳо мегирифтанд. Гуруҳи дигари хунармандони шаҳр ба ном озод буда, аз рӯи касбашон андоз медоданд. Вазъи

ҳамаи хунармандони Мовароуннаҳр як хел набуд ва дар муддати қариб ду асри ҳукмронии мугулҳо доим дигар мешуд. Мугулҳо на танҳо пешаваронро, балки тамоми аҳолии маҳалҳои ғасбкардаи худро гулом мегардонданд ва аз меҳнати онҳо баҳравар мешуданд. Тадриҷан хунармандони озод пайдо шуданд, ки барои ҳокимияти марказӣ андоз месупориданд ва шумораи онҳо сол аз сол меафзуд. Аҳволи ҳамаи пешаварон бағоят вазнин буд. Ба чунин вазъият нигоҳ накарда, пешаварон ҷамъиятҳои сеҳии худро барқарор менамуданд.

Савол ва супориш

1. Мугулҳо ҳангоми истисмори мардуми маҳаллӣ ба кадом табақаҳо тақия менамуданд?
2. Сарватмандон, тоҷирони калон ва сарони рӯҳонӣ чӣ гуна нақш мебозиданд?
3. Дар давраи ҳукмронии мугулҳо аҳволи кишоварзон чӣ хел буд?
4. Дар замони ҳукмронии мугулҳо кадом шакли заминдорӣ пайдо шуд?
5. Суюргол чист?
6. Соҳиби суюргол боз кадом вазифаҳоро адо менамуд?
7. Аз хусуси аҳволи хунармандон ҳикоя кунед.
8. Пешаварон барои мугулҳо чӣ гуна асбобҳои ҷангӣ месохтанд?
9. Чаро шумораи гуломон меафзуд?
10. Мугулон чанд сол ҳукмронӣ карданд?

§ 34. ФАРҲАНГИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АСРИ XIII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIV

Илм. Истилои мугулҳо боиси таназзули тамоми соҳаҳо гардид. Ҳукмронии мугулҳо саҳифаи тиратарини таърихи халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Марказӣ ҳисоб меёбад. Дар ин давра ҳаёти фарҳангии Мовароуннаҳру Хуросон хароб шуд. Олимон, адибон ва зиёиёни зиёд аз дами тег гузаронда шуданд. Ашхоси ҷон ба саломат бурда шаҳру деҳаҳои худро тарк карда, фаъолияти эҷодашонро дар мамлакатҳои қадами номубораки мугулҳо нарасида,

яъне дар Осиёи Хурд, ҷануби Эрон ва дигар мамлакатҳо идома меоданд.

Зиёда аз сад сол лозим шуд, ки Мовароуннаҳру Хуросон аз нав ба марказҳои адаби табдил ёбанд.

Яке аз олимони файласуфони бузурги форс-тоҷикӣ ин давра **Абӯҷаъфар Муҳаммад ибни Ҳасан** (1201–1271) мебошад, ки дар таърих ба номи **Насируддини Тӯсӣ** машҳур аст. Ӯ дар овони ҷавонӣ назди падар савод бароварда, аз амакаш илми фалсафаву мантикро меомӯзад ва барои пурратар аз худ намудани илмҳои замони роҳи Нишопурро пеш мегирад. Ниҳоят, соли 1256 ба шаҳри Мароға (Озарбойҷони Эрон) омада, расадхона месозад ва мунаҷҷимони машҳурро ба кор ҷалб намуда, қори илмиро хеле таракқӣ медиҳад.

Насируддини Тӯсӣ зиёда аз дусад асар навиштааст. Вай тарафдори фалсафаи Абӯалӣ ибни Сино буд, онро инкишоф медиҳад ва аз ҳамлаҳои душманон ҳимоя мекунад.

Насируддини Тӯсӣ ба меҳнати кишоварзону ҳунармандон баҳои баланд дода, табақаҳои муфтиҳурро зерӣ тозиёнаи танқид гирифтааст. Мувофиқи ақидаи ӯ муҳит дар ташаккули ахлоқи одам нақши бузург мебозад ва вобаста ба он тағйир меёбад.

Ӯ дар соҳаи илмҳои тиб, нучум, геометрия, тригонометрия шӯҳрати ҷаҳонӣ дорад. Оид ба адабиётшиносӣ асаре таълиф намуда, дар шеърӯи шоирӣ ҳам машҳур будааст. Зиёда аз сад асарашро ба забони модарии худ – форсӣ-тоҷикӣ навиштааст. Яке аз шогирдони маъруфи ӯ Қутбуддини Шерозӣ оид ба масъалаҳои гуногуни физикӣ асарҳо иншо намудааст, ки бисёр фикрҳои ӯ ба илми физикаи имрӯза хеле наздик мебошанд.

Бино ба ақидаи муаррихон робитаи илмӣ Шарку Фарб (Аврупои Фарбӣ) дар асрҳои X–XIV ба пояи баланд расида будааст. Дар охири асри XIV Мовароуннаҳру Хуросон боз аз нав ба марказҳои илму адабиёт табдил меёбанд. Дар охири асри XIII як зумра муаррихони номӣ ба камол мерасанд.

Дар байни муаррихони форс-тоҷик **Ҷазуллоҳ Рашидуддин (1247–1318)** бузургтарин олим буда, ҳамчун

донишманди соҳаи тиб ва арбоби сиёсӣ эътироф шудааст. Ӯ дар шаҳрҳои Ҳамадон ва Табрез ҳаёт ба сар бурда, аз тарафи элхонӣ ба дарбор ба вазифаи вазири давлат мешавад ва солҳои 1278–1317 дар ин вазифа кор кардааст. Рашидуддин ба кори ободониву сохтмони мадрасаҳо, мактабу масҷидҳо диққати калон дода, олимону шоиронро ба дарбор оварда, барояшон шароити зарурӣ муҳайё месозад. Аммо ҳасудону бахилон дар қасди ҷони ӯ шуда, ба мақсади ифлосашон мерасанд. Рашидуддинро ҳамроҳи писари 18-солааш ба қатл мерасонанд. Рашидуддин аз худ асарҳои зиёде боқӣ гузоштааст. «Ҷомеъ-ут-таворих» яке аз онҳост. Ба ақидаи мутахассисон ин асар дар бобати офаридани «Таърихи умумичаҳонӣ»-и асрҳои миёна асари гаронбаҳо ҳисоб меёбад.

Аз муаррихон боз **Абӯумари Ҷузҷонӣ** (1193–1299)-ро номбар кардан лозим аст. Ӯ муаррих, шоир ва носирӣ форс-тоҷик буда, асари таъриҳиаш «Табақоти Носирӣ» хеле машҳур аст. Дар он оид ба таърихи подшоҳони Ҳиндустон, хусусан таърихи асрҳои миёнаи давлати Ғуриён маълумоти муфассал дода шудааст.

Адабиёт. Дар асри XIII ва аввали асри XIV адабиёт асосан дар ҳамаи музофотҳои мамлакатҳои инкишоф ёфт, ки дар тобеъияти мугулҳо набуданд.

Асри XIII ва аввали асри XIV замоне буд, ки бузургтарин ситораҳои назми форс-тоҷик, ба монанди Ҷалолуддини Румӣ, Саъдии Шерозӣ ва Амир Хусрави Дехлавӣ ба дунё омада, асарҳои оламшумули худро офаридаанд.

Ҷалолуддини Румӣ (1207–1272) дар шаҳри қадимаи тоҷикнишин – Балх ба дунё омадааст. Номи аслиаш Муҳаммад буда, Ҷалолуддин лақабаш аст. Падараш ҳамчун Ҷалолуддин (қонуншиноси шариат) машҳур буд. Ҷалолуддин чанде пеш аз истилои мугулҳо, дар синни чордаҳсолагӣ ҳамроҳи падар аз зодгоҳаш фирор карда, дар Нишопур, Бағдод, Ҳирот, Сурия ва дигар шаҳрҳои мамлакатҳо умр ба сар бурдааст. Вай аз хурдсолӣ ба омӯзиши фикр (илоҳиёт), риёзӣ, таърих ва дигар илмҳои замони худ машғул шудааст. Дар шаҳрҳои Ҳалаб ва Димишқ донишашро мукамал карда, муддате дар шаҳри Қуния касби мударрисиро ихтиёр намудааст. Ӯ дар Қуния

бо мутафаккири бузурги форсу тоҷик Шамси Табрeзӣ шинос мешавад ва ўро устои худ меҳонад. Ин олими забардаст дар ташаккули ҷаҳонбинии Ҷалолуддини Румӣ таъсири бузург гузоштааст. Дар зери таъсири таълимоти инсондӯстонаи пираш ҳаёти минбаъдаи Ҷалолуддин ранги дигар гирифт.

Вай бо асарҳои машҳури худ – «Девони Шамси Табрeзӣ» ва «Маснавии маънавӣ» номи пири худро абадӣ гардондааст. Ҷалолуддин ба ганҷинаи тамаддуни умумиҷаҳонӣ осори бой гузоштааст. Шарқшиноси машҳур Е. Э. Бертелс эҷодиёти ўро омӯхта, ба хулосае меояд ва менависад, ки «лирикаи Ҷалолуддин яке аз комёбиҳои бузургтарин аст. Ва агар вай дар Ғарб машҳур мебуд, бешубҳа, номи ӯ дар он ҷо низ мисли номи шахсони бузург – Шекспир, Ғёте, Пушкин ва дигарон вирди забон мешуд». Хизмати Ҷалолуддин дар ривочу равнақи озодфикрии бағоят бузург аст. Асарҳои машҳури ӯ «Маснавии маънавӣ», «Мактубот» шоҳиди онанд. Тамоми эҷодиёти ўро рӯҳияи халқпарварӣ ва меҳнатдӯстӣ фаро гирифтааст.

Саъдии Шерозӣ (1202–1292). Муслихуддин Саъдии Шерозӣ дар шаҳри Шерози Эрон дар оилаи олим ва яке аз ашрофи дин таваллуд ёфтааст. Дар байни мардум бо номҳои Шайх Саъдӣ ва Саъдии Шерозӣ машҳур аст. Вай шоир, носир ва мутафаккири бузурги форс-тоҷик мебошад. Саъдӣ хеле барвақт, дар 12–13-солагӣ аз падар маҳрум мешавад. Дар хурдсолӣ савод бароварда, баъди истилои мугулҳо ба Бағдод меравад ва таҳсилро дар мадрасаҳои «Низомия», «Мустансирия» давом медиҳад. Саъдӣ хангоми таҳсил бо донишу зеҳни тез, қувваи хотира шарикдарсон ва ҳатто муаллимонашро ба ҳайрат меоварад. Дар ин мадрасаҳо аз илмҳои забону адабиёт, ҳикмат ва дигар фанҳо баҳра мебарад. Аз рӯи гуфтаи ҳудаш ба илмҳои фалсафаву ҳикмат бештар майл доштааст. Саъдӣ дар байни уламои араб бо забони арабӣ сухан ронда, онҳоро бо дониши амиқ қоил мекардааст. Бо забони арабӣ шеър навиштааст.

Баъди хатми Мадраса барои омӯхтани рӯзгори мардум ба мамлакатҳои гуногун – Марокаш, Сиёи Сагир, Фаластин, Арманистон, Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндустон, Қошғар, Рум (Византия) ва ғайра сафар мекунад.

Ҳангоми сафар бо ҳаёти халқи заҳматкаш аз наздик шинос мешавад ва душвориҳои зиёдеро аз сар мегузаронад. Саъдӣ ба дасти салибдорон (чанғҳои салибиро ба хотир биёред) асир афтада, муддате хизмати машкобиро адо мекунад ва борҳо бо роҳзанон рӯ ба рӯ мешавад.

Қариб чил соли ҳаёти шоир дар сафарҳо гузаштааст ва ҳангоми ин сафарҳо ризку рӯзиашро аз воизӣ пайдо мекардааст. Вай дар ҷамъомаду маҷлисҳои мардумони кишварҳои гуногун ширкат варзида, ба онҳо аз хусуси илму дониш, касбу ҳунар, одамгариву инсондӯстӣ, рафокату садоқат, дӯстиву бародарӣ сухан мерондааст.

Саъдӣ ҳамаи хотираҳояшро дар асарҳои машҳураш «Бӯстон» ва «Гулистон» гирд овардааст. Ӯ ба ҷуз ин асарҳо боз шеърҳои зиёде эҷод намудааст. Асарҳои ӯ моломоли панду ҳикматанд. Аксари байтҳо ва ҳикматҳои вай зарбулмасалу мақолҳои мардум шудаанд. Масалан, «Тавонгарӣ ба ҳунар аст, на ба мол», «Мушк он ки худ бибӯяд, на он ки аттор бигӯяд».

Ин марди бузург дӯстӣ ва ҳамраъӣи тамоми инсониятро, қатъи назар аз миллату мансубияташон сароида, онҳоро ба ҳамдигарфаҳмӣ, ҳамкорӣ ва ваҳдат даъват менамояд:

Бани одам аъзои якдигаранд,
Ки дар офариниш зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дард оварад рӯзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.
Ту, к-аз меҳнати дигарон бегамӣ,
Нашоёд, ки номат ниҳанд одамай!

Ба ақидаи Саъдӣ давлате, ки соҳиби шоҳи одил ҳасту аз рӯи ақлу инсоф қорро ба ҷо меоварад ва ба ҷабру зулм хотима медиҳад, ба нафъи мардуми заҳматкаш сиёсатдорӣ мекунад, ҳамеша эмин аст. Подшоҳе, ки дар ҳаққи халқи хеш зулму фишорро раво мебинад, пойдевори мулки хешро ба дасти худ меканад.

Нисбати Шайх Муслиҳуддин Саъдӣ ҳанӯз ҳангоми дар қайди ҳаёт буданаш ҳама гуна табақаҳои мардум—подшоҳону давлатдорон, олимону адибон, кишоварзону ҳунармандон ва дигарҳо ҳурмату эҳтироми хосае доштанд. Саъдӣ инсонпарвари бузург буд.

Амир Хусрави Дехлавӣ. Ӯ шоир ва мутафаккири машхури форсзабони Ҳиндустон мебошад. Падараш хангоми истилои мугулҳо аз шаҳри Кеш (Шаҳрисабзи имрӯза) ба Ҳиндустон кӯчидааст.

Амир Хусрави Дехлавӣ дар синни 20-солагӣ илмҳои замонро азбар намудааст. Ӯ аз тарафи ҳокимони Банголаю Дехлӣ ба дарбор даъват шуда, аз пайи иҷрои вазифаҳои гуногун мешавад.

Шоир 52 соли умрашро дар дарбори ҳокимону султонҳо гузаронда, бо риёкориву дасисабозиҳои ҳукуматдорон аз наздик шинос мешавад.

Амир Хусрави Дехлавӣ аввалин шоири форсизабонест, ки панҷ чилди ашъорашро вақти дар қайди ҳаёт буданаш тартиб дода, дар чилди якумаш шеърҳои дар синни 16–19-солагӣ навиштаашро ҷой қунондааст. Вай ба ҷуз забони модарӣ ба забонҳои урду ва арабӣ низ шеър гуфтааст. Олимони шеършинос ҳоло ӯро асосгузори назми урду меҳисобанд.

Ғазалҳои хушоҳанг ва соддаву равони ӯ ба ганҷинаи бойи осори классикии тоҷик «Шашмақом» дохил шудаанд.

Шоир адолату инсоф, одамдӯстиву меҳнатро асоси давлатдорӣ ва ободонии мамлакат мешуморад. Бисёр асарҳои ҳудро ба мавзӯҳои таърихи Ҳиндустон, географияи он, урфу одатҳои мардуми ин мамлақати қадима бахшидааст. Дар достони «Дувалронӣ ва Ҳизрхон» ҳаёти воқеии мусулмонписар – Ҳизрхон ва хиндудухтари асирафтада – Дувалрониро тараннум намудааст. Мақсади асосии ин дoston тарғиб ва пойдор намудани дӯстиву рафқати ду ҷавони миллату динашон гуногун мебошад.

Амир Хусрави Дехлавӣ дар боби мусиқишиносиву оҳангсозӣ ҳам ном бароварда, оид ба мусиқӣ се рисола эҷод кардааст, ки асоси онҳоро мусиқии халқҳои Осиёи Марказӣ, Эрону Афғонистон ташкил медиҳанд.

Соли 1975 мувофиқи қарори ЮНЕСКО (Созмони Милали Муттаҳид роҷеъ ба масъалаҳои маориф, илм ва фарҳанг) 700-солагии зодрӯзи шоир дар миқёси ҷаҳон қайд карда шуд. Ба шарофати ин ҷашн осори ӯ нахустин бор бо алифбои кунунии тоҷикӣ нашр гардид.

Шоири дигари машхури асри XII ва аввали асри XIII **Мухаммад Авфии Бухорӣ** мебошад, ки дар Бухоро таълим

гирифта, ҳамчун шоир, нависанда, адабиётшинос ва хаттоти форс-тоҷик ном баровардааст. Ў дар Бухоро бо як зумра олимону адибони замонаш – Доии Насафӣ, Ашрафи Самарқандӣ, Ғазолии Хучандӣ ва дигарон ҳамсӯхбат мешавад. Сипас ба Самарқанд рафта, аз олимони шинохта Абубакри Насафӣ ва Шамсуддини Боқилонӣ таълим мегирад.

Баъди чанд сол ба сафари шаҳру ноҳияҳои Марв, Хоразм, Хирот, Нишопур, Сиистон, Қазвин ва ғайра мебарояд. Чанде пештар аз ҳучуми мугулҳо ба Бухоро бармегардад ва соли 1221 баъди истилои Мовароуннаҳр аз тарафи мугулҳо ба Ҳиндустон фирор мекунад.

Асари гаронбаҳои Муҳаммад Авфӣ «Лубоб-ул-албоб» нахустин тазкираи пурраи назми тоҷик мебошад, ки онро солҳои 1221–1222 таълиф намудааст. Албатта, пеш аз ин ҳам тазкираҳои форсӣ-тоҷикӣ буданд, вале ин тазкира аз онҳо фарқ дорад. Ў дар Ҳиндустон асарҳои зиёде менависад. «Чавомеъ-ул-ҳикоят» яке аз онҳост. Дар ин асар ҳикояҳову қиссаҳои аҷибу рангин оварда шудаанд. Вай китобҳои зиёдеро аз забони арабӣ ба форсӣ-тоҷикӣ тарҷума кардааст.

Меъморӣ. Дар замони истилои мугулҳо санъати меъморӣ ҳам мисли дигар соҳаҳои ҳаёти мамлакат рӯ ба таназзул ниҳод. Қатли ҳунармандон ва фирори боқимондаи онҳо ба мамлакатҳои дигар ба пешравии меъмории халқҳои Осиёи Марказӣ зарбаи сахт зад. Мугулҳо бисёр шаҳру ноҳияҳои Мовароуннаҳру Хуросонро ба ҳок яксон намуда, масҷиду мадрасаҳо, китобхонаву кӯшкҳо, макбараю қорвонсаройҳо ва биноҳои бошукӯҳро хароб ва нест карданд. Ин ҳолат даҳсолаҳо, то нимаи дууми асри XIII давом ёфт.

Новобаста аз ин харобиҳо ҳаёти шаҳрҳои калон, аз қабили Самарқанду Бухоро, Марву Хучанд, Урганчу Ёротеппа пурра қатъ нагардида буд. Сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳи медиҳанд, ки дар ҳамин давраи пурфочия ҳам мадрасаву масҷидҳо ва макбараҳо сохта мешуданд. Аҳолии шаҳрҳо тадриҷан меафзуд ва тичорат ривоч меёфт.

Чунин ҳолат бештар дар Самарқанду Бухоро дида мешуд. Аз рӯи маълумоти баъзе сарчашмаҳо Самарқанд дар нимаи дууми асри XIII қариб 100 ҳазор аҳоли

доштааст. Муаррихи шинохтаи форс-точик Алоуддин Чувайнӣ навишта буд, ки ягон шаҳри мамлакати исломӣ бо Бухоро баробар шуда наметавонист. Дар пешравии шаҳри Бухоро хизмати Масъудбек, ки зикраш дар боло рафт, калон аст. Дар миёнаи асри XIII Бухоро ду Мадраса дошт, ки якеашро Масъудбек сохта буд ва дар он бештар аз ҳазор талаба таълим мегирифт.

Устоҳои маҳаллӣ дар санъати меъмории анъанаҳои пеш аз истилои муғулхоро давом медоданд. Подшоҳи муғул Кабакхон дар наздикии шаҳри Насаф қӯшк (Қаршӣ)-ро аз рӯи нақшаи меъмории маҳаллӣ бино намуд ва минбаъд дар он ҷо шаҳри Қаршӣ ба вуҷуд омад.

Мақбараи Сайфуддини Бохарзӣ (дар наздикии Бухоро) яке аз иморатҳои мӯхташами замони муғулҳо ҳисоб меёбад. Сайфуддини Бохарзӣ аз ашрофони дин буд ва ўро ҳатто муғулҳо низ эътироф менамуданд. Мақбараҳои асри XIII ва нимаи аввали асри XIV хеле зиёданд ва онҳо аз санъати меъмории ҳамон давра дарак медиҳанд. Мақбараи Муҳаммади Башоро дар асрҳои XI–XII сохта шуда, дар асри XIV дар шафати он пештоқи баланду назаррабӯе бино кардаанд. Ин мақбара намунаи беҳтарини санъати меъмории мардуми тоҷик ҳисоб меёбад. Алҳол филиали Музеи таъриху кишваршиносии ба номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакии шаҳри Панҷакент мебошад.

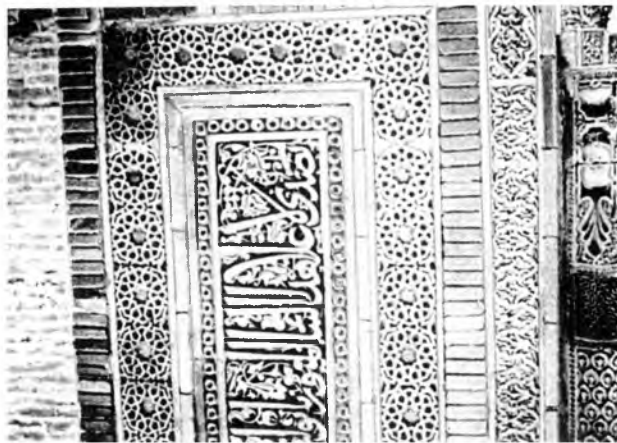

Мақбараи Сайфуддини Бохарзӣ. Бухоро. Асри XIV.

Макбараи Шайх Муслихуддин дар Хучанд бино ба ақидаи мутахассисон яке аз ёдгориҳои беҳтарини меъморӣ аст. То асри XV дар ҷои он дигар макбара будааст. Ин макбара зиёратхона, гӯрхона ва хучраҳои зиёде дорад. Солҳои минбаъд дар шафати он масҷиди бузурге сохта шуд, ки нақшу нигор ва кандакории он бинандаро ба ҳайрат меоварад. Ҳоло як қисми макбара ба Музеи вилоятии таъриху кишваршиносӣ табдил ёфтааст.

Ороишоти меъморӣ ин давра хеле муҷаллал ва гуногунранг буда, аз тараққиёти минбаъдаи касбҳои амалӣ шаҳодат медиҳад. Дар нақшунигори биноҳо гулкорӣҳои рӯи гил ва мино ба таври васеъ истифода бурда мешуд. Баъзан нақшҳои барҷастаи бар тахтаҳои гили пухта кандашударо бо луоби кабуд ё осмониранг андуда, дар мавридҳои дигар фақат катиба ва ё тасвири асосиро сир медоданд ва нақшҳои фаръии даруниро ба ранги гилтахтаҳои кандакоришуда мегузоштанд.

Барои зебу зинати биноҳо сафолӣ сирдори пур аз нақшу нигор ба қор бурда мешуд. Сохт ва намуди маснуоти сафолӣ дигар шуда буд. Устоҳои нодир хунари худро ба шогирдон меомӯзониданд. Дар шаҳрҳои калон истеҳсоли маснуоти гуногуни сафолӣ сирдор ҳам ривож ёфта буд.

Ќузви Макбараи Муҳаммади Башоро. Панҷакент. Асрҳои XI–XIV.

Дар асри XIII ва аввали асри XIV санъати кулолгарӣ низ хеле пеш рафт. Устоҳои маҳаллӣ анъанаҳои пеш аз истилои мугулҳоро давом медоданд.

Савол ва супориш

1. Дар бораи Насируддини Тӯсӣ нақл кунед.
2. Фазлуллоҳ Рашидуддин дар кадом соҳаҳои илм шӯҳрат пайдо карда буд?
3. Асари машҳури ӯро ном гиред.
4. Оид ба шахсияти Абӯумари Ҷузҷонӣ ҳикоя кунед.
5. Ҳаёт ва эҷодиёти Ҷалолуддини Румӣ чӣ хел ҷараён ёфтааст?
6. Асарҳои нодири Муслихуддин Саъдии Шерозиро гуфта диҳед.
7. Аз панду ҳикмат ва шеърҳои ӯ чиро аз ёд медонед? Шеърӣ дар ин китоб овардаи ӯро аз ёд кунед.
8. Аз хусуси эҷодиёти Муҳаммад Авфӣ нақл кунед ва номи асари машҳурашро гуед.
9. Дар асри XIII ва нимаи дуюми асри XIV вазъи меъмории дар Мовароуннаҳру Хуросон чӣ гуна буд?
10. Кадом макбараҳои ин асрҳоро медонед? Аз хусуси онҳо ҳикоя кунед.

БОБИ V

ДАВЛАТҲОИ ТОЧИКОН ДАР АСРҲОИ XI–XIV

§ 35. ДАВЛАТИ ҒУРИЁН

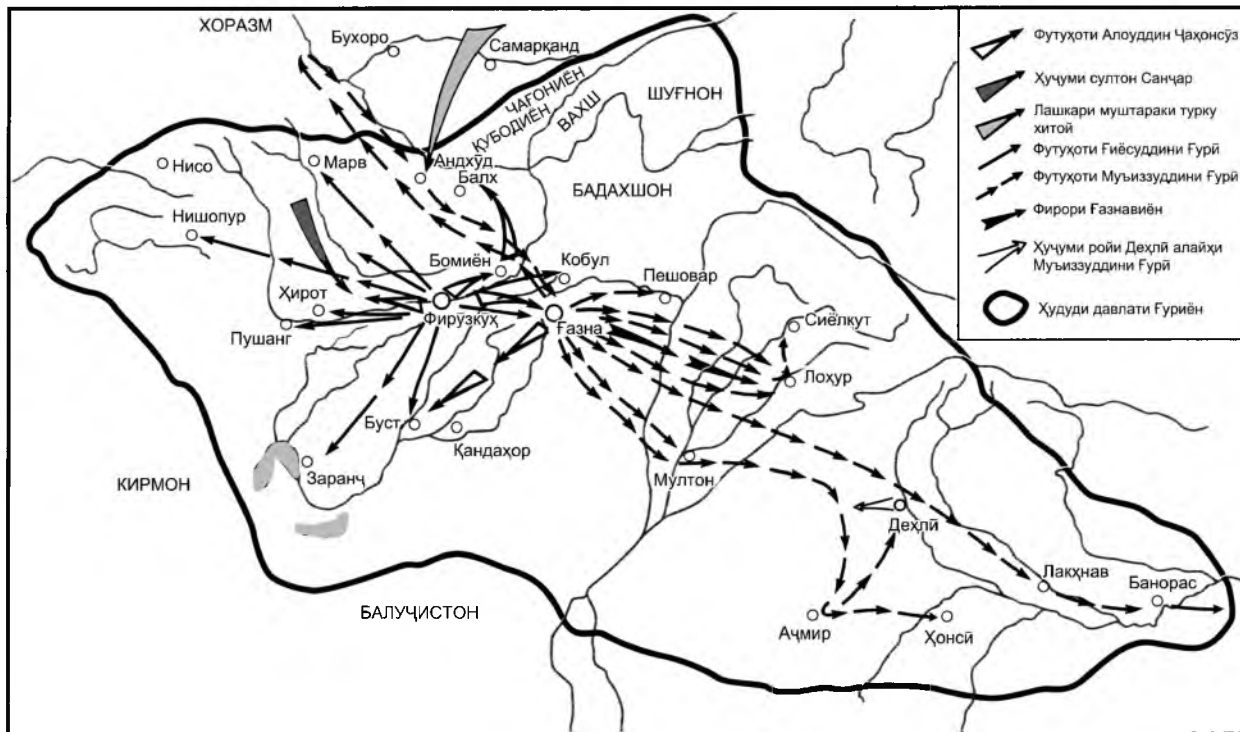
Таъсиси давлати тоҷикон – Ғуриён ва ҳудуди он. Ин давлати тоҷикон аз нимаи асри XII то аввали асри XIII дар қисми ғарбии Афғонистони кунунӣ арзи вучуд кардааст. Асосгузори он сулолаи Шансабониён аст. Ғуриҳо ғуфта сулолаи тоҷикони Шансабониён дар назар дошта мешавад, ки аз замони ибтидои дини ислом то ҳуҷуми муғулҳо ҳукумат рондаанд. Аввал кӯҳистони Ғур ва баъдтар тамоми Хуросон, ҷануби Мовароуннаҳр ва шимоли Ҳиндустонро дар итлоати худ нигоҳ доштаанд.

Асосгузори ин хонадон Шансаб ибни Хурнак буд ва аз ҳамин сабаб ба худ номи сулолаи Шансабро гирифтааст. Мардуми ин мамлакат асосан тоҷикони кӯҳистон буданд. Давлати Ғуриён аз ҷиҳати тараққиёти муносибатҳои феодалӣ назар ба Мовароуннаҳр Хуросон ақибмонда буд. Ҳатто муносибатҳои гуломдорӣ ҷой доштанд. Дар он солҳои зиёд демократияи ҳарбӣ амал мекард.

Иқлими он барои ривож додани кишоварзӣ ҷорводорӣ ва боғдорӣ бағоят мусоидат менамуд. Ғарчанде аз дигар мамлакатҳои ҳамсоя қафомонда бошад ҳам, аз ҷиҳати истихроҷи маъдан ва сохтани силоҳи ҷангӣ хеле пеш рафта буд. Дар сохтану ба қор бурдани яроқу аслиҳа дар байни мамлакатҳои ҳамсоя ва берун аз онҳо шӯҳрат дошт. Силоҳи истеҳсоли давлати Ғуриён моли асосии савдои хориҷӣ ҳисоб меёфт.

Дини ислом дар байни мардуми ин сарзамин назар ба давлатҳои ҳамсоя хеле дер ҷорӣ шуд. Ҳатто қабилаҳос буданд, ки то миёнаи асри XI дини исломро наметарастиданд. Муносибати феодалӣ ҳам ба туфайли муборизаи шадид реша давонда, дар охири асри XI пурра галаба кард.

Мардуми ранҷбари мамлакати Ғур борҳо ба муқобили муштзӯрони худ шӯришу исён бардоштаанд. Шӯриши калонтарини ин диёрро ханӯз Исмоили Сомонӣ бо қувваи

зиёд пахш карда буд. Ханӯз дар охири асри X пешвои қабилаи Шансабонӣ – асосгузори давлати Ғуриён – Сури Сайфуддин ибни Иззуддини Ҳусайн чандин қабилаҳоро ба итоати худ дароварда, нуфузашро дар байни мардуми ин кишвар афзуд. Дар нимаи дуюми асри XII ҳокимони музофоти Мандеш ба дигар музофотҳо галаба карда, заминашонро хеле васеъ карданд. Дар аввал пойтахти Ғуриён Фирӯзкӯҳ буд, вале баъди галабаи комил бар давлати Ғазнавиён шаҳри Ғазнаро пойтахт интихоб намуданд.

Солҳои 1156–1206 давлати Ғуриён ба дараҷаи олии тараққиёт расид. Соҳаҳои иқтисодиёт ва маданият пеш рафтанд. Дар ин солҳо ҳудуди он Афғонистон, Хуросон, Сиистон, музофоти Ҳиндустон – Синд, Панҷоб, Кашмир, инчунин вилоятҳои ҷануби Тоҷикистону Ёзбекистони имрӯза, аз ҷумла Вахш, Ҷағониён, Хатлон, Шугнон, Вахон ва ғайраро дар бар мегирифт.

Ғуриён дар давраи мавҷудияти худ гоҳ-гоҳ мачбуран ба итоати Ғазнавиён мебароманд, вале ба ин нигоҳ накарда, барои истиқлолияти худ даҳсолҳо мубориза бурдаанд.

Ҷангҳои давлати Ғуриён. Душмани асосии давлати Ғуриён давлати Ғазнавиён буд. Ғазнавиён барои ба итоати худ даровардани сулолаи Шансабониён бисёр кӯшишҳо ба харҷ додаанд. Дар солҳои чилуми асри XII баробари ба тахт нишастани писари амири Ғур – Иззуддини Ҳусайн дигаргуниҳои назаррас ба амал омаданд. Иззуддин ҳафт писари ҷасуру кордон дошт ва онҳо барои васеъ намудани замини давлаташон хизмати босазое кардаанд. Бародарон замини алоҳида доштанд ва ба яке аз бародарон итоат мекарданд (дар солҳои аввал). Нахустин султони Ғур Сайфуддини Сури буд. Сулолаи Шансабониён рӯз аз рӯз пуқувват мешуд, ки аз ин давлати Ғазнавиён дар биму ҳарос буд. Баъд дар байни бародарон муноқиша ба миён меояд. Ғазнавиён аз ин истифода бурда, малик Қутбуддинро ба дарбори худ даъват мекунад ва соли 1147 ӯро заҳр дода мекушанд. Ин рафтори ваҳшиёнашон боиси қаҳру газаби хонадони Шансабониён мегардад. Сайфуддини Сури бо қувваи зиёд ба муқобили Ғазнавиён бармехезад ва Баҳромшоҳи Ғазнавӣ ба ин тоб наоварда ба Ҳиндустон мегузарад.

Ғазнавиён дар таърихи зиёда 180-солаи ҳукмронияшон бори нахуст шикаст хӯрда, пойтахтро монда фирор мекунанд. Султон Сайфуддини Сурӣ ба тахт соҳиб мешавад, вале Баҳромшоҳ зимистони ҳамон сол бо лашкари хеле зиёд бозгашта, галаба мекунад. Ӯ Сайфуддини Суриро асир гирифта, бо азобу шиканча ба қатл мерасонад. Ин амалиёти ваҳшиёнаи Баҳромшоҳ қаҳру ғазаби Шансабониёнро дучанд мекунад. Бародари дигар Шаҳобуддин фавран ба муқобили Ғазнавиён лашкар кашида, Ғазнаро фатҳ менамояд. Ин галабаи бузургтарини Шаҳобуддин (соли 1150) бар Баҳромшоҳи Ғазнавӣ буд. Бо амри ӯ шаҳри Ғазна ба оташ дода мешавад. Аз ҳамин сабаб вай лақаби «чаҳонсӯз»-ро мегирад. Ниҳоят, Ғуриён давлати пурзӯртарини замон, яъне давлати Ғазнавиёнро, ки зиёда аз 180 сол ҳукмронӣ карда буд, барҳам доданд. Баъд аз ин Ғуриён дар охири асри XII ба лашкари Салҷуқӣ зарба заданд. Дар натиҷа ҳудуди давлати Ғуриён васеъ шуд. Ба ҷуз ин, онҳо тамоми мулкҳои дар Ҳиндустон доштаи Ғазнавиёнро тасарруф намуданд. Соли 1186 Шаҳобуддини Ғурӣ шаҳри Лоҳурро гасб намуда, онро пойтахти давлати Ғуриён эълон кард. Бародари ӯ Ғиёсуддин Муҳаммад Хуросонро ҳам ба даст даровард, вале байни ӯ ва шоҳони Хоразм ҷанги сахте ба вуқӯъ пайваست.

Қувва ва маҳорати ҷангии Шаҳобуддин ба дараҷае мерасад, ки ба муқобили султон Санҷари Салҷуқӣ бармехезад. Дар авҷи задухӯрд туркон хиё-

Султон
Ғиёсуддини Ғурӣ

нат карда, ба тарафи Султон Санҷар мегузаранд. Ҷанг ба нафъи Салҷуқиён хотима меёбад ва Шаҳобуддин асир меафтад. Султон Санҷар ўро ҳамроҳи писараш Сайфуддин ва бародарзодааш Ғиёсуддин озод карда, дар мухорибаи зидди ғузҳо истифода мебарад.

Дар давраи ҳукмронии Шаҳобуддин ҳудуди сулолаи Шансабониён васеъ мешавад. Хусусан дар замони салтанати бародарон султон Ғиёсуддин ва султон Муъизуддин давлати Ғуриён рӯз аз рӯз пурқувват меғардад. Ин ду бародар, бешубҳа, сутуни хонадони Шансабониён буданд. Онҳо шаҳрхову музофотҳои гирду атрофи Ҳирот, Фушанҷ, Толикон, Маймана, Форёб, Панҷдеҳ, Марваруд ва Балхро ба даст дароварданд.

Баъди барҳам хӯрдани сулолаи Салҷуқиён (соли 1190) Хоразмшоҳиён тадриҷан ба заминҳои Салҷуқиён даст дароз мекарданд. Аммо бародарон Ғиёсуддин ва Муъизуддин пеши роҳи Хоразмшоҳиёно гирифтанд ва Нишопуру Марвро фатҳ намуданд. Муҳаммади Хоразмшоҳ пай бурд, ки мулк пурра аз даст меравад ва роҳи сулҳро пеш гирифта,

Султон
Муъизуддини Ғури

назди бародарон элҷи фиристод, вале қораш барор нагирифт. Умуман бародарон дар кишвар-кушоӣ муваффақиятҳои калон ба даст дароварданд. Аммо марг ба онҳо имкон надод, ки нақшаҳои қашидаашонро амалӣ гардонанд. Ғиёсуддин соли 1203 ва Муъизуддин соли 1206 вафот карданд.

Баъд аз вафоти онҳо дар байни бародарон мухорибаҳои хунин авҷ гирифт. Ниҳоят, ин ҷангҳо ба нафъи туркҳо ба охир расиданд. Давлати Ғуриён аз байн рафт.

Сабабҳои таназзули давлати Ғуриён. Дар замони тобсӣи Ғазнавиён будан Ғуриҳо шаҳри Бомӣён ва як қисми Тахористонро (ҳудуди ҳозираи ҷануби Тоҷикистон, вилояти Сурхондарёи Ўзбекистон ва Шимоли Афғонистон) ба даст дароварда буданд. Дар охири асри XII давлати Хоразмшоҳӣён хеле пурзӯр мешавад. Онҳо ба заминҳои сулолаи Шансабонӣён тез-тез ҳамла меоваранд. Ғуриён ба муқобили давлати Хоразмшоҳӣён диловарона мечангиданд, вале ба ин нигоҳ накарда, анҷабӣён соли 1204 Хуросонро ба даст дароварданд. Султон Шаҳобуддин ба Урганҷ – пойтахти Хоразмшоҳӣён ҳучум карда, онро ба муҳосира мегирад. Дар ин асно Муҳаммади Хоразмшоҳ бо Қарахитойҳо забон як карда, ба муқобили давлати Ғуриён бархостанд. Дар натиҷа ҷанги хунин ба амал омад ва аз сабаби нобаробар будани қувваҳо лашкари Ғуриён шикаст хӯрд. Шаҳобуддин бо маҳорати қордонӣ тавонист дар байни иттифокӣён низоъ андохта, Муҳаммади Хоразмшоҳро ба тарафи худ гардонад ва бо ӯ сулҳ бандад. Дар ибтидои соли 1206 Шаҳобуддин барои бар зидди Қарахитойҳои Мовароуннаҳр лашкар кашидан омада буд, вале ногаҳон аз дасти қотиле кушта шуд. Ин зарбаи вазнине буд бар Ғуриён. Баъди ин давлати Ғуриён рӯ ба таназзул ниҳод. Ҳатто иттифокӣи пешинааш Муҳаммади Хоразмшоҳ аз фурсати муносиб истифода бурда, Ҳирот ва дигар мулкҳои давлати Ғуриёнро гасб намуд.

Солҳои 1206–1216 дар байни бародарон барои Фирӯзқӯх, ки ханӯз маркази асосӣ ҳисоб меёфт, муҳорибаҳои хунин давом доштанд. Давлати Ғуриён дар муддати кӯтоҳ ба се қисм ҷудо шуд. Ниҳоят, панҷ бародар бо ҳамдигар ҷангиданд ва бо ҳамин раванди инқирози давлати Ғуриёнро тезониданд.

Савол ва супориш

1. Давлати Ғуриён дар кучо ва кай таъсис ёфтааст? Мардуми ин сарзамин бо кадом қор ва қасбу ҳунар машғул буд?

2. Сулолаи Шансабониён дар кадом зинаи тараққиёт меистод?
3. Асосгузори хонадони Шансабониён кӣ буд?
4. Давлати Ғуриён дар аҳди кадом султон ба авчи тараққиёти худ расида буд? Дар бораи ҷангҳои давлатҳои Ғазнавиён ва Ғуриён нақл кунед.
5. Кадом султони сулолаи Шансабониён давлати Ғазнавиёро барҳам дод?
6. Оли Шансабониён кадом давлату музофотҳоро ба тасарруфи худ дароварда буд?
7. Сарҳади давлати Ғуриёро аз харита нишон диҳед.

§ 36. ДАВЛАТИ КУРТҲОИ ҲИРОТ

Ҳудуди давлати Куртҳои Ҳирот. Сулолаи Куртҳои Ҳирот дар асрҳои XIII–XIV (солҳои 1245–1381) арзи вуҷуд кардааст. Ҳудуди қисми калони Хуросон, Сиистон ва қисми ғарбии Покистон ва вилояти Ғурро дар бар мегирифт. Асосгузори ин хонадон Курт буд ва аз ҳамин сабаб ба худ ин номро гирифтааст. Бояд гуфт, ки Куртҳои Ҳирот бо курдҳои имрӯза, ки дар Эрон, Ироқ ва дигар мамлакатҳо зиндагӣ мекунанд, ҳеҷ наздикӣ надоранд. Куртҳои Ҳирот номи сулолаест монанди сулолаи Тоҳириён, Сомониён ва ғайра. Дар таърихи Куртҳои Ҳирот ва Ғуриён малик Рукнуддини Абӯбакр нақши бузург бозидааст. Дар байни давлатҳои Ғур ва Куртҳои Ҳирот робитаи ҳарҷонибаи дӯстӣ ҳукмрон буд. Малик Рукнуддин тавонист бо мугулҳо бо роҳҳои гуногун созиш карда, давлати худро нигоҳ дорад. Вай яке аз шахсони мӯътабар буд ва то истилои мугулҳо давлати Ғурро идора менамуд. Баъд аз ғасби он аз тарафи мугулҳо ҳуди Чингизхон Рукнуддинро ҳокими ин мамлакат таъйин намуд.

Баъд аз фавти Рукнуддин (соли 1245) набераи ӯ Шамсуддин Муҳаммади Курт (солҳои 1245–1278) бо фармони амири мугул Тоҳирбаҳодур ҳокими давлати Ғур гардид. Шамсуддин давлати маҳаллии тоҷиконро эҳё намуд, ки ба ҳайати он на танҳо Афғонистони имрӯза, балки қисми Покистони имрӯза низ дохил мешуд.

Шамсуддин ҳокими вилоятҳои Ҳирот, Ғур, Мурғоб, Форёб, Сиистон, Қандаҳор ва Кобулистон буд. Ин давлат дар аввал гарчанде тобеи мугулон бошад ҳам, ба ҳар ҳол дар Эрон ва Осиёи Марказӣ ягона давлати маҳаллӣ ҳисоб меёфт. Шамсуддин барои «вафодории» худро ба қоони бузурги Мугулистон нишон додан роҳи Туркистонро пеш гирифт. Шамсуддин дар сафи лашкари қоон ҷангида, сазовори боварии ӯ гардид. Манғуқоон баъд аз ғалаба қардан ва ҳони бузурги Мугулистон шудан амр намуд, ки ба Шамсуддин ярлиғ (фармони подшоҳӣ) нависанд. Дар натиҷа ҳудуди давлати Шамсуддин ҳеле васеъ шуд. Ба зами ин Манғуқоон амр намуд, ки ҳамаи ҳокимони Хуросон баъд аз ба тахти Ҳирот нишастани Шамсуддин ба ӯ ёрии пуливу молӣ расонанд ва дар таъсиси лашкар кӯмак кунанд.

Албатта, иҷрои ин фармон амри маҳол буд, чунки ҳамаи ҳокимон мугул буданд ва бо фармони ин ё он қоон (подшоҳи бузурги мугулҳо) таъйин шуда буданд. Бо вҷуди ин Шамсуддин тавонист ҳамаи ҳокимони дар ярлиғ ҷоғирифтаре ба итоат дарорад ва давлати пойдор таъсис диҳад.

Шамсуддини Курт баробари пурқувват шудани давлат на ҳамаи фармонҳои қоонҳои мугулро ба иҷро мерасонд. Дар роҳи пешгирифтааш заҳмати зиёд мекашид. Ӯ борҳо гирифтори тӯҳмат шуда бошад ҳам, бо ақлу заковат ва суҳанони шӯҳи дилнишин худро муҳофизат қарда тавонист.

Шамсуддини Муҳаммади Курт дар давоми ҳукмронии бистусосолааш қорҳои зиёде қард, ки ба мугулҳо маъқул набуд ва ниҳоят онҳо ӯро бо роҳи фиребу найранг ба шаҳри Табрёз даъват намуда (соли 1278), заҳр дода қуштанд.

Баъд аз Шамсуддин давлати Куртҳо таназзул ёфт ва танҳо дар замони малик Фаҳруддин (солҳои 1295–1307) аз нав қомат рост қард. Фаҳруддин аз рафтори падараш – Шамсуддини Кеҳин (хурдӣ) норозӣ буд ва аз ҳамин сабаб умраш дар маҳбас мегузашт. Ӯ ҳамроҳи сарлашқари Элхонӣ – амир Наврӯз маслиҳат қарда, аз зиндон мебарояд ва соҳиби тахти Ҳирот мешавад. Дар солҳои давлатдорӣ ӯ

давлати Куртҳо хеле тараққӣ кард. Фаҳруддин тадричан алоқаашро бо Элҳонон суст кард. Вакте ки соли 1304 Улҷойту ба тахт нишаст, ҳамаи ҳокимону амирон ба табрики ӯ рафтанд, вале Фаҳруддин на танҳо нарафт, ҳатто намояндаи худ ва мактубе ҳам нафиристод. Ба замми ин номи элҳононро аз хутба гирифт. Чунин рафтори Фаҳруддин боиси нохушии зиёде гардид.

Сипас Фаҳруддин ба муқобили Ҳолоқуиён ҷангида, борҳо ба пойтахти онҳо шаҳри Тӯс лашкар кашид. Чунин рафтор ҳашму ғазаби муғулҳоро ба амал овард. Онҳо ба муқобили муборизони Ҳирот лашкари 10-ҳазорнафара фиристоданд. Муғулҳо бо мадади шайху қозии Ҳирот ва сарвари лашкараш Донишманд Баҳодур дохили Ҳирот шуданд, вале соқинони шаҳр аҳлона ба муқобили душман бархоста, душманро шикаст доданд. Ин ғалабаи лашкари Фаҳруддин дар байни элҳонон нооромиро бавучуд овард. Элҳон аз пурқувват шудани давлати Куртҳои Ҳирот ба бим афтода, фавран бо сардории лашкаркаш Бучой 30 ҳазор сарбозро ба Ҳирот фиристод. Пас аз се моҳ малик Фаҳруддин вафот кард. Сарлашқари Куртҳо Муҳаммади Сомӣ, ки ҷанде пеш сарлашқари муғулҳо Донишманд Баҳодурро кушта буд, ба муғулҳо таслим шуд. Муғулҳо аҳолии шаҳр ва лашқари асирафтодаро аз дами тег гузаронданд.

Бародари малик Фаҳруддин – Ғиёсуддин дар дарбори элҳонон ҳаёт ба сар мебурд. Султон Улҷойту ўро соҳиби тахти Куртҳои Ҳирот кард. Ў солҳои 1307– 1329 салтанат ронда, хизматҳои арзандае намудааст. Малик Ғиёсуддин ба мардуми гирду атрофи Ҳирот мактубҳо фиристода, онҳоро даъват мекард, ки ба Ҳирот барғарданд ва дар ободонии мамлакат ҳисса гузоранд. Ин рафтори ӯ натиҷаи хуб бахшид ва мамлакат дар муддати кӯтоҳ обод гашт, хусусан шаҳри Ҳирот.

Душманони давлати Курт аз пайи сиёҳ кардани Ғиёсуддин афтода, ба Улҷойту хабар расонданд, ки ӯ мисли бародараш Фаҳруддин ба ҷамъ кардани силоҳ машғул аст. Ғиёсуддин ба дарбори Улҷойту султон даъват мешавад. Вай далерона ба назди Улҷойту рафта, бо зарби сухан худро аз тўҳматҳои беасос ғимоя менамояд, ҷанд сол дар дарбори муғулҳо монда, сазовори боварии Улҷойту

мешавад ва бо ваколатҳои зиёд ба Ҳирот бармегардад. Ягон ҳокими Эрону Ироқ ба чунин эътимод сазовор нашуда буд. Ё барои ободии мамлакат фармонҳои махсус медиҳад, то ки харобаҳо барқарор гарданд ва салтанати Куртҳо дар ҳудуди пешина барқарор шавад.

Таназзули давлати Куртҳои Ҳирот. Баъд аз вафоти Ғиёсуддин (соли 1329) писараш Шамсуддини III соҳиби тахт шуд, вале дар идораи давлат ба камбудихо роҳ дода, баъд аз ду моҳ вафот кард. Муддате дар байни дарбориён ҷангу низоъҳо ба миён омаданд. Дар натиҷа Малик Ҳофиз кушта шуд.

Соли 1330 бо розигиву талаби ашрофи Ғур Муъизуддини Ҳусайн (солҳои 1330–1370) ё Муҳаммади Ғурӣ ба тахти давлати Куртҳо нишаст. Солҳои давлатдории Муъизуддин солҳои ободонӣ ва дигаргуниҳои бузург буданд.

Муъизуддин ҳудуди давлаташро ба самтҳои шимолу ғарб васеъ намуд, вале ҷангҳои, ки дар байни ду давлати тоҷикон – Куртҳои Ҳирот ва Сарбадорон ба вуқӯъ пайвастанд, давлатро заиф гардонданд.

Амир Темур аз ин вазъият истифода бурда, соли 1381 шаҳри Ҳиротро ғасб намуд ва намояндаи охирини сулолаи Куртҳо Ғиёсуддини Пиралиро бо аҳли оилаю хешу табораш ба Самарқанд бурда, ба қатл расонд. Бо ҳамин давлати тоҷикон – Куртҳои Ҳирот барҳам хӯрд.

Дар солҳои ҳукмронии сулолаи Куртҳои Ҳирот ба маркази маданияти тоҷикон табдил ёфт. Ин шаҳр борҳо хароб шуда бошад ҳам, тез бунёд мегашт ва пеш мерафт. Шаҳр дорои мадрасаю масҷидҳо, бозорҳо, корхонаҳои бофандагӣ, силохсозӣ ва ғайра буд.

Дар давраи салтанати Малик Фаҳруддин қариб 40 нафар шоирони соҳибдевор ба корҳои эҷодӣ машғул буданд ва ҳуди Фаҳруддин ҳам шеър менавишт.

Яке аз муаррихон ва шоирони машҳури асри XIII Сайфии Ҳиравӣ аст. Асари барҷастаи «Таърихномаи Ҳирот» ба қалами ӯ тааллуқ дорад. Ин асар сарчашмаи бозътимодест барои омӯхтани воқеаҳои таърихӣ як аср, яъне солҳои 1220–1321. Муаллиф ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии вилояти Ҳирот ва салтанати давлати Куртҳо ба қалам додааст.

Савол ва супориш

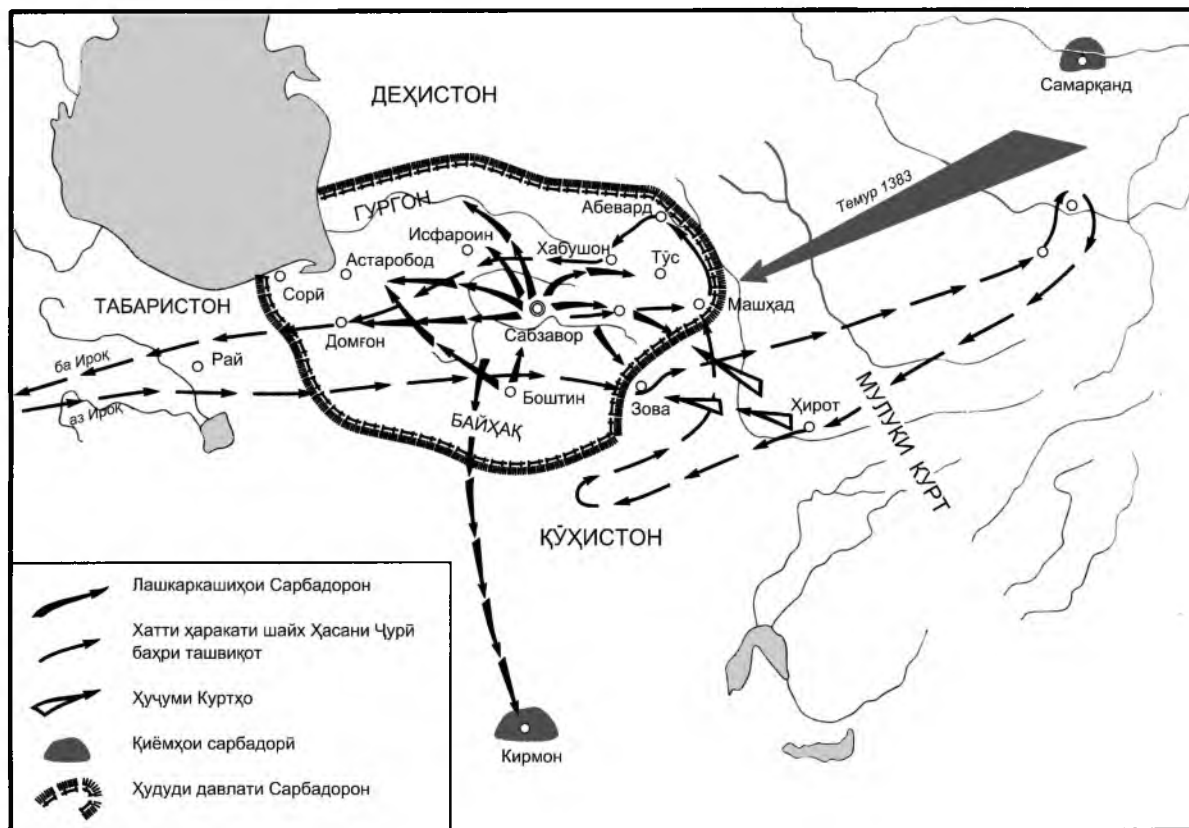
1. Дар бораи малик Рукнуддин ҳикоя кунед.
2. Аз хусуси Шамсуддин Муҳаммади Курт чӣ медонед?
3. Кадом вилоятҳо ба ҳайати давлати Куртҳои Ҳирот дохил мешуданд?
4. Баъди галаба хони бузурги Мугулистон Мангуқоон ба Шамсуддин чӣ гуна ярлиг дод?
5. Сабабҳои дар байни хони мугулҳо ва Шамсуддин хусумат пайдо шуданро гуфта диҳед.
6. Дар бораи ба сари ҳокимият омадани Фаҳруддин ва фаъолияти ӯ нақл кунед.

§ 37. ДАВЛАТИ САРБАДОРОН

Сарбадорон дар Хуросон. Ин давлати тоҷикон дар шаҳри Сабзавори Хуросон солҳои 1337–1383 арзи вучуд кардааст. Қувваи асосии ин ҳаракат деҳқонон, ҳунармандон ва заминдорони хурд буданд. Ин ҳаракат ба муқобили истилогарони бодиянишини мугулу турк ва давлатмандони маҳаллӣ рағбона шуда буд. Шiori шӯришчиён чунин буд: «Назар ба он ки аз тарс ҳалок шавем, беҳтар аст сари худ ба дор бинем».

Таъсискунанда ва сарвари маънавии Сарбадорони Хуросон Шайх Халифа буд. Вай аз Мозандарон ба шаҳри Сабзавор омада, тарафдорони зиёди худро пайдо мекунад. Ё соли 1335 кушта мешавад. Баъди Халифа яке аз муридонаш – Шайх Ҳасани Чурӣ сарвари Сарбадорон шуда, муридони зиёде ҷамъ мекунад. Ҳар як Сарбадор мебоист узвияти худро махфӣ нигоҳ дорад ва доим мусаллаҳ бошад ва бо амри аввалини Шайх дар хизмат тайёр бошад.

Соли 1337 деҳқонони деҳаи Боштини Хуросон аз зулму бедодгариҳои мугулҳо ба ҷон расида, шӯриш бардоштанд. Шӯришчиён шаҳри Сабзаворро ба даст дароварда, онро ба пойтахти давлати худ табдил доданд. Пешвои Сарбадорон Вачеҳуддин Масъуд (1338–1344) бо ҳамроҳии Шайх Ҳасан шаҳрҳои Нишопур ва Тӯсро фатҳ намуданд ва бар мугулҳо ва туркони бодиянишин галаба ба даст дароварданд. Баъд аз ин галабаҳо Вачеҳуддин Масъуд ба гирифтани унвони султони мушарраф гардид. Амир Вачеҳуддин амири яғона

ва аз ҳама бузургтар эътироф шудааст. Баъд аз кушта шудани ӯ дар дохили давлат нотинҷӣ ба миён омад. Ҳамфикрӣ ва ягонагӣ набуд. Пас аз Вачехуддин даҳ нафар ба сарварию давлат расиданд, вале ягон нафари онҳо лақаби амирӣ нагирифтанд.

Дар дохили давлати Сарбадорон ду чараён вучуд дошт, яъне чараёни мӯътадил (намояндагони заминдорони хурд, ки мақсадашон аз зулми мугулҳо ҳалос шудан буд ва барои ин мубориза мебурданд) ва чараёни чап (ба он ҳунармандон ва деҳқонони камбағал дохил мешуданд, ки барои умумӣ кардани молу мулк ҳаракат доштанд). Намояндагони чараёни чап тарафдори баробарҳуқуқӣ буданд.

Алқисса, соли 1364 чараёни мӯътадил ба ғалаба ноил гашт ва чараёни чапро ба чазо гирифторм намуд.

Ҳоча Шамсуддин сарваре буд, ки баъди Вачехуддин то андозае тартибу интизоми заифгаштаро барқарор карда тавонист ва шаҳри Домгонро, ки аз даст рафта буд, баргардонд. Ӯ ҳам аз тарафи амалдоре кушта шуд. Ба ҷои вай Ҳоча Яҳё ном сарбадор таъйин шуд. Ҳоча Яҳё ҳангоми гуфтугӯ бо охири ҳукмрони Элхонӣ – Тағотемурхон сулҳ мебандем гуфта ваъда медиҳад. Аммо дар асл бо дастаи сесаднафараи савора ҳамла оварда, Тағотемурхонро ба қатл мерасонад. Бо ҳамин ҳукмронии зиёда аз садсолаи мугулҳои Элхонӣ дар Эрон (декабри соли 1353) хотима меёбад.

Дар натиҷаи пароканда шудани давлати Элхонӣ шаҳрҳои Астаробод, Бастом, Суманон ва деҳаҳои гирду атроф тобеи Сарбадорон шуданд. Муддате нагузашта, Ҳоча Яҳё низ қатл мегардад. Танҳо дар аҳди ҳукмронии Ҳоча Алиӣ Муайид, ки соли 1365 соҳиби тахт шуд, давлати Сарбадорон қадре ором мегардад. Вале дар ин вақт Темурланг аз Мовароуннаҳр ҳамла оварда, тамоми замини Эронро тасарруф мекунад. Ӯ соли 1381 Ҳоча Алиӣ Муайидро дар Сабзавор ҷонишини худ мемонад. Дар натиҷа давлати Сарбадорон дар Хуросон барҳам меҳӯрад. Худи Муайид ба тарафдории Темурланг ҷангида, дар яке аз муҳорибаҳо ҳалок мешавад.

Сарбадорони Самарқанд. Вақте ки соли 1365 хони мугул Илёсхоча барои забти Самарқанд равон шуд, мардуми шаҳр, асосан деҳқонон, ҳунармандон ва заминдорони хурд бо сарвари муллобача Мавлонозода мудофияи шаҳрро ба зимма гирифтанд. Мавлонозода бо мурочиати шӯълавари худ дар дили ҳар як мудофиячи шаҳр донаи умедро мекошт: «Фавчи (лашқари мусаллах) беҳисоби лашқари мугул, ки барои горат намудани мол ва ашӯи мардум ба ин мамлакат фуру рехтааст, ба шаҳр наздик мешаванд. Ҳукуматдори мо, ки ба унвони бочу хироч аз ҳар як сар нуфус маблағи зиёдеро ситонида, мувофиқи майли худ ҳарч менамуд, дар баробари падидор шудани душмани мо, мусулмонро партофта, аз кофирон гурехт ва ҷони худро халос кард... Ҳоло кист ки меҳода вазифаи мудофия намудани шаҳрро қабул карда, ин масъулиятро ба ўҳда бигирад? Мо дар пеши чунин шахсари таъзим фуруд оварда, ба иҷро намудани вазифаҳои худ машғул хоҳем шуд.»

Мавлонозода ҳамроҳи ҳамсафони худ – Мавлоно Хурдаки Бухорӣ ва Абӯбакр Калавии Наддоф мудофияи Самарқандро хеле ўҳдабароёна ташкил намуда, се шабонарӯз аз ҳоб маҳрум гашта, аз пайи ҷо ба ҷо кардани мудофиячиён буданд. Душман аз гурехтани амир Ҳусайн ва Темурланг воқиф буд ва шаҳрро бесоҳиб шумурда, ба он зада даромад, вале ба муқовимати саҳти мудофиячиён рӯ ба рӯ шуд. Аз се тараф ба сару рӯи душман тире санг борида гирифт ва мугулҳои зиндамонда ақиб гаштанд. Рӯзи дигар душман бо тайёрии пухта ва бо қувваи тоза боз ба ҳуҷум гузашт, аммо ин дафъа ҳам тираш ҳок ҳӯрд ва ба горату торочи деҳаҳои атрофи шаҳр қаноат карда, маҷбуран роҳи гурезро пеш гирифт.

Шӯришчиён ба муқобили бойҳову судхӯрон муборизаро давом дода, бойгарӣҳои онҳоро қашида мегирифтанд. Хабарӣ ба дасти Сарбадорон гузаштани шаҳр ба гӯши амир Ҳусайн ва Темурланг мерасад. Онҳо байни худ маслиҳат карда, ба наздикии Самарқанд меоянд ва ба Сарбадорон тўҳфаҳо фиристода, ваъдаҳои зиёд медиҳанд. Сарони шӯриш ба хилаю найранги амир Ҳусайн ва Темурланг фирефта шуда, бо тўҳфаҳо ба назди онҳо

меоянд. Онҳо ба ҷуз Мавлонозода дигаронро аз дами тег мегузаронанд.

Ҳамин тариқ, шӯриши мардуми камбағали озодихоҳи Самарқанд бо ваҳшоният пахш карда шуд. Ҳаракати Сарбадорон гарчанде дар Самарқанд фуру нишонда шуда бошад ҳам, дар гарби Хуросон ва дигар ҷойҳо қариб ним аср давом кард.

Лашкари ин давлатро фарзандони камбағалон ташкил медоданд. Хатто сардорон ҳам либоси оддӣ мепӯшиданд. Ҳама чизи ганиматгирифта баробар тақсим мешуд. Барои ҳама хӯроки якхела тайёр мекарданд. Хатто дар давраи ҳукмронии Темур ҳам боқимондаҳои Сарбадорони Самарқанд нӯх маротиба шӯриш бардошта буданд. Хуллас, аҳволи камбағалони шахру деҳот қадре беҳтар гардид. Ҳамаи андозҳову маҷбуриятҳои гайришаръӣ барҳам дода шуданд. Вазъи иқтисодиву иҷтимоии Сарбадорони Хуросон назар ба Сарбадорони Мовароуннаҳр беҳтар гардид.

Савол ва супорин

1. Кадом табақаҳои мардум қувваи асосии шӯриши Сарбадорон буданд?
2. Шиори Сарбадоронро гуфта диҳед.
3. Дар бораи амир Вачехуддин нақл кунед.
4. Хоча Шамсуддин кӣ буд?
5. Ҳукмронии мугулҳо дар Эрон кай ба охир расид?
6. Дар бораи фаёолияти Хоча Алии Муайид ҳикоя кунед.
7. Темурланг бо кадом роҳҳо ба сари ҳокимият омад? Оид ба Темурланг ва амир Ҳусайн ҳикоя кунед.
8. Сарбадорон чӣ хел муҳофизати Самарқандро аз мугулҳо ташкил намуданд?
9. Давлати Сарбадоронро кадом табақаҳои аҳоли идора менамуд?
10. Тадбирҳои андешидаи Сарбадоронро гуфта диҳед.
11. Давлати Сарбадорон чанд сол салтанат кард ва онро кӣ барҳам дод?

Аз "Таърихи Сарбадорон"
Зикри ҳукумати Хоҷа Алии Муайид
бо иттифоқи Дарвеш Азиз

Чун ҳукумат бар Хоҷа ва Дарвеш қарор гирифт ва нӯҳ моҳ бар ин қазия (воқеа, ҳодиса) бигузашт, Дарвеш ба Хоҷа Алии Муайид гуфт, ки аз малик Ҳусайни Курт меҳоҳам, ки интиқом кашам. Хоҷа Алӣ гуфт, ки самъан ва тоатан (мешунавам ва итоат мекунам). Ва ба ин азамат лашкаре мураттаб сохт.

Ва Хоҷа Алии Муайид дар ҳукумат мустақил шуд. Ва Хоҷа бо он ки бангу шароб намехӯрд, аммо мардуми худро аз он кор бознамедашт ва аксари мулозимони ӯ ба шаробу шохид (маҳбуб ва маҳбуба) ва базморой иштигол (бо коре машғул шудан) менамуданд...

Ва чун хотираш аз ҷониби Дарвеш фориғ шуд, даст ба изои (ранҷ додан, азоб додан) дарвешони шайх Ҳасани Ҷурӣ кушод ва фармуд, то макбараи шайх Халифа ва шайх Ҳасанро хароб сохтанд ва мазбалаи (ҷои рехтани ифлосиҳо) аҳли бозор карданд. Ва ҳукм кард, то халоиқ бад-он ҳар ду шайх забон ба лаънат бидушанд... Ва Хоҷа Алӣ ба тайъиди Ӯзадӣ (худо, эзид) муддате мадид аз рӯи истибъоду истиклол ба ҳукумат машғул гашт. Ва чун ҳазрати Соҳибқирони Ғетиситон (чаҳонгир) навбати аввал ба Хуросон омад, Хоҷа Алии Муайид... рӯй ба остони фархунданишони он ҳазрат овард...

Темур... ҳукумати Сабзаворро ба Алии Муайиди Сарбадор дод. (Дар соли 1387 Темур ба сӯи Эрон лашкар кашида, дар Луристон ҷанги саҳт ба амал меорад). Дар ҷанги Луристон Хоҷа Алии Муайиди Сарбадор захмӣ шуд ва пас аз ҷанде бо он ҷароҳат даргузашт (Бо ҳамин давлати Сарбадорон барҳам хӯрд).

СОЛҲОИ ҲУКМРОНИИ АМИРОНИ СОМОНӢ

Амирони Сомонӣ	Солҳои ҳукмронӣ
Нӯҳ ибни Асад	819–842
Аҳмад ибни Асад	842–864
Насри I ибни Асад	864–874
Исмоил ибни Аҳмад	874–907 (аз с. 892 амири Мовароуннаҳр, аз с. 905 амири Ҳуросон)
Аҳмад ибни Исмоил	907–914
Насри II ибни Аҳмад	914–943
Нӯҳи I ибни Насри II	943–954
Ибни Абдулмалик ибни Нӯҳи I	954–961
Мансури I ибни Нӯҳи I	961–976
Нӯҳи II ибни Мансури I	976–997
Мансури II ибни Нӯҳи II	997–999

МУНДАРИЧА

Мукаддима	3
-----------------	---

Боби I. Раҳой аз ҳилофати араб

§1. Оғози муборизаи халқи тоҷик барои ҳалосӣ аз истилои араб.....	5
§2. Давлати Тоҳириён	9
§3. Давлати Саффорӣён	14

Боби II. Давлати Сомониён

§4. Таъсиси давлати Сомониён	19
§5. Ташкили дастгоҳи идора ва лашкар.....	25
§6. Тараққиёти иқтисодии Давлати Сомониён.....	28
§7. Инкишофи тиҷорати дохилӣ ва берунӣ.....	36
§8. Устувории соҳти феодалӣ.....	40
§9. Шӯришҳои халқӣ.....	43
§10. Анҷоми ташаккулёбии халқи тоҷик ва давлатдорӣи он.....	47
§11. Сабабҳои таназзули Давлати Сомониён.....	51
§12. Тараққиёти шаҳрҳои Давлати Сомониён.....	56
§13. Инкишофи адабиёт ва мусиқӣ.....	61
§14. Инкишофи илму фан.....	70
§15. Меъморӣ ва санъати ороиш.....	81

Боби III. Халқи тоҷик дар асрҳои XI–XIII

§16. Халқи тоҷик дар замони Қарахониён.....	86
§17. Халқи тоҷик дар замони Ғазнавиён.....	92
§18. Давлати Салҷуқӣён.....	98
§19. Муносибатҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии давлатҳои асрҳои XI–XII	104
§20. Давлати Хоразмшоҳӣён	109
§21. Вазъияти иҷтимоию иқтисодӣ	113
§22. Инкишофи бинокорӣ, меъморӣ ва ҳунари амалӣ дар асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII	117
§23. Инкишофи илм ва адабиёти тоҷик дар асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII.....	121

Боби IV. Муборизаи халқи тоҷик бар зидди истилогарони мугул

§24. Вазъияти сиёсӣ ва иҷтимоию иқтисодии Осиёи Марказӣ дар арафаи истилои мугулҳо.....	131
§25. Хучуми мугулҳо ва муборизаи қаҳрамононаи халқҳои Осиёи Марказӣ бар зидди истилогарон.....	135
§26. Муборизаи қаҳрамононаи мардуми Хучанд	138
§27. Темурмалик сарвари мудофия.....	142
§28. Шучоати Ҷалолуддини Манғубердӣ	146
§29. Оқибатҳои забти Осиёи Марказӣ аз тарафи мугулҳо.....	148
§30. Шӯриши Маҳмуди Торобӣ.....	152
§31. Империяи мугул баъди Чингизхон.....	154
§32. Вазъи Мовароуннаҳр дар охири асри XIII ва нимаи аввали асри XIV	156
§33. Вазъияти хоҷагии Осиёи Марказӣ дар давраи ҳукмронии мугулҳо.....	158
§34. Фарҳанги халқи тоҷик дар асри XIII ва нимаи аввали асри XIV	162

Боби V. Давлатҳои тоҷикон дар асрҳои XI–XIV

§35. Давлати Ғуриён.....	172
§36. Давлати Куртҳои Хирот.....	178
§37. Давлати Сарбадорон	182

Солҳои ҳукмронии амирони Сомонӣ	188
---------------------------------------	-----

Собир Хочаев

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК

китоби дарсӣ
барои синфи 7-ум

Мухаррирон

**Бахринисо Холова
Бобохон Маҳмудов**

Мухаррири техникӣ

Шерназар Ҷартиев

Мухаррири ороиш

Иброҳим Ғаниев

Чопи компютерӣ

Фируза Ҷаҳонова

Ба матбаа 1.06.2011 супорида шуд.
Ба чопаш 8.07.2011 имзо шуд.
Андозаи 60x90 1/16. Ҳаҷмаш 12 ҷузъи ҷопӣ.
Қоғази офсет. Ҷопи офсет.
Адади нашр 125 000.
Супориши №65.

Дар матбааи
ҶСНҚ «МАТБУОТ»-и
Вазорати фарҳанги
Ҷумҳурии Тоҷикистон
ҷоп шудааст.

734025, ш. Душанбе,
хиёбони Рӯдакӣ 37.